Владимир

КОРОЛЕНКО

КЎР МУСИҚАЧИ

Владимир Короленко

Кўр мусиқачи

Қисса

Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

УЎК 821.161.1 – Рус адабиёти
КБК 84(2 Рос-Рус)6
К 71

Тожибой Қосимов таржимаси

Короленко, В. Г.
Кўр мусиқачи /В. Г. Короленко/. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи 2016. – 152 б.

Машҳур рус адиби В. Г. Короленконинг қўлингиздаги «Кўр мусиқачи» насрий поэмасида онадан кўзи ожиз бўлиб туғилган истеъдодли боланинг камолот пиллапояларидан юксалиши, кечмишлари, руҳий изтироблари, севгиси, маҳбубасига муносабатлари лирик этюд шаклида тараннум этилади.

УЎК 821.161.1
КБК 84(2 Рос-Рус)6

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
2016/75
A1579

ISBN 978-9943-03-746-5

Тарж.

© Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016

МУАЛЛИФДАН

(*Олтинчи нашрига*)

Бир неча марта нашр этилган поэмани яна қайта кўриб чиқиш ва унга қўшимчалар киритиш кутилмаган бир ҳодиса бўлиб, баъзи бир тушунтиришларни талаб этишини сезиб турибман. Поэманинг асосий психологик мотиви ёрғликка савқи табиий, узвий интилишдан иборат. Қаҳрамонимнинг кескин руҳий тушкунлиги ва бунинг ҳал этилиши ҳам шундан келиб чиқади. Оғзаки ва матбуот орқали билдирилган танқидий мулоҳазаларда мен бир эътирозни учратдим, бу эътироз жуда асосли эътирозга ўхшайди: эътироз билдирувчилар онадан кўр туғилган болада бундай мотивлар бўлмаслиги керак, ҳеч қачон ёрғликни кўрмаган одам билмаган нарсаси учун қайғурмаслиги керак, дейдилар. Менимча, бу фикр тўғри бўлмаса керак: биз ҳеч қачон қушлар каби учган эмасмиз, аммо болалик ва ёшлик чоғимизда анча вақтгача тушимизда учиб юрганлигимиз ҳаммага маълум. Бироқ шуни ҳам эътироф этишим керакки, менинг поэмамга кирган бу мотив фақат хаёлий бўлиб, ҳеч қандай тажрибага асосланган эмас, фақат

орадан бир неча йил ўтгач, яъни поэмам айрим китоб бўлиб чиққандан кейинги сафарларимдан бирида кўрларни бевосита кузатишга муваффақ бўлдим. Кўр ва кўр бўлиб қолган икки қўнғироқчи фигураси (китобхон буларни VI бобда кўради), уларнинг феъл-атворидаги фарқлар, болалар билан бўлган воқеа, Егорнинг туш кўриши тўғрисидаги сўзлари – буларнинг ҳаммасини мен Тамбов епархиясидаги Саров монастирининг қўнғироқхонасида бевосита кўриб, ёндафтарларимга ёзиб олдим; эҳтимол, ўша икки кўр қўнғироқчи ҳозир ҳам одамларни қўнғироқхонага бошлаб чиқиб юргандир. Шундан буён бу эпизод – мен юқорида кўрсатилган масалада ҳал этувчи эпизод деб ўйлайман – менинг поэмам ҳар сафар қайтадан нашр этилганда, виждонимни азоблаб келарди; эски мавзуни қайта қўлга олишнинг қийинлиги бу қўшимчани ўз вақтида киритишга халақит бериб келди. Ҳозир бу нарса ушбу нашрга киритилган қўшимчалар ичида энг муҳимини ташкил этади. Қолганлари майда-чуйда қўшимчалардир, чунки, модомики эски мавзуни қайта қўлга олган экапман, мен номигагина қўшимча киритиш билан чеклана олмадим ва илгаридан муайян бир изга тушиб қолган тасаввур самараси табиий равишда поэманинг бошқа қисмларига киритилган қўшимчаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1898 йил, 25 февраль

БИРИНЧИ БОБ

I

Бола Жануби-ғарбий ўлкадаги бой оилада, жимжит ярим кечада туғилди. Ёш она қаттиқ ҳушидан кетиб ётарди, лекин хонада чақалоқнинг сокин ва кишини ачинтирадиган йиғиси эшитилиши биланоқ, ёш она кўзи юмуқ ҳолда ётган ерида типирчилай бошлади. Унинг лаблари алланималар деб пичирларди, қонсиз, ёш боланики сингари юзи чидаб бўлмас азобдан буришиб кетди. У бехосдан юз берган кулфатни бошдан кечираётган эркатой болага ўхшар эди.

Доя хотин унинг алланималар деб пичирлаётган лабларига қулоғини тутди.

– Нега йиғлаяпти... нега? – деб сўради бемор, эшитилар-эшитилмас товуш билан.

Доя хотин саволга тушунмади. Чақалоқ яна чинқириб йиғлай бошлади. Беморнинг юзида қаттиқ азоб аломатлари пайдо бўлди. Юмуқ кўзларидан бир томчи ёш думалаб тушди.

– Нега, нега? – боягидек секин пичирлади унинг лаблари. Бу гал доя хотин саволга тушунди ва бамайлихотир жавоб берди:

– Бола нега йиғлаяпти, деб сўраяпсизми? Ўзи шунақа бўлади-да, ташвиш тортманг.

Аммо она ҳамон тинчлана олмасди. У ҳар гал бола йиғлаганда сесканиб тушар ва ғазаб аралаш бетоқатлик билан:

– Нега... бунақа... нега бунақа чинқириб йиғлайди? – дерди.

Доя хотин чақалоқнинг йиғисида ҳеч қандай шубҳали нарса сезмади ва она ҳушидан кетиб ётгани учун алаҳлаяпти, деб ўйлади-да, уни қўйиб чақалоқ билан овора бўлди.

Ёш она жим бўлди, ҳаракат билан ҳам, сўз билан ҳам ташқарига ёриб чиқолмай турган қандайдир чуқур азоб

унинг кўзларидан йирик-йирик ёш томчиларини оқизмоқда эди. Ёш томчилари қалин киприклар орасидан сизиб ўтиб, мармардай оқариб кетган юзидан думалаб тушарди.

Балки онанинг қалби янги туғилган чақалоқ билан бирга қандайдир туганмас бахтсизлик дунёга келганини, бу бахтсизлик янги туғилган бола билан то қабргача бирга бориш учун беланчакка маҳкам ёпишиб олганини сезгандир.

Балки у, ҳақиқатан ҳам алаҳлаётгандир. Лекин қандай бўлмасин, бола кўр туғилган эди.

II

Дастлаб буни ҳеч ким сезмади. Барча чақалоқлар каби, бу бола ҳам маълум вақтгача кўзини парда босгандек атрофга хира ва маъносиз боқар эди. Кунлар кетидан кунлар ўтаверди, чақалоқ бир неча ҳафталик бўлиб қолди. Боланинг кўзлари равшанлашди, кўзидаги хира парда йўқолди, қорачиғи кўринди. Лекин бола қушларнинг шўх сайрашларига ва дераза олдида тебраниб турган кўм-кўк қорақайин дарахтларининг шитирлаган овозларига қўшилиб уйга кирган офтоб нурига ўгирилиб боқмас эди. Тузалиб анча ўзига келиб қолган она боланинг юзидаги бу ғалати аҳволни: ҳаракатсиз ва гўдакларга бутунлай ёт бўлган жиддийликни ҳаммадан олдин сезиб, ташвишланди.

Ёш жувон худди чўчиган мусичадек атрофдаги одамларга қарар ва:

– Менга айтинглар, нега у бунақа-я? – деб сўрар эди.

Одамлар бепарволик билан:

– Қанақа? – деб сўрашарди. – Ўз тенгқурларидан ҳеч қандай фарқи йўқ.

– Унга қаранглар, қўли билан алланимани ахтараяпти...

– Бола ёш, ҳали у қўл ҳаракатини кўриш сезгиси билан мувофиқлаштира олмайди, – деб жавоб берди доктор.

– Нега у нуқул бир томонга қарайди? У... у кўр эмасми? – деб бирдан даҳшат билан қичқириб юборди она шубҳаланиб. Ҳеч ким уни юпата олмади.

Доктор болани қўлига олиб дарров юзини ёруққа тутди ва унинг кўзларига қаради. Доктор бироз хижолат тортди ва бир-икки оғиз бўлар-бўлмас гап айтди-да, икки кундан кейин келаман деб, чиқиб кетди.

Она боласини бағрига босиб йиғлар ва худди ўқ еган қуш сингари типирчиларди, боланинг кўзи эса илгаригидек бақрайиб, бир нуқтага тикилиб турарди.

Доктор ҳақиқатан ҳам икки кундан кейин офтальмоскоп[1] олиб келди. Шам ёқиб, боланинг кўзига яқинлаштириб ва узоқлаштириб кўрди, боланинг кўзига тикилди, ниҳоят, хижолат билан:

– Хоним, бахтга қарши, сиз янглишмапсиз... Бола ҳақиқатан ҳам кўр, тузатишнинг иложи йўқ... – деди.

Она бу сўзларни сокин изтироб билан тинглади. Кейин секингина:

– Мен буни аллақачон билган эдим, – деди.

III

Кўр бола кичик оилада туғилди. Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари, бу оилада боланинг отаси билан «Максим тоға» бор эди. Уни уйдагилар ҳам, ҳатто бегоналар ҳам «Максим тоға» деб аташарди. Отанинг Жануби-ғарбий ўлкадаги мингларча қишлоқ заминдорларидан фарқи йўқ эди: у кўнгилчан ва мулойим киши бўлиб, ишчиларга яхши қарар, тегирмон қуришни ва қайта қуришни жуда яхши кўрадиган одам эди. Унинг бутун вақти шу билан ўтарди, шунинг учун ҳам уйда фақат маълум соатлардагина: тушки овқат вақтида, нонуштада ёки шунга ўхшаш пайтлардагина овози чиқиб қоларди. Шундай вақтларда у одатдагича: «Азизим, соғмисан?» дерди-да, кейин стол ёнига ўтириб тегирмоннинг дубдан ясалган ўқи ёки тишли ғилдираклари ҳақида бирон сўз гапириб қўймаса, бошқа ҳеч нарса демас эди. Табиийки, унинг осойишта ва соддагина ҳаёти ўғлининг руҳий ҳаётига кам таъсир қиларди. Бироқ, Максим тоға бутунлай бошқача одам эди. Бу ерда тасвир

[1] Офтальмоскоп – кўзни текширадиган асбоб.

этилаётган воқеалардан ўн йилча илгари Максим тоғанинг ўтакетган жанжалкаш ва урушқоқлигини фақат шу атрофдагина эмас, балки Киевдаги «Контрактларда»[1] ҳам яхши билардилар. Ота фамилияси Яценко бўлган Попельская хонимнинг ҳар жиҳатдан ҳурматга сазовор бўлган оиласида бундай бебош одамнинг туғилганига ҳамма ҳайрон бўлар эди. У билан қандай муомалада бўлиш ва қайси йўл билан унинг кўнглини топишни ҳеч ким билмас эди. У панларнинг иззат-ҳурмат билан қилган хуш муомалаларига кўрс ва дағаллик билан жавоб қайтарар, деҳқонларнинг ўзбошимчалик ва қўполликларини эса кечирарди, ҳолбуки «шляхтич»ларнинг энг ювоши ҳам бундай муомала учун деҳқонни тарсаки тортиб юборар эди. Ниҳоят, бир куни, андишали кишиларнинг бахтига Максим тоға негадир австрияликлардан жуда қаттиқ аччиғланиб, Италияга кетиб қолди. У ерда худди ўзига ўхшаш жанжалкаш ва бидъатчи Гарибальди[2] билан топишиб олди. Пан-заминдорларнинг ваҳима билан айтишларига қараганда, Гарибальди шайтон билан оғиз-бурун ўпишармиш, ҳатто папани[3] ҳам тўққиз пулга олмас эмиш. Албатта, бу йўлга кириб, Максим ўзининг беҳаловат схизматик жонига жафо қилди, бироқ «Контрактлар»да жанжал анча камайди ва кўпгина олийнасаб оналар ўз ўғилларининг тақдири ҳақида ортиқча қайғуришдан қутулдилар.

Австрияликлар ҳам Максим тоғадан жуда қаттиқ ғазабланган бўлсалар керак. Пан-заминдорларнинг қадимдан севиб ўқийдиган газсталари «Курьерка»да босилиб чиқадиган хабарларда, баъзан ашаддий гарибальдичиларнинг номлари орасида Максим тоғанинг номи ҳам учраб турарди. Бу ҳол кунлардан бир кун панлар Максимнинг жанг майдонида оти билан бирга ағдарилганини яна шу «Курьерка»да ўқишгунигача давом этди. Бу ашаддий волинликка[4] қарши кўп вақтдан бери тишларини қайраб юрган австриялилар уни қилич

[1] «Контрактлар» – бир вақтлар Киевда машҳур бўлган ярмаркаанинг маҳаллий номи (Муаллиф изоҳи).

[2] Гарибальди – XIX аср ўртасида Италиядаги миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси.

[3] Папа – католик динининг олий руҳонийси.

[4] Ҳозирги Волинь области назарда тутилмоқда (Таржимон изоҳи).

билан қийма-қийма қилишипти. (Ватандошларнинг сўзига қараганда, Гарибальди жангда қарийб биргина Максим тоғага суяниб қолган экан.)

– Ахийри ўз бошини еди, – дейишди ва – Пётр авлиё ўз ноибига атайлаб раҳмдиллик қилипти, – деб қўйишди панлар. Шу билан Максимни ўлдига чиқариб юборишди.

Бироқ, австрияликларнинг қиличи Максимнинг қайсар жонини танидан жудо қилолмаган экан, гарчи Максим қаттиқ яродор бўлган бўлса ҳам, лекин жони танида қолган экан. Гарибальдичилар ўзларининг иззат-ҳурматга сазовор бўлган қардошини ўликлар орасидан топиб чиқишипти-да, аллақаерга госпиталга юборишипти. Шундай қилиб, орадан бир неча йил ўтгач, Максим тўсатдан синглисининг уйига келиб, шу ерда қолди.

Энди унинг дуэллар билан ҳам иши йўқ эди. Ўнг оёғи бутунлай кесиб ташланган бўлгани учун қўлтиқтаёқ билан юрарди, чап қўли ҳам шикастланган бўлиб, фақат қўлтиқтаёқ таянишга ярарди. Ўзи ҳам анча қуюлиб ва вазмин бўлиб қолган, фақат бир вақтлар қиличи шартта кесгани сингари тили ҳам узиб-узиб олар эди. У «Контрактлар»га бормай қўйди, кўпчиликка ҳам жуда кам аралашар эди. Вақтини кўпинча ўзининг кутубхонасида, аллақандай китобларни ўқиш билан ўтказарди: буларнинг қандай китоб эканлигини ҳеч ким билмас эди, фақат мутлақо ҳаёсиз китоблар бўлса керак, деб ўйлашар эди. Бундан ташқари, у алланималардир ёзар, лекин унинг ёзганлари «Курьерка»да босилмагани учун, ҳеч ким унга жиддий эътибор бермас эди.

Қишлоқ уйида чақалоқ туғилиб ўса бошлаган пайтда Максим тоғанинг калта қирқилган сочларига оқ туша бошлаган эди. Ҳадеб қўлтиқтаёққа таяниб юраверганидан елкалари кўтарилиб кетган, гавдаси тўртбурчак шаклида бўлиб қолган эди. Унинг ғалати қиёфаси, қош-ковоғини солиб, қўлтиқтаёқни дўқиллатиб юриши ва оғзидан трубкасини қўймаслиги – нотаниш одамларни қўрқитарди, бу чаваклашган танада оташин ва меҳрибон юрак ураётганини, қалин сочлар билан қопланган сўпоқ бошида эса толмас фикр ишлаётганини ноғироннинг яқин кишиларигина биларди, холос.

Аммо яқин кишилари ҳам ўша вақтда унинг қандай масалалар устида фикр юритаётганини билмасдилар.

Улар баъзан Максим тоғанинг трубка тутатиб соатлаб қимирламай, қалин қошларини чимириб, хаёлга ботиб ўтирганини кўрардилар, холос. Ҳолбуки, баданида соғ ери қолмаган жангчи ҳаёт курашдан иборат эканлиги ва унда ногиронлар учун ўрин йўқлиги тўғрисида ўйларди. Унинг хаёлига: «Энди мен бутунлай сафдан чиқдим, фурштатни[1] бекорга эгаллаб турибман», деган фикрлар келарди. У, ўзини ҳаёт гирдобидан четга улоқтириб ташлаган ва ерга қулатилган паҳлавон, деб ҳисобларди. «Янчилган чувалчанг сингари тупроқ остида тўлғаниб ётмоқ кўрқоқлик эмасми, ғолибнинг узангисига ёпишиб арзимаган ҳаётни тилаб олмоқ номардлик эмасми?» – деб ўйларди.

Максим тоға дадиллик ва совуққонлик билан мана шундай аччиқ-аламли фикрлар юритиб, бу фикрнинг яхши ва ёмон жиҳатларини ҳар томонлама муҳокама қилишда ва таққослашда давом этар экан, унинг кўз олдида дунёга ногирон бўлиб келган янги жон пайдо бўлди. Дастлаб, у кўр болага эътибор бермай юрди, лекин кейинчалик боланинг тақдири ҳам ўзининг тақдирига жуда ўхшаб тушгани учун, Максим тоғанинг эътиборини ўзига тортди.

Бир куни болага кўз қирини ташлаб, ўйчанлик билан:

– Ҳм... шундай, бу гўдак ҳам ногирон экан. Агар икковимиз бирга қўшилсак, битта бутун одам чиқиши мумкин, – деди.

Ўша кундан кейин болага у тез-тез назар ташлайдиган бўлиб қолди.

IV

Бола кўр бўлиб туғилган эди. Унинг бахтсизлигига ким айбдор? Ҳеч ким! Бу ерда бировнинг «ёвуз нияти»дан асар ҳам йўқ, шу билан бирга, бу бахтсизликнинг сабаби ҳаёт ва унинг мураккаб жараёнлари ичида беркиниб ётарди. Ҳар сафар боласига кўзи тушган-

[1] Фурштат (немисча) – ҳарбий карвонда хизмат қилувчилар штати.

да, онанинг юрак-бағри эзиларди. Бундай ҳолларда у, она бўлгани учун, ўғлининг ногиронлигини ва келажакда уни қандай оғир кулфатлар кутаётганини сезиб, азоб чекарди. Лекин, бу эҳтимол, мана шу бахтсизликнинг айбдорлари – болани дунёга келтирган бизлар – ота билан онадир, деган даҳшатли фикр ҳам ёш она қалбини эзарди... Уйдагиларнинг бутун диққат маркази чиройли, лекин кўзи кўрмайдиган ана шу ёш болага қаратилган бўлиши учун, унинг арзанда бўлиб ўсиши учун, боланинг ҳар қандай истаги ҳеч сўзсиз адо этилиши учун ана шунинг ўзи етарли эди.

Агар фалакнинг гардиши ва австрияликлар қиличи Максим тоғани қишлоққа, синглисининг уйига келиб туриб қолишга мажбур қилмаганда, ўз бахтсизлигидан ғазабланган ва атрофдагиларнинг ҳаммаси эрка ва инжиқ қилиб тарбиялаётган боланинг келажакда ким бўлиб етишиши номаълум эди.

Бу уйда кўр боланинг пайдо бўлиши ногирон жангчининг фикрларини аста-секин ва сездирмай бошқа томонга буриб юборди. У аввалгидек соатлаб трубкасини тутатиб ўтирар, аммо энди кўзларида чексиз дард-алам эмас, балки бола билан қизиқиб чуқур фикрга чўмганлиги сезилиб турарди. Максим тоға болани қанча кўп кузатган сари қовоғи шунча осила борар ва трубкасини баттар тортаверарди. Ниҳоят, бир куни у гапга аралашмоққа қарор қилди. У трубкасидан паға-паға тутун чиқара туриб:

– Бу гўдак мендан ҳам баттар бахтсиз бўлади. Аслида, туғилмагани яхши эди, – деди.

Ёш она бошини қуйи солди, кўзларидан оққан ёш думалаб қўлидаги тикиб ўтирган каштасига тушди.

– Буни юзимга солмасанг ҳам бўларди, Макс, – деди у оҳиста. – Буни эслатиш фойдасиз...

– Мен фақат бор гапни айтаяпман, – деб жавоб қайтарди Максим. – Менинг оёғим ва қўлим йўқ, лекин кўзим кўради. Боланинг эса кўзи кўрмайди, бир вақт келиб қўли ҳам, оёғи ҳам, иродаси ҳам ишламай қолади...

– Нима учун?

– Сўзимга қулоқ сол, Анна, – деди Максим мулойимгина. – Мен сенга аччиқ гапларни бекорга сўзлаб ўтирмас эдим.

Боланинг асаблари жуда нозик. Қисман бўлса ҳам, кўрлигининг ўрнини босиш учун ўзининг бошқа қобилиятларини ўстириш учун ҳамма имкониятлари бор. Бироқ бунинг учун машқ қилиш керак, машқ эса эҳтиёж орқасида бўлади. Болани ҳаракат қилиш заруриятидан сақлайдиган беҳуда ғамхўрлик уни мукаммал ҳаёт кечириш учун бўлган ҳамма имкониятлардан маҳрум этади.

Она ақлли эди. Шунинг учун ҳам боласи ҳар гал йиғлаганда ҳовлиқиб, ҳеч нарсага қарамай, унинг ёнига югуришдан ўзини тута олди. Шу гапдан бир неча ой ўтгач, бола бир уйдан-иккинчи уйга эмаклаб чиқадиган, бирон шарпани сезди дегунча диққат билан қулоқ соладиган, қўлига тушган ҳар қандай нарсани бошқа болалардан кўра сезгирлик билан таниб оладиган бўлиб қолди.

Тез орада онасини юришидан, кўйлагининг ҳилпирашидан, ёлғиз ўзигагина маълум бўлган ва бошқаларнинг ақли етмайдиган аллақандай аломатлардан таниб оладиган бўлиб қолди. Уйда қанча кўп одам бўлмасин, улар қанақасига юрмасинлар, бола ҳамма вақт, ҳеч бир хатосиз онаси ўтирган томонга қараб борарди. Онаси уни беҳосдан кўтариб олганда ҳам, бола унинг тиззасига ўтирганини дарҳол билиб олар эди. Бошқалар кўтарганда эса у кўтарган одамнинг юзларини кичкина ва нозик бармоқчалари билан пайпаслаб кўрарди ва энагасини, Максим тоғасини, дадасини ҳам дарров таниб оларди. Бегона одамнинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, қўлчаларининг ҳаракати секинлашар эди. Бола бегона одамнинг юзини бармоқлари билан оҳиста пайпаслаб кўрарди, чеҳрасидан унинг диққат билан синчиклаб текшираётгани сезилиб турарди, у худди бармоқларининг учи билан «тикилиб қараётгандек» бўларди.

У табиатан жуда ҳам тетик ва серҳаракат бола эди, бироқ орадан ойлар кетма-кет ўтган сари кўзининг кўрлиги боланинг эндигина ўсиб келаётган мижозига тобора кўпроқ таъсир қила бошлади, боладаги серҳаракатлик аста-секин йўқола борди. У бир бурчакка тиқилиб олиб, худди бирон нарсага қулоқ солаётгандек, бир неча соатлаб қимирламай ўтирарди. Уйда жимжитлик ҳукм суриб, турли-туман товушлар бола-

нинг эътиборини ўзига тортмаган пайтларда, у худди бирор нарса тўғрисида жиддий ўйлаётгандек кўринар, чиройли ва болаларга хос бўлмаган жиддий юзида таажжубланиш аломатлари пайдо бўлар эди.

Бунинг маъносини Максим тоға пайқади, боланинг нозик ва сезгир асаблари устун келиб, сезиш ва эшитиш сезгилари билан ўз туйғу ва таассуротларини мумкин қадар тўлароқ тиклашга тиришарди. Боладаги сезгининг ғоят ўткирлиги ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Баъзан у ҳатто рангларни ҳам бир-биридан ажрата биладигандек кўринарди. Қўлига яхши бўялган бирорта лахтак тушиб қолгудай бўлса, у ўзининг нозик бармоқчалари билан анча вақтгача пайпаслаб турар, унинг чеҳрасидан таажжуб билан тикилиб текшираётганлиги сезиларди. Аммо шундай бўлса-да, унинг фақат эшитиш қуввати кўпроқ такомиллашаётганлиги тобора яққол кўзга ташлана бошлади.

Тез орада бола уйдаги нарсаларни уларнинг овозларидан жуда яхши ажратиб оладиган бўлиб қолди: уйдагиларнинг юришини, ногирон тоғаси ўтирган стулнинг қисирлаб кетишини, онасининг қўлидаги қатим ипнинг бир оҳангда шитиллашини, девордаги соатнинг бир маромда чиқиллашини фарқ қиладиган бўлди. Баъзан девор тагидан эмаклаб кста туриб, бошқалар учун эшитилмайдиган паст овозга диққат билан қулоқ солиб қолар ва девор сатҳидан ўрмалаб кетаётган пашшага қўлини чўзарди. Пашша ҳуркиб учиб кетса, кўрнинг юзида ҳайронлик ва ачиниш аломатлари пайдо бўларди. У пашшанинг сирли равишда ғойиб бўлишига тушуна олмас эди. Бироқ, кейинчалик, буни ҳам тушунганлиги чеҳрасидан кўриниб қоларди. У пашша учиб кстган томонга юзини бурар – такомиллашган, сезгир эшитиш қуввати ҳатто пашша қанотларининг визиллаган товушини ҳам эшитарди.

Теварак-атрофда жўшқин ҳаракат қилиб турган ва жаранглаб эшитилаётган бутун ёруғ дунё кўр боланинг кичкина бошига фақат товуш шаклидагина кирар, у фақат шу товушларнигина тасаввур эта оларди, холос. Товуш эшитганда чеҳраси тек котиб қолар, ингичка бўйнини чўзиб туриб тингларди. Кўрнинг қошлари тез-тез ҳаракатга келар, чиройли,

лекин кўр кўзлари унинг юзига жиддий ва аллақандай ачинарли тус бериб турар эди.

VI

Унинг ҳаётида учинчи қиш ўтиб бормоқда эди. Ҳовлида қор эрир, баҳор сувлари шилдираб оқарди, касал бўлгани учун қиши билан уйда яшаб, очиқ ҳавога чиқмаган боланинг соғлиғи ҳам кундан-кунга яхшиланар эди.

Деразаларнинг иккинчи қавати кўчириб олинди, баҳор шабадаси уйга ҳам кириб келди. Ёруғ деразалардан баҳор қуёши жилмайиб боқар, дарахтларнинг ҳали япроқ ёзмаган шохлари шамолда тебранарди, узоқдан, баъзи жойларида эриб кетаётган қор оқариб турган, баъзи жойларида эса энди кўкариб кслаётган кўм-кўк майсалар, аста-секин бош кўтараётган шудгорлар кўринарди. Бутун коинот тўйиб-тўйиб эркин нафас олар, баҳор ҳамманинг ҳаётига янги ва ҳаётбахш куч бағишлар эди.

Кўр бола учун эса баҳор уйга кириб келаётган шошқин шовқини билангина сезиларди. У, бир-бирини қувлашиб, тошдан тошга сакраб, юмшоқ ер бағрига сингиб оқаётган сувларнинг шилдираши, деразанинг нарёғида дарахт шохларининг бир-бирига тегиб қисирлашини ва дераза ойналарига енгил урилишини эшитарди. Эрталабки совуқда томнинг бўғотларига осилиб музлаб қолган, энди офтобда эрий бошлаган сумалаклардан чик-чик томаётган томчилар минг хил оҳангда жаранглари. Бу садолар уйга, худди майда тошлар шарақ-шуруқидек тўхтовсиз кириб турарди. Баъзан мана шу товушлар ва шов-шувлар орасидан баланд осмонда учиб кетаётган турналарнинг овозлари ҳам эшитилиб қолар ва бора-бора ҳавода эриб кетгандек оҳиста йўқоларди.

Табиатнинг бундай уйғонишига тушунмай, изтироб чекиб ҳайрон бўлаётганлиги боланинг чеҳрасидан кўриниб турарди. У қошларини қаттиқ чимирар, бўйнини чўзар, диққат билан қулоқ солар, сўнгра нотаниш товушлардан гўё

ҳаяжонга келгандек бирдан қўлини чўзиб онасини ахтарар, ўзини онасининг кучоғига ташлаб, маҳкам ёпишиб оларди.

– Бунга нима бўлди? – деб сўрарди онаси ўзидан ва бошқалардан.

Максим тоға боланинг юзига термулар, лекин унинг нимадан кўрққанини англай олмас эди.

Ўғлининг юзларидаги ҳайронлик ва савол аломатини англаган она:

– У тушуна олмаяпти, – дерди.

Ҳақиқатан ҳам бола ҳаяжонланар ва безовталанар эди: чунки у янги-янги товушларни эшитар, ўзига таниш бўлган товушларни бирдан таниб, аллақаёққа йўқолиб кетаётганига ҳайрон бўларди.

VII

Баҳор шов-шуви тинди. Офтобнинг иссиқ шуълалари остида табиат ўз иши билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлади. Ҳаёт гўёки тобора кучга тўлган, худди ўқдек учиб бораётган поезддек олға қараб тез кетмоқда. Яйловлар кўм-кўк майса билан қоплана бошлади, ҳавода қайин дарахтининг ёқимли ҳидлари анқиди.

Болани далага, шу ерга яқин бўлган дарё бўйига олиб чиқмоқчи бўлишди.

Онаси унинг қўлидан етаклади. Уларнинг ёнида қўлтиқтаёғини дўқиллатиб Максим тоға борарди. Улар кирғоқдаги офтоб қизитиб, шамол қуритган тепалик томонга йўл олишди. Бу тепаликда қалин ўсган кўкатлар кўм-кўк бўлиб ётар, у ердан узоқ-узоқ жойлар кўринарди.

Куннинг ёруғлигидан она билан Максим тоғанинг кўзлари қамашиб кетди. Қуёш нури уларнинг юзларини иситар, баҳор шамоли эса кўзга кўринмас қанотлари билан уларнинг юзларини елпиб ўтарди. Ҳавода кишини маст қилувчи алланарса сузиб юргандек туюларди. Она етаклаб кетаётган боласининг нозик қўли маҳкам қисилаётганини сезган бўлса ҳам, баҳорнинг маст қилувчи шабадаси унга шундай

таъсир қилган эдики, у боласининг ҳаяжонига унча эътибор бермасди. У кўкрагини тўлдириб нафас олар ва ён-верига қарамай, илгарилар эди. Агар она ўгирилиб қараганида, боланинг чеҳрасидаги ғалати бир ифодани кўрган бўлар эди. Бола очиқ кўзларини қуёшга ўгириб, ҳеч нарсага тушунмай ҳайрон бўлиб борар эди. У худди сувдан олинган балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, тез-тез нафас оларди. Боланинг ҳайратини ифода этувчи чеҳрасида ўқтин-ўқтин шодлик аломатлари пайдо бўлар, бу шодлик чеҳрасини бир лаҳза ёритиб ўтгандай туюларди.

Сўнгра бу шодлик даҳшатга олиб борувчи ҳайрат билан алмашинар, боланинг чеҳрасида савол аломати кўринар эди. Унинг кўр кўзларигина илгаригидек, ҳамон бир томонга бақрайиб қараб турарди.

Тепаликка чиқиб, учовлари ерга ўтиришди. Она ўғлини яхшироқ ўтқизиб қўйиш учун кўтариб олганида, бола қўрққанидан яна онасининг кўйлагига ёпишди. У худди чуқур жарликка йиқилишдан қўрққандек ўз остидаги заминни сезмаётгандек эди. Лекин она бу гал ҳам ўғлининг ҳаяжонланаётганини пайқамади, чунки ажойиб баҳор манзараси унинг бутун эътиборини ўзига жалб қилган эди.

Туш вақти эди. Қуёш мовий осмондан аста-секин ўтиб бормоқда. Улар ўтирган тепаликдан тўлиб-тошиб оқаётган дарё кўриниб турипти. Дарё музларни аллақачон оқизиб кетган, аҳён-аҳёнда сув бетида сузиб ўтаётган ва эриб кетаётган охирги муз парчалари оппоқ ямоқдай бўлиб кўринарди. Ўтлоқларни сув босган: сув бетида тўнтарилиб кўринган кўмкўк осмондаги оқ булут парчалари секин-секин сузар, бояги муз парчалари сингари эриб кетаётгандай, кўздан йўқоларди. Баъзан шамол жимирлатиб кетган сув бети офтобда ялтирарди. Дарёнинг нариги томонида сўлқиллаб ётган ерлар қорайиб, узоқлардаги похол томли кулбалар, кўзга зўрға чалинадиган кўм-кўк ўрмонлар ердан буруқсаб чиқиб турган ҳовурда товланиб кўринарди. Ер худди нафас олаётганга ва ундан буруқсаб ҳовур чиқиб турганга ўхшарди.

Бутун табиат буюк бир байрамга тайёрланаётган улкан қасрдек ясанган. Аммо буларнинг ҳаммаси одатдан ташқа-

ри тўлқинланаётган, ҳайқириб, пишқириб, жаранглаб унинг вужудини янгидан-янги тасаввурлар билан тўлдираётган бу таассуротлар кўр бола учун чексиз бир зулмат эди, бола кўрмаган, билмаган бу таассуротлар унинг гўдак юрагини ачиштирар эди.

Бола, ташқарига қадам қўйиб, қуёшнинг илиқ нурлари юзига тушган ва нозик баданини иситган замоноқ, гўё атрофдаги ҳамма нарсанинг қандайдир битта марказга интилаётганини сезгандек, кўр кўзларини беихтиёр қуёш томонга тикди. Унинг учун оламда на бепоён ва тип-тиниқ кенгликлар, на мовий осмон ва на етиб бўлмас уфқ бор эди. У фақат аллақандай моддий, илиқ бир нарсанинг юзини эркалаб силаётганини сезар эди, холос. Сўнгра муздек ва енгил, аммо офтоб шуъласидан оғирроқ бир нарса келиб, унинг юзидан бу роҳатбахш нарсани сидириб ялаб ўтиб кетарди. Уйда бола, атрофида халал берадиган бирон нарсанинг йўқлиги туфайли, бемалол юришга одатланган эди. Бу срда эса, уни ажойиб ва тез ўзгарувчан ғалати тўлқинлар қуршаб олди. Бу тўлқинлар уни гоҳ эркалатар, гоҳ қитиқлаб ҳузур бахш этарди. Офтобнинг илиқ шуълаларини кимдир елпий бошлар ва шамол кулоқлари ёнида ғувиллаб ўтиб, юзини, чаккаларини силаб бутун вужудини қамраб, гўё уни кўтариб аллақаёқларга, бола кўролмайдиган бўшлиққа олиб кетмоқчи бўлаётгандек туюларди, боланинг боши айланиб кетаётгандек бўларди. Шундай пайтларда бола онасининг қўлини янада маҳкамроқ қисиб ушлар, юраги худди уришдан тўхтаб қолаётгандек, шувиллаб кетарди.

Ерга ўтқизишганда, бола бирозгина тинчлангандек бўлди. Энди у, бутун вужудини тўлдирган ғалати туйғуларга қарамай, айрим товушларни бир-биридан ажрата бошлади. Майин ва мулойим тўлқинлар илгаригидек тўхтовсиз келиб турар, қон томирларининг уриши мана шу тўлқинлар билан бир маромда бўлгани учун, унинг вужудига ҳам кираётгандек бўларди. Бироқ энди бу тўлқинлар гоҳ тўрғайларнинг янгроқ овозини, гоҳ япроқ ёзган қайин дарахтларининг оҳиста шитирлашини, гоҳ дарёнинг эшитилар-эшитилмас шилдирашини бирга олиб келарди. Осмонда қалдирғоч қанотларини визиллатиб, гир ай-

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK 2016/76 A 1579

ланиб парвоз этиши, чивинларнинг ғинғиллаган овози эшитилар, далада қўш ҳайдаётган ва хўкизларни тезроқ юришга қистаётган қўшчининг баъзан чўзиб қичқирган ғамгин овози бу товушларнинг ҳаммасини босиб кетарди.

Бироқ, бола бу товушларнинг ҳаммасини бир йўла тутиб ололмас, уларни бир-бирига қўшиб, тартибга сололмас эди. Бу товушлар боланинг қоронғи миясига аралаш-қуралаш бўлиб кирар, баъзан оҳиста, ноаниқ, баъзан эса қаттиқ ва равшан эшитиларди. Баъзида бу товушларнинг ҳаммаси бирданига оҳангсиз ва қўпол эшитиларди. Даладан эсаётган шамол ҳамон боланинг қулоғида ғувилларди, унинг назарида, тўлқинлар тез елиб келаётгандек, уларнинг ғувиллаган товушлари бошқа барча товушларни, худди кечаги куннинг хотираси сингари аллақандай бошқа дунёдан келаётган товушларни босиб кетаётгандек бўларди. Товушлар тинган сари боланинг қалби толиқа бошларди. Юзи пир-пир қилиб уча бошлар, кўзлари гоҳ очилиб, гоҳ юмиларди, ҳаяжондан қошлари чимирилар, бутун қиёфасидан савол ёғилар, фикри ва тасаввурининг зўр бериб ишлаётгани сезилиб турарди. Янги таассуротлар билан тўлиб-тошган ва ҳали мустаҳкамланиб улгурмаган ёш мия толиқа бошлади: у атрофдан ёпирилиб келаётган янгидан-янги таассуротлар билан курашиб, уларга бардош беришга ҳаракат қилар, уларнинг ҳаммасини ҳазм қилишга, улардан ғолиб чиқишга интиларди. Бироқ гўдакнинг мияси бу вазифанинг уддасидан чиқолмас эди, чунки бундай вазифани бажариш учун унда кўриш қобилияти етишмас эди.

Турли-туман товушлар, ҳар хил жарангдор садолар ҳали ҳам бирин-кетин тизилишиб келаверарди... Болани қуршаб олган тўлқинлар борган сари кучайиб, атрофдаги гулдираётган зулматдан чиқиб янги тўлқинлар, янги овозлар билан алмашиниб, яна ўша зулматга қайтар эди... улар болани янада тезроқ, баландроқ кўтариб, тебратар ва аллалар эди... Қўшчининг узун ва ғамгин садоси шу зулмат ичида яна бир марта янгради-да, сўнгра ҳамма ёқни жимжитлик босди.

Бола секин ингради-да, ўзини орқага, кўкатлар устига ташлади. Онаси дарҳол ўғлига ўгирилиб оҳ тортиб юборди: бола кўкатда, ранги оппоқ оқарган ҳолда беҳуш ётарди.

VIII

Бу воқса Максим тоғани қаттиқ ташвишга солди. Яқиндан бери у физиология, психология ва педагогикага доир китобларга ёзила бошлади ва бола руҳининг сирли ўсиши ва ривожланиши ҳақида фан нимаики билса, ҳаммасини ўзига хос зўр ғайрат билан ўргана бошлади.

Бу машғулот уни борган сари кўпроқ қизиқтирар ва шу сабабдан у ҳаёт учун курашга ярамаслиги ҳақидаги, «янчилган чувалчанг сингари тупроқ орасида тўлғанмоқ» ва «фурштат» каби шум хаёллар унинг тўртбурчакка ўхшаш бошидан аллақачон сездирмай чиқиб кетган эди. Буларнинг ўрнига у, болани диққат билан кузата бошлади, баъзан эса ширин хаёллар кексайиб борувчи қалбини элитиб қўярди. Болани кўр қилиб яратган табиат уни бошқа жиҳатлардан сийлаганлигига Максим тоға тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила бошлади. Бола ўзига тушунарли бўлган ташқи таассуротларга жуда ҳам меҳр билан қулоқ соларди. Максим тоға ўз вазифасини: ўз фикри ва таъсири билан кўр боланинг қисматидаги адолатсизликни юмшатишдан, ҳаёт учун курашувчи жангчилар сафига, ўз ўрнига бу янги жангчини қўйиш учун бола зеҳнини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат, деб тушунди. Бу ишни ундан бошқа ҳеч ким қилолмас эди.

«Ким билади, – деб ўйларди кекса гарибальдичи, – фақат найза ва қилич билангина курашмайдилар-ку. Эҳтимол, тақдир ноҳақ ранжитган бу гўдак, вақти келганда, ўзига муносиб курол топиб, ҳаётдан маҳрум қилинган бошқа одамларни ҳимоя қилишга чиқар, ўшанда мендай ногирон кекса солдат ҳам бу дунёда бехуда яшамаган бўламан...»

Ҳатто қирқинчи ва эллигинчи йиллардаги эркин мутафаккирлар ҳам табиатнинг «сирли башорати» тўғрисидаги хурофотдан холи эмас эдилар. Шунинг учун ҳам қобилияти зўр бўлган бу бола ўсган сари Максим тоғада кўрликнинг ўзи «сирли башорат»нинг бир тури деган фикрнинг узил-кесил қарор топа бошлаши бежиз эмас эди. У, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг жанговар байроғига ҳозирданоқ: Бебахтларнинг бахтсиз ҳомийси», деган шиорни ёзиб қўйди.

IX

Баҳордаги биринчи сайрдан кейин бола бир неча кунгача алаҳлаб ётди. Бола гоҳ қимирламай жим ётар, гоҳ алланималар деб довдирар, нималаргадир кулоқ соларди. Шу кунларда унинг чеҳрасида ўзига хос таажжубланиш аломатлари сира ҳам йўқолмади.

– У нималарнидир тушунмоқчи бўляпти-ю, лекин тушуна олмаяпти, – дерди ёш она.

Максим ўйга чўмган ҳолда бошини тебратиб қўярди. У боланинг ҳаяжонланишига, тўсатдан ҳушидан кетиб қолишига ҳар хил таассуротларнинг кўплиги, боланинг мияси бу таассуротларни ўзлаштира олмаганлиги сабаб бўлса керак, деб тушунди ва аста-секин соғайиб келаётган болага бу таассуротларни ҳижжалаб тушунтиришга қарор қилди. Касал бола ётган уйнинг деразалари зичлаб беркитилган эди. Бола соғайган сари деразаларни вақти-вақти билан очиб қўядиган бўлишди. Сўнгра болани хонама-хона етаклаб юрдилар, баъзан йўлакка, ҳовлига, боққа олиб чиқдилар. Ҳар сафар боланинг юзида ҳаяжонланиш аломатлари пайдо бўлганда, онаси уни таажжублантирган товушларни тушунтириб турарди.

– Чўпон чалаётган найнинг овози ўрмон орқасидан эшитиляпти, – дерди онаси. – Мана бу чумчуқларнинг чирқиллаши орасида тоғ чумчуғининг чирқиллаши ҳам эшитиляпти. Лайлак ўз ғилдирагида[1] томоғини қоқяпти. У яқиндагина узоқ ўлкалардан учиб келди, энди эса жойига янги уя қуряпти.

Бола миннатдорлик билан порлаган чеҳрасини онаси томон ўгирар, маъносига тушунган ҳолда зўр эътибор билан тинглашда давом этиб, унинг қўлини ушлаб, бошини тебратар эди.

У эътиборини тортган ҳамма нарса ҳақида суриштирар, онаси ва кўпинча Максим тоға ҳар хил товушлар чиқараётган нарса ёки жониворлар ҳақида гапириб берардилар. Она-

[1] Малороссияда ва Польшада лайлаклар учун узун устун ўрнатилиб, устига ғилдирак боғлаб қўйилади. Лайлак шу ғилдиракка уя қуради (Муаллиф изоҳи).

сининг жонли ва равшан қилиб гапириб берганлари болада чуқурроқ таассурот қолдирарди, баъзан бу таассуротлар болага оғир таъсир қиларди. Ёш она ўзи азобланар, чеҳрасидан ғам ёғилар, ўкинч ва аламга тўлган кўзлари билан термулиб, боласида шакл ва турли ранглар ҳақида тушунча ҳосил қилишга тиришарди. Бола диққат билан тинглар, қошларини чимирар, ҳатто пешанаси тиришиб, ажин ҳам пайдо бўларди. Афтидан боланинг мияси кучи етмайдиган оғир масалани ечишга уринар, фақатгина эшитган, аммо кўрмаган нарсаларини кўз олдида гавдалантирмоқчи-ю, лекин бундан ҳеч натижа чиқмаётгандек кўринарди. Бундай ҳолларда Максим тоға қовоғини соларди, онанинг кўзларида ёш пайдо бўлиб, бола эса диққат билан тинглаганидан юзлари оқариб кетганда, Максим гапга аралашарди. У синглисидан гапни илиб олар эди-да, фақат бўшлиққа ва товушга тааллуқли тасаввурларга асосланишга ҳаракат қиларди. Шунда кўр боланинг чеҳраси тинчланарди.

Бола ўз уясида ҳадеб томоғини қоқаётган лайлак ҳақида:

– Хўш, у қанақа, каттами? – деб сўрарди.

Шу гапни айтаётганда бола қўлларини ёзиб кўрсатарди. У, бу хилда саволларни берганда одатда қўлини шундай ёзарди. Максим тоға эса керак бўлган ерда боланинг қўлини тўхтатиб: «Ҳа, шундай келади», дерди. Лекин бу сафар бола ўзининг кичкинагина кулочини батамом ёзиб юборди, шунда ҳам Максим тоға:

– Йўқ, йўқ, ундан ҳам катта, – деди. – Агар уни уйга келтириб, полга қўйилса, боши стулнинг суянчиғидан ҳам юқорида туради.

– Катта экан... – деди бола, хаёл суриб. – Тоғчумчуқ эса мана шунча! – У жуфтлаб турган кафтларини сал очиб кўрсатди.

– Ҳа, тоғчумчуқ шунақа кичкина... лекин катта қушлар ҳеч қачон кичкина қушлардай яхши сайраёлмайди. Тоғчумчуқ ўз овозини ҳаммага ёқтиришга ҳаракат қилади. Лайлак эса, басавлат қуш, уясида бироёқлаб туради ва худди малайларидан аччиғланган хўжайиндек атрофга қарайди, овозининг хириллашига ҳам, уни биров эшитиб қолишига ҳам парво қилмай, овозининг борича қичқираверади.

Бола бу тасвирларни эшитиб кулар, онасининг сўзларини тушуниш учун ҳаракат қилган вақтдаги толиқишларини ҳам унутиб юборарди. Лекин, шунга қарамай, онасининг сўзлари уни кўпроқ қизиқтирарди ва у, Максим тоғадан эмас, онасидан сўраб билишни афзал кўрарди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Боланинг қоронғи мияси янгидан-янги тасаввурлар билан бойиб борди. У борган сари ўткирлашиб борувчи эшитиш қобилияти билан ўзини қуршаб олган табиатни тобора мукаммалроқ била бошлади. Кўр болага бутун олам илгаригидек қоп-қора зулмат ичида эди. Бу зулмат унинг мияси устида оғир қора булутдек осилиб турарди ва гарчи бу зулмат туғилган кундан бошлаб унинг тепасида осилиб турса ҳам, гарчи бола ўз бахтсизлигига кўникишга мажбурдек туюлса ҳам, лекин ундаги болалик табиати қандайдир бир савки табиийга кўра, бу зулматдан қутулиш учун зўр бериб интиларди. Боланинг ноаниқ ёруғликка бунчалик зўр бсриб интилиши унинг юзидаги борган сари ортаётган азобланиш аломатларидан яққол сезилиб турарди.

Шунга қарамай, унинг жуда хурсанд, болаларча шод бўлган пайтлари ҳам бўларди, бундай ҳоллар – боланинг ўзига таниш бўлган ташқи таассуротлар унга янги туйғулар берган, уни кўзга кўринмас оламнинг янги ҳодисалари билан таништирган пайтларда юз берарди. Буюк қудратли табиат кўр бола учун бутунлай қоронғи ва зулмат бўлиб қолмаган эди. Масалан, бир куни уни дарёнинг соҳилидаги баланд тепага олиб чиққанларида, у жуда пастдан оқаётган дарёнинг шовиллашига алоҳида диққат билан, нафасини чиқармай қулоқ солар экан, оёғининг остидан кўчиб кетган майда тошларнинг пастга думалаб кетганини эшитиб онасининг этагига маҳкам ёпишди. Шундан бери у чуқурликни баланд қоя остида сувнинг секин шовиллаб оқаётган товуши шаклида

ёки пастга думалаб кетаётган тошларнинг шарпаси шаклида тасаввур этадиган бўлди.

Узоқлик унинг қулоқларига бўғиқ, сўниб борувчи қўшиқ каби эшитиларди. Баҳорги момақалдироқ осмонни гулдуратиб, бутун оламни ларзага келтирганда ва ғазаб билан бўкириб булутлар орасига кириб кетганда, кўр бола бу овозга кўрқув аралаш эҳтиром билан қулоқ солар ва юраги дукиллаб урар экан, осмоннинг нақадар кенглиги ва баландлигини тасаввур қиларди.

Шундай қилиб, товушлар унинг учун ташқи дунёни бевосита ифодаловчи бирдан-бир асосий восита эди, бошқа йўллар билан олинган таассуротлар эшитиш орқали олинган таассуротларга қўшимча эди.

Баъзан кун қизиғида теварак-атрофда жимжитлик ҳукм сурган, одамлар ҳаракати сусайган ва табиатда унинг ўзига хос осойишталик ҳукм суриб, ҳаёт секин-аста шилдираб турган пайтларда кўр боланинг чеҳрасида аллақандай ўзига хос ифодалар пайдо бўларди. Ташқи сукунатнинг таъсири остида унинг юрагидан фақат ўзи учун тушунарли аллақандай товушлар қайнаб чиқаётгандай ва бу товушларга зўр диққат билан қулоқ солаётгандай туюларди. Бундай пайтларда унга назар солган одам, унинг қалбида туғилаётган ноаниқ фикр оҳиста, лекин тобора жаранглаб эшитилаётган қўшиқдек, зўрайиб бораётганини сезарди.

II

Бола тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди. У, нимжон ва нозик бўлса ҳам, уйда эркин ва ҳатто бемалол чопқиллаб юрарди. Унинг уйда сира адашмай бемалол ва дадил юрганини, бурилиш лозим бўлган ерда бурилганини ва истаган нарсасини қидириб топиб олишини кўрган бегона киши, бу бола кўр эмас, балки узоқларга ўткир назар ташлаб, қаттиқ ҳаёл суриб юрган бола деб ўйларди. Аммо ҳовлида юрганда, ҳасса билан ерни пайпаслаб, туртиб-туртиб қийинчилик билан қадам ташларди. Агар қўлида ҳассаси бўлмаса, йўлда учраган ҳар бир нарсани қўли

билан пайпаслаб, унинг нималигини текшириб, срда эмаклашни афзал кўрарди.

III

Ёзнинг жимжит оқшоми эди. Максим тоға боғда ўтирарди. Отаси, одатдагидек, қаердадир, узоқ далада иш билан овора бўлиб юрарди. Ҳовли ва теварак-атроф жимжит эди. Қишлоқ ҳам уйқуга чўмган, ковоқхонада хизматчи ва ходимларнинг ғовур-ғувури ҳам босилган эди. Болани ётқизишганига ярим соатча бўлди.

Бола мудраб ётар эди. Кейинги вақтларда шундай тинч соатларда аллақандай бир хотиралар унинг ёдига тушадиган бўлиб қолди. У мовий осмонни қандай қилиб қоронғилик босишини, юлдузлар чарақлаган осмон фонида дарахтларнинг қорайиб кўринган учларининг силкинишини, ҳовлининг атрофидаги қатор уйларнинг қорайиб кўринадиган бўғотларини, ой ва юлдуз нури билан бирга ерга кўкимтир қоронғи тушишини кўрмас эди, албатта. Бироқ бола бир неча кундан буён аллақандай жозибадор бир таассурот билан уйқуга кетар, эртасига нима бўлганини ўзи билолмас эди.

Мудроқ унинг миясини бутунлай чулғаган пайтларда, дарахтларнинг ғира-шира шитирлашлари бутунлай тинган чоғларда у, узоқда ҳурган қишлоқ итларининг овозини ҳам, дарёнинг нариги томонида сайраган булбуллар товушини ва яйловда ўтлаб юрган тойлар бўйнидаги қўнғироқчаларнинг жиринглашини ҳам ажрата олмай қолган вақтларда, бу айрим товушларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, йўқолиб кетганда, унинг назарида, битта мунтазам оҳангга уйғунлашган бу товушларнинг ҳаммаси дсразадан оҳиста учиб кириб, унинг каравоти устида узоқ парвоз қилиб юргандек ғалати бир ноаниқ, лекин ажойиб тотли туйғулар бахш этгандек бўларди. Эрталаб ҳузур билан уйғонаркан, онасидан:

– Кеча... нима бўлди? Нима ўзи? – деб сўрарди. Онаси унинг нима тўғрисида гапирастганини билмасди, болани кўрган тушлари ҳаяжонга солаётган бўлса керак, деб ўйларди. Ўғлини онасининг ўзи ётқизар, меҳрибонлик билан

чўкинтирар ва боласи мудрай бошлагандагина чиқиб кетар экан, ҳеч нарсани сезмас эди. Лекин, эртасига бола, ўзини ёқимли ҳаяжонга солган алланималар ҳақида яна гапирарди:

– Бирам яхшики, ойи бирам яхшики! Бу нима ўзи?

Бу ғалати сирни билиш учун онаси бу сафар, боласининг ёнида узоқроқ ўтиришга қарор қилди. У, боласининг каравоти ёнидаги стулда ихтиёрсиз равишда тўрини тез-тез тўқиб, Петрусининг нафас олишига қулоқ солиб ўтирарди. Бола ухлаб қолгандек кўринди, бироқ бирдан қоронғида унинг оҳиста гапирган овози эшитилди:

– Ойи, шу ердамисан?

– Ҳа, ҳа, ўғлим, шу ердаман.

– Чиқиб кет, у сендан қўрқяпти, шунинг учун ҳалигача келмаяпти. Мен ухлаб қолай деган бўлсам ҳам, ҳалигача ундан дарак йўқ...

Таажжубда қолган она уйқу аралаш айтилган бу ғамгин пичирлашни аллақандай бир ҳолатда тинглади... Бола ўзининг ширин ва тотли тушлари ҳақида худди реал бир нарса тўғрисида гапиргандек ишонч билан гапирарди. Шунга қарамай, она ўрнидан туриб болага энгашиб қаради, юзидан бир ўпиб, боғ томондан келиб очиқ турган деразадан қулоқ солиш мақсадида секин уйдан чиқиб кетди.

Онаси дераза олдига етиб келгани ҳам йўқ эдики, сир очилди. У бирдан жанубнинг тунги шамолига қўшилиб, отхона томондан найнинг оҳиста жаранглаб келаётган овозини эшитиб қолди. У найнинг бола мудраб кетаётган пайтига тўғри келиб қолган содда садолари унинг миясида ғоят ёқимли таассуротлар туғдирганини англади.

Унинг ўзи ҳам малорус куйининг ёқимли садоларига қулоқ солиб бир неча дақиқа туриб қолди-да, бутунлай хотиржам бўлгач, боғнинг қоронғи хиёбони бўйлаб Максим тоға турган уйга қараб кетди.

«Иохим найни яхши чалар экан. Ажабо, кўпол кўринган бу йигитнинг ҳали шундай нозик санъати бор экан-а», – деб ўйлади она.

IV

Иохим чиндан ҳам найни яхши чаларди. Скрипка чалиш унга чўт эмас эди. Якшанба кунлари қовоқхонада «Казак» ёки полякча шўх «Краковяк»ни ҳеч ким унчалик яхши чала олмас эди. Шундай пайтлар бўлардики, у бир бурчакдаги курсига ўтириб олиб, скрипкани соқоли қирилган ияги билан маҳкам қисиб, қундуз шапкасини чапаничасига орқага суриб қўйиб, камонни скрипканинг таранг торларига зарб билан уриб чалиб юборганда, қовоқхонада ўйинга тушмаган одам қолмас эди. Ҳатто Иохимга қўшилиб контробасда[1] жўр бўлаётган бир кўзи кўр кекса яҳудий ҳам қизишиб кетарди. Унинг бесўнақай «контробаси» ўзининг салмоқли, йўғон овози билан Иохим скрипкасининг оҳангдор, нозик ва сингил товушларига стиб олишга ҳаракат қилар, кекса Янкелнинг ўзи эса елкаларини учириб, ермолка кийган ялтироқ бошини ликиллатиб, бутун гавдаси билан ўйноқи, шўх мусиқа оҳангига мос дикиллар эди. Ўйноқи, шўх мусиқани эшитиши биланоқ оёқларининг ўзи ўйинга тушиб кетишга одатланиб қолган оддий халқ тўғрисида нима ҳам деб бўлар эди?

Бироқ Иохим, қўшни паннинг Марья деган оқсоч қизига ишқи тушиб қолгандан бери, нима учундир, скрипканинг шўх садоларидан айниди. Дарҳақиқат, скрипка ҳам ўткир қизнинг юрагини мафтун эта олмади. Марья мусиқачи хохолнинг мўйловдор «башарасидан» кўра, паннинг уйида мўйловини қирдириб юрадиган камердинер немиснинг афт-ангорини афзал кўрди. Шундан бери кечқурунлари қовоқхонада ва кечки базмларда Иохим скрипкасининг овози эшитилмай қолди. Иохим скрипкасини отхонадаги козиққа илиб қўйди, бир вақтлар астойдил кўнгил қўйиб чалиб юрган скрипкасининг энди зах отхонада ётавериб, торлари бирин-кетин чирсиллаб узилаётганига ҳам парво қилмай қўйди. Скрипканинг торлари чирсиллаб узилганда худди нола қилгандек шу қадар жаранглар эдики, ҳатто отларнинг ҳам

[1] Контробас – энг йўғон овоз чиқарадиган, скрипкага ўхшаш мусиқа асбоби.

уларга раҳми келиб, бошларини шафқатсиз хўжайин томонга бурибқишнаб қўярди.

Иохим скрипканинг ўрнига, кўчадан ўтиб кетаётган бир тоғли карпатликдан най сотиб олди. У, найнинг ҳазин ва ёқимли товушлари ўзининг шўрпешонасига кўпроқ мос тушади, менинг поймол этилган муҳаббатимнинг аччиқ аламларини яхшироқ ифода этади, деб ўйлаган бўлса керак. Бироқ, карпатликдан сотиб олинган най унинг ишончини оқламади. Иохим ўнтача най сотиб олди, ҳар қанақасига чалиб кўрди. Учини қирқди, сувга солиб ҳўллаб, офтобда қуритиб кўрди, кейин шамолда қуритиш учун ипга боғлаб бўғот тагига осиб ҳам қўйди, аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: тоғликнинг найи хохолнинг қалбига қулоқ солмади. У, куйлаш ўрнига чийиллаб юборарди, кўнгил эритувчи садо кутганда чириллар эди. Шундай қилиб, най унинг кайфиятига қулоқ солмади. Ниҳоят, тоғли саёқларнинг биронтаси ҳам яхши най ясай олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, улардан ихлоси қайтди. Шундан кейин Иохим ўз қўли билан най ясамоқчи бўлди. У бир неча кунгача қовоғини солиб дала ва ботқоқликларда ўз дидига ёқадиган новдани қидириб юрди. Ҳар бир тол ёнига бориб новдасини бирма-бир ушлаб кўрарди, баъзиларини эса кесиб ҳам олди, лекин уларнинг биронтаси унинг дидига ёқмади. У илгаригидек қовоғи солинган ҳолда новда қидиришда давом этди. Секин жилдираб оқаётган сой ёнидан чиқиб қолди. Кўл бўлиб ётган сой суви нилуфарларнинг оппоқ гулларини секин-секин қимирлатиб қўярди, чуқур сойнинг қорайиб кўринган сатҳига эгилиб турган қалин толлар орасидан бу ерга шамол ҳам кирмасди. Иохим буталарни икки ёнга қайириб, сой ёқасига келди, бир неча дақиқа тургандан кейин, қидирган нарсасини худди шу ердан топа олишини пайқади. Пешонасидаги ажинлар ҳам йўқолиб, чеҳраси очилди. Этигининг қўнжидан қайишга боғлаб қўйилган қаламтарошини олди, толларнинг оҳиста шитирлаётган новдаларига бирпас қараб турди-да, сув бўйидаги жарлик устида

ингичка ва тикка ўсиб турган бир толнинг олдига келиб тўхтади. Нима учундир толни чертиб кўрди, унинг тебранишига мароқ билан қараб турди-да, баргларнинг шилдираган овозига қулоқ солиб, бошини силкитиб қўйди.

Иохим қувонганидан:

– Худди ўзгинаси-я, – деб пичирлади ва олдин кесиб олган новдаларининг ҳаммасини сувга ташлади.

Най ҳам жуда аломат чиқди. Новдани яхшилаб қуритгандан кейин, унинг ичини қизиган темир билан тешиб тозалади, олти жойидан тешди, еттинчисини қийтиқ қилиб тешди-да, найнинг бир учини пўкак билан маҳкам бекитиб, пўкакнинг ичидан кичкина тешикча очиб қўйди. Сўнгра най бир ҳафтагача ипда осиғлиқ турди, қуёшда исиб, шамолда қуриди. Шундан кейин уни пичоқ билан йўнди, ойна билан тарошлаб, бир парча қалин мовут билан яхшилаб ишқаб, пардоз берди. Найнинг юқори томони думалоқ, ўртаси силлиқ қилиб тарошланган бўлиб, унинг устига қизиган эгри темир билан ўйиб ҳар хил гул солди. Найни уч-тўрт марта чалиб кўриб, хурсанд бўлганидан бошини силкитиб, томоқ қокди ва шошилганича найни кўрпасининг тагига бекитиб қўйди. У ўзи ясаган найни кундузги ғала-ғовурда чалиб кўришни истамади. Лекин ўша куни кечқурун отхонадан найнинг нозик, ёқимли ва жарангдор овозлари эшитилди. Иохим ўзи ясаган найдан жуда мамнун эди. Гўёки най унинг жону дили эди. Найдан чиққан садолар худди унинг илиқ ва мулойим қалбидан қайнаб чиқаётгандай туюлар ва унинг туйғусидаги ҳар бир ўзгариш, унинг ҳар бир қайғу-ҳасрати дарҳол бу ажойиб найда акс этгандай бўларди, ундан бирин-кетин завқ билан жаранглаб чиқаётган садолар оқшомнинг тинч кучоғида секин-аста эриб кетаётгандай бўларди.

Иохим ўз найини шу қадар севиб қолдики, уни қаёққа борса шу ёққа олиб кетадиган бўлди. Кундузи отларга қарар, уларни суғоргани олиб борар, извошга қўшиб «Бекач» ёки Максимни сайрга олиб чиқарди. Баъзан бағритош Марья яшаган қишлоқ томонга қараганда, ишқ-муҳаббат ҳасрати унинг юрагини эзарди. Лекин кеч кириши билан дунёдаги ҳамма нарсани унутарди, ҳатто коракўз, коракош Марьянинг

қиёфаси ҳам кўринмасди. Бу қиёфа ўзининг аниқ шаклини йўқотар, Иохимнинг кўзига тумандек ғира-шира кўринар, фақат ажойиб найнинг куйларига мунгли оҳанг бсрарди, холос.

Ўша куни кечқурун Иохим отхонада худди мана шундай куйни чалиб бутун туйғуларини най куйига бағишлаб ҳузур қилиб ётар эди. У, шафқатсиз гўзалнигина эмас, ҳатто ўзини ҳам унутиб юборган бир пайтда бирдан чўчиб ўрнидан сал кўтарилди. Куйнинг энг таъсирли ерига етганда аллакимнинг мулойим бармоқлари унинг юзини пайпаслаб ўтганини, қўлидан сирғалиб тушиб, найни пайпаслай бошлаганини сезди. Шу билан бирга, ёнида бировнинг ҳаяжонланиб тез-тез нафас олаётганини эшитди.

– Паноҳингда асра ҳудойим, – деб калима келтирди Иохим ва: – Шайтонмисан ё одам? – деб қўшиб қўйди, жин урдими мени, деб қўрқиб. Бироқ отхонанинг қия очилиб турган дарвозасидан мўралаб турган ой нури унинг янглишганини кўрсатди. Ёғоч каравоти ёнида кўр панич қўлларини унга чўзиб турар эди.

Бир соатдан кейин ухлаб ётган Петрусдан хабар олмоқчи бўлиб кирган онаси, уни ўрнида топмади. Аввал у жуда қўрқиб кетди, бироқ оналик ҳисси йўқолган ўғлини қаердан қидириш кераклигини айтиб берди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаган эди, отхона дарвозаси ёнида турган «муҳтарам пани»га кўзи тушиб, хижолат бўлди. Афтидан, она Иохимнинг мусиқасига қулоқ солиб ва каравотда Иохимнинг пўстинига ўралиб, тўхтаб қолган куйни ҳамон тинглаб ўтирган ўғлига анчадан бери қараб турган бўлса керак.

Шундан кейин бола ҳар куни кечқурун отхонага, Иохимнинг олдига келиб турадиган бўлди. Кундуз кунлари най чалиб беришни Иохимдан сўраш унинг хаёлига ҳам келмас эди. Унинг назарида, кундузги ғала-ғовурда найнинг сокин ва нозик садоларини эшитиш ғайритабиий бир нарса бўлиб кўринарди. Аммо қош қорайиши билан Петрусь типирчилаб қолар эди. Кечки овқат ва кечки чой маҳали Петруснинг тоқатсизлик билан кутган дақиқалари яқинлашиб келаётганидан дарак берарди. Бу тунги мусиқа сеанслари онасига

ёқмаса ҳам, эркатойининг уйқу олдидан отхонага, отбоқар найчининг олдига бориб, бир-икки соат мусиқа эшитиб келишини тақиқлай олмасди. Бу соатлар боланинг ҳаётида энг бахтли онлар бўлиб қолди. Онаси кечқурунги таассуротлар ҳатто эртасига ҳам боланинг миясини банд этганини, ҳатто ўзининг эркалашларига ҳам илтифотсиз қарайдиган бўлганини сезар, тиззасида ўтириб бўйнидан қучоқлаган кезларида ҳам, Иохимнинг кечаги куйларини хаёлчанлик билан эслаганига жуда ҳам рашки келарди.

Шунда, у бундан бир неча йил бурун пани Радецкаянинг Киевдаги пансионида[1] ўқиб юрган вақтларида турли «нозик санъатлар» қаторида мусиқа чалишни ҳам ўрганганини эслади. Сирасини айтганда, бу унча ҳам ширин хотиралардан эмас эди, нега деганда, бу хотирани эслаганида, мусиқадан дарс берган қари немис қиз Клапс эсига тушиб кетарди: муаллима ҳаддан ташқари ориқ, башараси совуқ ва баджаҳл эди. Бу ўтакетган заҳар қари қиз толибаларининг бармоқларини «эпчил» қилиш учун нукул эзар, қайирар эди ва шу йўл билан қизларнинг мусиқага бўлган ҳар қандай орзу-ҳавасларини совитарди. Қизлар Клапснинг бундай таълим-тарбия усуллари уёқда турсин, уни кўрганларидаёқ турган жойларида қотиб қолишарди. Шу сабабли Анна Михайловна пансионни тамомлагач, ҳатто эрга теккандан кейин мусиқа билан шуғулланишни сира ҳавас қилмасди. Ҳозир эса, отбоқар найчининг мусиқасини тинглар экан, боласини ундан қизғаниш баробарида, ўз қалбида мусиқага аста-секин муҳаббат туйғулари уйғониб келаётганини, қари немис қизнинг сиймоси эса тобора хиралашиб йўқолиб бораётганини сезди. Натижада Попельская хоним шаҳардан пианино олдириб келишни эридан илтимос қилди.

– Ихтиёринг, жоним, – деди меҳрибон эри. – Лекин мусиқани унча ёқтирмас эдинг, шекилли.

Ўша куниёқ шаҳарга хат ёзилди, чунки пианино сотиб олиниб шаҳардан келтирилгунча орадан икки-уч ҳафта ўтиши турган гап эди.

---

[1] Пансион – ётоқхонаси ҳам мавжуд ўрта мактаб.

Ҳолбуки, ҳар куни кечкурун отхонадан найнинг ёқимли наволари эшитиларди, бола эса, ҳатто онасидан сўрамасданоқ, ўша томонга югурадиган бўлиб қолди.

Отхонанинг ўзига хос ҳиди, қуруқ пичаннинг ёқимли иси ва хом тери қайишларнинг қўланса ҳидлари билан қўшилиб кетган эди. Отларнинг панжара орасидан тумшуқларини суқиб, юлқиб олган пичанни карсиллатиб кавшаши эшитиларди. Найчи нафасини ростлаш учун тўхтаган пайтларда, боғдаги кўм-кўк дарахтларнинг шитирлаган овозлари эшитилиб турарди. Петрик мусиқага мафтун бўлиб тинглаб ўтирарди.

У, Иохимнинг мусиқа чалишига халақит бермас эди. Иохим нафасини ростлаш учун тўхтаб, икки-уч дақиқа сукут қилган пайтларда, боланинг мафтунлиги ғалати бир ҳавас билан алмашар эди. У қалтираган қўлларини найга чўзиб, найни олар, лабига қўйиб пуфлаб кўрарди. Шу вақтда бола ҳовликиб қолиб, нафаси тиқилгани учун, найнинг овози ҳам хириллаб, секин чиқарди. Лекин Петрик аста-секин бу содда асбобнинг тилини билиб олди. Иохим унинг кичкина бармоқларини найнинг тешикларига қўйиб кўрсатар ва гарчи боланинг бармоқчалари найнинг тешикларини беркитишга кичиклик қилса ҳам, ҳар ҳолда у кўп ўтмай айрим гамма оҳангларини яхши ўрганиб олди. Шу билан бирга, унинг назарида ҳар бир нотанинг алоҳида, ўзига хос шакли ва ҳислари бордай туюлар эди. Петрик ҳар бир товушнинг қайси тешикда туришини, унинг қаердан чиқишини билиб олди. Баъзан Иохим бироита осонгина куйни чалгудек бўлса, боланинг бармоқлари ҳам қимирлай бошлар эди. У ҳар бир товушнинг қайси тешикдан чиқаётганини жуда аниқ сезиб турарди.

VI

Ниҳоят, орадан роса уч ҳафта ўтгач, шаҳардан пианино олиб келишди. Хизматкорлар шаҳардан олиб келинган «мусиқа»ни уйга олиб кириш учун шов-шув кўтариб, ҳовликишиб юришганда, Петя ҳовлининг

ўртасида диққат билан қулоқ солиб турар эди. «Мусиқа» жуда оғир бўлса керак, чунки уни аравадан туширмоқчи бўлганларида арава қарсиллаб кетди, хизматкорлар эса ҳарсиллаб қолиб, зўр-базўр нафас олишарди. Ана, улар оҳиста, битта-битта қадам ташлаб юра бошладилар. Ҳар бир қадам ташлаганларида уларнинг тепасида бир нарса гоҳ гурунглаб, гоҳ жаранглаб эшитилар эди. Бу ғалати мусиқани меҳмонхонага олиб кириб қўйишганда, у худди бировга ғазаб билан дўқ қилгандек, қандайдир бўғиқ товуш билан ўкириб қўйди.

Буларнинг ҳаммаси боланинг юрагига ғулғула солди, у қўрқди. Янги келган жонсиз ва шу билан бирга оғир ва сержаҳл меҳмон унинг дидига тўғри келмади. Шунинг учун у боққа чиқиб кетди ва пианинони ўрнатишганини, шаҳардан келган созловчи унинг торларини калит билан бураб, клавишларини босиб созлаганини эшитмади. Ҳамма нарса тахт бўлгандан кейингина онаси Петяни уйга чақиришни буюрди.

Венанинг энг яхши устаси ясаган асбоб билан қуролланган Анна Михайловна, содда қишлоқ найи устидан ғалаба қозонишига асло шубҳа қилмай, кувона бошлади. У энди Петя отхона билан найчини бутунлай унутиб юборади, бутун шодликни энди ўзимдан олади, деб қатъий ишонган эди. У Максим билан қўрқа-писа уйга кирган ўғлига ҳамда чет элдан келтирилган мусиқани эшитишга ижозат сўраб кирган ва кўзини ерга тикиб, сочини пешанасига осилтириб эшик ёнида хижолат тортиб турган Иохимга кулиб қараб турарди. Максим тоға билан Петя кушеткага ўтиришгандан кейин, Анна Михайловна пианино клавишларини босиб чала кетди.

У пани Радецкая пансионида қари немис қизи Клапс қўли остида жуда яхши ўрганиб олган пьесани чала бошлади. Бу пьеса жуда ғалати ва дабдабали бўлиб, бармоқларини ниҳоятда усталик билан ишлатишни талаб қиладиган қийин бир асар эди. Имтиҳонда Анна Михайловна шу куйни чалиб, ўзини, айниқса муаллимасини ҳурматга сазовор этган эди. Камгап пан Попельский панна Яценко худди ана шу қийин куйни моҳирлик билан ижро этган чорак соат ичида унга ошиқ бўлиб қолганини биров аниқ айтмаса ҳам, лекин кўплар буни сезган эди. Энди эса, ёш жувон бу қийин куйни

бошқа бир ғалабани қўлга киритиш умидида чалаётган эди: у отбоқарнинг найини севиб қолган боласининг кўнглини ўзига қаттиқроқ жалб этишни истарди.

Бироқ, бу гал унинг умидлари пучга чиқди: Венадан келтирилган асбоб Украинанинг кичкинагина тол новдасига бас кела олмади. Тўғри, Вена пианиносининг кучли воситалари бор эди, у қимматбаҳо ёғочдан ясалган, торлари жуда яхши, веналик уста ҳам уни ясашда бор ҳунарини кўрсатган, товушлари ҳам минг хил эди. Лекин, Украина найининг ҳам дўстлари оз эмас эди: у ўз ватанида, қадрдон Украина табиати қўйнида эди.

Иохим пичоғи билан кесиб бағрини қизиган темир билан тешмасдан илгари, бу тол новдаси шу срда, бола учун қадрдон бўлган сой бўйида чайқалиб турар эди. Украин найчисининг ўткир кўзлари бу новдага тушмасдан илгари жар тепасида уни Украина қуёши иситиб, Украина шамоли тебратиб турар эди. Шунинг учун келгинди мусиқа асбоби содда най билан курашишга ожизлик қилар эди, нега деганда, бу найнинг ёқимли садолари сокин оқшом пайтида, сирли шарпалар ва уйқуга кетаётган дарахтларнинг шитирлаши орасида, қадрдон Украина табиатининг ажойиб сирли куйлари билан биргаликда кўр бола қалбига жо бўлган эди.

Пани Попельская билан Иохим ўртасида ҳам фарқ катта эди. Анна Михайловнанинг бармоқлари тез ва чаққон ҳаракат қилиши, чалган куйи анча мураккаб ва оҳангларга бой эканлиги, қари қиз Клапс ҳам ўз шогирдини бу мураккаб асбобни чалишга ўргатиш учун анча меҳнат сарф этгани тўғри. Аммо Иохимда узвий мусиқа туйғуси зўр эди. У севарди, соғинарди, ўзининг муҳаббат ва ғам-ҳасратини қадрдон табиат билан ўртоқлашарди. Шу табиат, ундаги ўрмонларнинг шовқини, чўллардаги ўтларнинг оҳиста шитирлаши, ёшлик чоғларида эшитган ва киши юрагини эзиб юборадиган қадимги қўшиқлар унга илҳом бсрарди.

Шундай қилиб, Венадан келган мусиқа асбоби отбоқар найини снга олмади. Орадан бир дақиқа ўтмай, Максим тоға қўлтиқтаёғини тўқиллатиб ерга урди. Анна Михайловна

акаси томонга ўгирилиб қараганда, Петрикнинг ўша биринчи баҳор кунида саёҳатга чиққанда кўкат устида беҳуш ётганидагига ўхшаб ранги ўчиб кетганини кўрди.

Иохим ачиниб болага тикилди, кейин немис мусиқасига жирканиб бир қараб қўйди-да, оёғидаги кўпол «этиклари» билан ерни дўқиллатиб чиқиб кетди.

VII

Муваффақиятсизликка учраган бечора она қаттиқ хижолат тортди, аламига чидамай йиғлади. «Асилзодалар»нинг гулдирос қарсакларига сазовор бўлган «муҳтарам пани» Попельскаянинг мағлубиятга учраши... Яна кимдан деңг? Ана шу оддий отбоқар Иохимдан. Унинг арзимайдиган найидан бунчалик мағлубиятга учраши унга жуда қаттиқ таъсир қилди. Концерт муваффақиятсизликка учрагандан кейин хохол отбоқарнинг илтифотсиз назар ташлаши эсига тушганда, ғазабидан юзи қип-қизариб кетарди, у «жирканч малай»ни жуда ёмон кўриб қолди.

Шундай бўлишига қарамай, ўғли ҳар куни кечқурун отхонага қараб югурганда, у деразани очиб, икки қўлини иягига тираб иштиёқ билан тинглар эди. Дастлаб у, «бемаъни чириллаш»нинг фақат келишимсиз жойларинигина илиб олишга уриниб, ғазаб билан қулоқ солар эди. Бироқ, бу бемаъни чириллаш аста-секин унинг диққатини ўзига тортганини, ўйчан, мунгли куйларни завқ билан берилиб тинглай бошлаганини ҳам ўзи сезмай қоларди. Сўнгра бирдан ўзига келиб, бу оҳангларнинг жозибаси нимада, уларнинг мафтун этувчи сири нимадан иборат, деб сўрарди ўз-ўзидан. Қуёшнинг оҳиста ботиши, аста-секин қош қорайиши ва куйнинг табиат билан ҳамоҳанглиги бу масални ҳал қилиб берди.

«Ҳа, тўғри, бу ерда аллақандай махсус самимий ҳиссиёт, кишини мафтун этадиган поэзия бор, бу поэзияни нота билан ўрганиб бўлмайди», – деерди у ўз-ўзига ва мағлубиятга учраганини тан оларди.

Бу ҳақиқат эди. Бу поэзиянинг сири, аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ўтмиш билан шу ўтмишнинг шоҳиди ва инсон

қалбида абадий яшовчи табиат ўртасидаги ажойиб боғланишда эди. Катта ва қўпол этик кийган, қўллари қаварган бу мужикда ана шу монандлик, табиатнинг ана шу жонли ҳиссиётлари мужассам эди.

Такаббур «пани» ана шу отбоқар малайга ён берганини ўзи ҳам сезган эди. У кўзларини сузиб турган Иохимнинг йиртиқ, кир кийимларини, ундан буруқсаб турган арава мойининг ҳидларини унута бошлади. Энди у чалинаётган куйни эшитаётганда, Иохимнинг мулойим очиқ чеҳраси, узун мўйловлари остида жилмаяётган лаблари кўз олдига келар эди. Баъзан, ёш жувоннинг яна жаҳли чиқиб, юзлари қизариб-бўзариб кетарди, бу боласининг диққатини ўзига тортиш учун курашаман деб, мана шу мужик билан жанг қилмоқ учун майдонга чиққанини, курашда «малай» ғолиб келганини сезар эди.

Боғдаги дарахтлар аёлнинг тепасида нималарнидир шивирлашар, кўкимтир осмонда юлдузлар тобора чарақлаб, ер юзи тобора қоронғилашиб борар, Иохимнинг ёқимли куйлари ёш жувоннинг қалбини аллақандай қайғу-ҳасратларга тўлдирар эди. У борган сари тақдирга тан берарди-да, табиий соф ва содда поэзиянинг сирларини чуқурроқ ўргана борарди.

VIII

Дарҳақиқат, Иохимнинг ҳиссиётлари жонли ва самимий эди! Уники-чи? Наҳотки, унда шунақа ҳиссиётдан бир қатра ҳам бўлмаса? Нега бўлмаса унинг кўкси ёнади, юраги ҳаяжонланиб ўйнайди, беихтиёр кўзига ёш келади?

Ахир бу, Иохим сингари жонли ҳузур ва роҳат бера олмагани сабабли, Иохим ёнига кочиб кетувчи бахтсиз, мазлум бир кўр ўғлига оташин муҳаббат ҳисси эмасми?

У пианино чалганда, боласининг юзида пайдо бўлган азоб аломатларини эслаган эди, кўзидан қайноқ ёшлар қуйила бошлади. У бир неча марта ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийди.

Шўрлик она! Боласининг кўрлиги унинг учун ҳам абадий ва бедаво дард бўлиб қолди. Бу унинг боласига чексиз

муҳаббатида, унинг куйган юраги боласининг тортган азоблари билан кўзга кўринмас мингларча иплар воситаси-ла боғланганлигида кўриниб турарди. Бошқа одам фақат аччиғланиб қўя қоладиган мана шу сабаб – яъни отбоқар найчи хохол билан бўлган рақобат – унинг учун жуда зўр ва аламли азоб манбаи бўлиб қолди.

Вақт онага ҳеч қандай енгиллик бермай ўтаверди, лекин бефойда ҳам бўлмади: у Иохимнинг найидан чиққан бу ёқимли поэзиянинг ўзига ҳам зўр таъсир этаётганини яққол сеза бошлади. Шундан кейин унинг қалбида умид пайдо бўлди. Тўсатдан пайдо бўлган бу умид таъсири остида, у пианинонинг олдига бир неча бор яқин келиб, заиф найнинг овозини босиб юбормоқ учун пианино клавишларини қаттиқ-қаттиқ босмоқчи бўлиб, копқоғини очар эди. Бироқ ҳар гал юраги бетламас, уят аралаш қўрқув ҳисси уни бу нарсадан қайтарарди. У ўғлининг қўрққанидан оппоқ оқариб кетган юзини, хохолнинг илтифотсиз қарашини эслар ва уялганидан қоронғида юзи қизарар, қўли эса қўрқув ва ҳавас билан пианино устида, ҳавода югурар эди...

Шундай бўлса ҳам, унинг ўзига бўлган руҳий ишончи кундан-кунга орта борарди. Қечқурунлари боласи узоқ хиёбонга ёки боққа ўйнагани чиқиб кетган пайтларда, у ўтириб пианино чалар эди. Дастлабки машқлари ўзига унча ёқмади, бармоқлари ички кайфиятига бўйсунмай пианинонинг овозлари ҳам унинг қалбидаги ҳиссиётларга мос келавермас эди. Лекин унинг кайфияти борган сари товушлар билан уйғунлаша бошлади, хохол берган сабоқ бекор кетмади. Оналик муҳаббати ва боласини нима ўзига тортаётганини тўғри сеза билиш ҳисси бу сабоқларни тезда ўзлаштиришга ёрдам берди. Энди унинг бармоқлари остидан гумбура-гумбур қўпол «пьеса»лар эмас, балки Украинанинг мунгли ва ёқимли куйлари нола қилар ва йиғлар, бу куйлар қоронғи хоналарда янграб, она юрагини эритарди.

Ниҳоят, у очиқдан-очиқ курашга чиқиш учун ўзида старли журъат топди. Шундай қилиб, оқшом пайтлари хўжайин уйи билан Иохим яшайдиган отхона ўртасида ғалати бир мусобақа бошланди. Бўғотидан қамишлар осилиб турган

қоронғи отхонадан найнинг ёқимли садоси эшитилганда, ой нури тушиб турган дарахтлар орасидан йилтираб кўринган уйнинг деразаларидан пианинонинг ёқимли жаранглаган садолари эшитилар эди.

Дастлаб бола ҳам, Иохим ҳам уйдан эшитилаётган «маккор» мусиқага эътибор беришмади: улар бу мусиқани ёмон кўриб қолган эдилар. Иохим най чалишдан тўхтагудек бўлса, бола уни:

– Э! Чалсанг-чи, чал, – деб қистар эди.

Бироқ орадан уч кун ўтар-ўтмас, Иохим най чалаётганда тез-тез тўхтайдиган бўлиб қолди. Иохим найини бир четга қўйиб пианинонинг овозини тобора диққат билан тинглай бошлади, ҳатто бола ҳам Иохимни: «Чалсанг-чи», – деб қисташни унутиб, иштиёқ билан қулоқ соладиган бўлиб қолди. Ниҳоят, Иохим ўйчанлик билан:

– Қара, нақадар ёқимли... Жуда аломат нарса экан... – деди.

Кейин Иохим ҳамон ўша паришонхотирлик билан болани етаклади-да, боғдан ўтиб, меҳмонхонанинг очик деразаси томон юрди.

Иохим, «муҳтарам пани» ўз дилхушлиги учун чалаяпти, бизга эътибор бермайди, деб ўйлаган эди. Лекин Анна Михайловна тўхтаган пайтларда ўз рақиби – найнинг «овози» тинганини сезгач, ўзининг ғалаба қозонганини кўриб, ўзида йўқ қувонган эди.

Шу билан бирга унинг Иохимга бўлган ғазаби ҳам тамомила йўқолди. У ўзини бахтли сезар ва бу бахт учун Иохимдан миннатдор эканлигини яхши биларди: болани қандай қилиб яна ўзига оғдириб олиш йўлини унга ўша Иохим ўргатди. Агар боласи энди ўз онасидан дунё-дунё янги таассуротлар олаётган бўлса, бунинг учун онаси ҳам, боласи ҳам ўша найчи одамдан, ўз устозларидан миннатдор бўлишлари керак.

IX

Ишлар юришиб кетди. Эртасига бола оҳиста юриб меҳмонхонага кирди: у бу ерда шаҳардан келган ва унга ёт кўринган баджаҳл ва бақироқ меҳмон келиб кўнган кундан бери сира кирмаган эди. Эндиликда бу меҳмоннинг кечаги куйлари болани ўзига тортган ва унинг пианинога бўлган муносабатини ўзгартган эди. У пианино турган ерга келганда тортинчоқликдан асар ҳам қолмади, пианинодан бир неча қадам нарида тўхтади-да, қулоқ солди. Меҳмонхонада ҳеч ким йўқ эди. Онаси нариги хонада нафасини чиқармай боласининг ҳар бир ҳаракатини, асабий чеҳрасидаги ҳар бир ифодани қувонч билан кузатиб, дивандa кашта тикиб ўтирар эди.

Бола анча наридан туриб қўлини чўзиб пианинонинг силлиқ қопқоғини ушлаб кўрди-ю, дарров орқасига тисланди. Бир-икки марта шу ҳаракатни такрорлагач, яқинроқ келди-да, пианинонинг ҳаммаёғини пайпаслаб диққат билан текшира бошлади, оёқларини ушлаб кўриш учун энгашди, атрофидан айланиб чиқди. Ниҳоят, унинг қўллари пианинонинг силлиқ клавишларига тегди.

Пианино торларидан чиққан сокин овоз ҳавода секин янгради. Бола, аллақачон сўниб бўлган товуш тўлқинларига анча вақтгача қулоқ солиб тургач, зўр диққат билан бошқа клавишни босди. Сўнгра ҳамма клавишларни бирма-бир босгач, пировардида энг юқори овоз чиқарадиган клавишга етди. У ҳар бир товушга анча вақтгача қулоқ солиб турарди, бу товушлар бирин-кетин жаранглаб эшитилгач, ҳавода тўлқинланиб, оҳиста сўниб кетарди. Кўр боланинг юзида диққат билан бир қаторда ҳузур ифодалари ҳам акс этарди, афтидан, у ҳар бир товушни завқ билан тингларди. Унинг бу айрим товушларга диққат билан қулоқ солиши, унинг артистлик қобилиятига эга эканидан дарак берарди.

Аммо бундан ташқари, кўр бола ҳар бир товушга ҳам яна қандайдир алоҳида эътибор бергандай бўларди. У ингичка товуш чиқарадиган клавишларни босганда шўх ва жарангли садо янграб эшитилса, унинг чеҳраси очилар ва бу то-

вушларни осмонгача кузатаётгандек, бўйнини чўзиб қулоқ солиб турарди. Аксинча, зўрға эшитиладиган йўғон товуш оҳиста жаранглаб эшитилганда, ерга энгашиб қулоғини тутарди, унинг назарида бу паст ва йўғон товуш ер устига тарқалиб, полнинг устига ёйилиб, уйнинг бурчакларига сингиб кетаётгандек туюларди.

Максим тоға бунақанги мусиқа тажрибаларига анча бепарво қараради. Шуниси қизиқки, боланинг мусиқага бўлган ҳаваси инвалидда икки хил туйғу уйғотди. Бир томондан, боланинг мусиқага бу қадар берилиб кетиши, унинг мусиқага бўлган қобилиятини, шу билан бирга, унинг келажакда ким бўлиб етишажагини кўрсатар эди. Иккинчи томондан, бу фикрга кекса солдатнинг қалбида ноаниқ ўксиниш қўшилар эди.

«Албатта, мусиқа ҳам яхши нарса, у ҳам халойиққа яхши таъсир қиладиган кучли восита, деб ўйларди Максим. – Кўр ўз атрофига юзларча олифта ва бойвуччаларни тўплаб, уларга ҳар хил... «вальс» ва «ноктюрн»ларни[1] чалиб беради, улар эса рўмолчалари билан кўз ёшларини артадилар (Тўғрисини айтганда, Максимнинг мусиқа соҳасидаги маълумоти «вальс» ва «ноктюрн»лардан нарига ўтмас эди). Афсуски, менинг ниятим бошқа эди, лекин иложим қанча! Бола кўр, майли, ҳаётда нимага қобил бўлса, шунга эришсин. Ҳар ҳолда, ашулачи бўлса, дуруст бўлармиди, дейман-да. Ашула ҳаммага ҳам таъсир қилади. Ашула образлар яратади, мияда фикр, қалбда жасорат туғдиради».

Бир куни Максим бола кетидан Иохимнинг отхонасига кириб:

– Ҳой, Иохим! Шу ҳуштак чалишингни ҳеч бўлмаса бир нафас тўхтат! Бу кўча болаларига ёки даладаги подачи болага ярашади. Марьянинг ишқида мажнун бўлиб қолган бўлсанг ҳам, ҳар ҳолда сен кап-катта одамсан-ку! Уялсанг бўлмайдими! Қиз ташлаб кетди, деб намунча шалвирамасанг! Худди қафасга тушган беданадек, эртадан-кечгача сайраганинг-сайраган-а! – деди.

[1] Ноктюрн – кичик лирик мусиқа асарининг бир гури.

Иохим, паннинг узундан-узоқ ўгит-насиҳатини тинглар экан, Максимнинг сабабсиз ғазабланишидан қоронғида кулимсираб турарди. Фақат паннинг болалар ва подачилар ҳақида айтган гаплари Иохимга сал алам қилди.

– Ундай деманг, пан, – деди Иохим. – Подачи бола уёқда турсин, Украинанинг ҳеч қайси подачисида ҳам бунақанги найни тополмайсиз... Уларники най эмас, шунчаки бир ҳуштак, бу бўлса... Мана, бир эшитиб кўринг-а.

У, бармоқлари билан найнинг ҳамма тешикларини бекитиб октава икки оралиғидаги тонни олди-да, баралла чиққан товушлардан ниҳоятда шодланди. Максимнинг аччиғи чиқиб, тупурди.

– Туф-ей, падарлаънат! Ақлдан бутунлай мосуво бўлипти, бу йигит! Найингни бошимга ураманми? Найинг ҳам, хотинлар ҳам, сенинг Марьянг ҳам, ҳаммаси бир гўр. Ундан кўра, агар билсанг, қадимги яхши ашулалардан айтиб берсанг-чи!

Максим Яценко малоруслардан бўлиб, деҳқонлар ва қаролар билан яхши муомалада бўларди. У кўп бақирар ва сўкар эди-ю, лекин озор бермас эди, шунинг учун ҳам одамлар уни ҳурмат қилар ва у билан бемалол сўзлаша берардилар.

– Нима бўпти? – деб жавоб берди Иохим, паннинг таклифига жавобан. – Бир вақтлар ашула айтишда бошқалардан қолишмасдим. Балки бизнинг деҳқонча ашуламиз ҳам сизга ёқмас? – деб суҳбатдошига киноя қилди.

– Бемаъни валдирашингни қўй, – деди Максим. – Агар одам ашулани яхши айта билса, найни яхши ашула билан тенглаштириб бўлмайди! Қани, Петрусь, Иохимнинг ашуласини эшитайлик-чи! Лекин, бу ашулани тушунармиқансан?

– Бу «малайлар»нинг ашуласими? – деб сўради бола, – Мен «малайлар» гапини тушунаман.

Максим хўрсинди. У романтик эди, бир замонлар янги эркин ҳаётни хаёл қилиб юрар эди.

– Вой болаи нодон-сй! Бу «малайлар»нинг ашуласи эмас... Бу қудратли, эрксевар халқ қўшиғи. Онангнинг боболари бу қўшиқларни Днепр даштларида, Дунай ва Қора денгиз бўйларида куйлаганлар... Сен буни бир кун катта бўлга-

нингда тушуниб оларсан, – деди у ўйчанлик билан. – Лекин мен бошқа нарсадан қўрқаман.

Ҳақиқатан ҳам Максим, боланинг бошқа бир нарсани тушунмаслигидан қўрқар эди. У, қўшиқда куйланган эпоснинг ёркин образлари кишига таъсир қилиши учун, албатта, буларни кўрувчи кўз бўлиши шарт, деб ўйларди. Максим боланинг зулмат қаъридаги мияси халқ поэзиясининг тасвирий тилини ўзлаштиролмайди, деб қўрқар эди. У, Украинада ўтган қадимги машҳур кўбузчи ва бандуристларнинг кўпчилиги кўрлар эканини унутган эди. Шўрпешана ва ногиронлик садақа ҳамда хайр-эҳсон сўраб тиланчилик қилишга, кўча-кўйларда лира ёки бандура[1] чалиб юришга мажбур қилгани ҳам рост. Бироқ, уларнинг ҳаммаси ҳам тиланчи ва дағал овозли хониш қилувчилар эмас, уларнинг ҳаммаси ҳам қариб кўздан қолган ожиз кишилар эмас эдилар. Сўқирлик – ёруғ дунёни қора парда билан тўсиб турарди. Бу парда, албатта, мияни қоплаб, унинг ишини оғирлаштиради, лекин ҳар ҳолда, ирсий ҳамда бошқа йўллар билан олинадиган таассуротлар туфайли, мия гарчи зулматда бўлса ҳам, ғамгин, қайғули ва қоронғи, аммо ўзига хос поэзияга эга бўлган дунёни вужудга келтиради.

XI

Максим билан бола пичан устига ўтиришди. Иохим эса сўрига чиқиб ёнбошлади (бу ҳолат унинг артистлик кайфиятига кўпроқ мувофиқ келарди), бироз ўйлагач, ашула айта бошлади. Тасодифанми ёки ички сезгирлигиданми, ҳар ҳолда танлаган қўшиғи айни муддао эди. Қўшиқ тарихий манзараларни тасвирларди:

Ой, на горі, тай женці жнуть[2].

[1] Лира, бандура – украин чолғу асбоблари.

[2] Вой, ана қирда ўроқчилар ғалла ўрмоқда.

Бу ажойиб халқ қўшиғини моҳир ашулачи оғзидан эшитган одамлар хотирасида тарихий ёдгорликларнинг баланд овоз билан чўзиб айтиладиган ғамгин, қадимий куйи яхши сақланган бўлса керак. Бу қўшиқ қонли жанглар ва қаҳрамонликларни тасвирламайди. Бу қўшиқ казак йигитининг гўзал ёри билан хайрлашувини ҳам, жасоратли ҳужумни ҳам, қайиқларда мовий денгиз ва Дунайни кезишни ҳам тараннум этмайди. Лип этиб ўтиб кетган ширин хаёл, тарихий ўтмиш тўғрисида хотирадан бир парча сифатида украиналик кишининг кўққисдан эсига тушиб кетган бу қўшиқ фақат бир манзара эди. Аллақачонлари йўқ бўлиб кетган қадрдон ўтмишни эслатувчи бу туман каби хира ва ёқимли манзара ҳозирги роҳатсиз ва ҳузур-ҳаловатсиз кунларда бирдан кўз олдига келди. Қадрдон ўтмиш ғойиб бўлиб кетган бўлса ҳам, лекин ҳали батамом йўқолмаган! Казакларнинг жасади кўмилган баланд тепа қабрлар ана шу ўтмишнинг шоҳидлари бўлади. У ерда ярим кечада оловлар ёнади, инграган овозлар эшитилади. Халқ поэмаси ва замон ўтиши билан йўқолиб кетаётган халқ қўшиғи ҳам ана шуни куйлайди.

Ой, на горі, тай женці жнуть,
А попід горою, яром-долиною
Козаки йдуть!..
Козаки йдуть!..

Қирларда ўроқчилар ғалла ўрмоқда. Ям-яшил қирлар этагида казаклар келмоқда.

Максим Яценко ғамгин қўшиқни зўр қизиқиш билан тинглади. Қўшиқнинг мазмунига жуда мос тушган бу ёқимли оҳанг, гўё уфқда ботиб бораётган қуёшнинг заррин нурлари остида ялтираб кўринган ана шу манзарани унинг кўз олдида гавдалантирди. Тинч далаларда ва кўм-кўк қирларда, экинзорларда ўроқчилар қадларини букиб ғалла ўрмоқдалар. Пастда отрядлар бирин-кетин ўтиб бормоқда, водийнинг кечки сояларида аста-секин кўздан ғойиб бўлиб бормоқда.

Попереду Дорошенко
Вєдє своє військо, військо запорізькє
Хорошенько[1].

Ўтмиш ҳақида қўшиқнинг чўзиқ садолари тўлқинланади ва зулмат ичидан янгидан-янги одамларни чақириш учун жаранглайди ва охири оҳиста сўнади.

XII

Бола қўшиқни жуда ғамгин ва хафалик билан тинглади. Ашулачи, тепаликда ғалла ўраётган ўроқчилар ҳақида куйлаганда, Петрусь дарҳол ўзига таниш бўлган тепаликни тасаввур қиларди. У тепаликни пастда, тошга урилиб оқаётган тўлқинларнинг узоқдан шовуллаган овозларидан таниди. У ўроқчилик нима эканини ҳам билади, ўроқларнинг жаранглаши, ўрилаётган ғаллаларнинг шилдираб ерга қулаши қулоғига эшитилиб туради. Ашулачи тепалик тагида нималар бўлаётганини куйлаганда, кўр боланинг хаёли дарров тепаликдан пастга, водийга кўчарди...

Ўроқларнинг шиғиллаши тинди, лекин бола ўроқчиларнинг тепаликда қолганликларини билади, уларнинг овозлари эшитилмаслигига тушунади, чунки тикка қоя тагида туриб, шовуллаган овозни эшитган қарағай дарахтлари каби, бу тепалик ҳам жуда баланд. Пастдан, дарё бўйидан отларнинг дупури эшитилади. Отлар жуда кўп, уларнинг овози коронғида, тепалик тагидан гуриллаб эшитилмоқда. «Келаётган казаклар» ана шулар.

У казакнинг ҳам нима эканлигини билади. Аҳён-аҳёнда қўрғонга кириб юрадиган қари – Хведько чолни ҳамма «кекса казак», деб атарди. У кўпинча Петрусни тиззасига ўтқазарди-да, қалтироқ қўллари билан сочларини силаб, эркалатарди. Бола ҳам одати бўйича, чолнинг юзларини пай-

[1] Олдинда Дорошенко ўз лашкарини,
Запорожье аскарларини бошлаб бормоқда.

паслаб силаб кўрганда, ўзининг нозик ва сезгир бармоқлари билан унинг юзини чуқур ажин босганини, осилиб тушган узун мўйловларини, чўккан юзларини, юзидан оқиб тушаётган қарилик кўз ёшларини сезарди. Чўзиб айтилаётган қўшиқни эшитганда, у пастда, тепалик тагида худди мана шу Хведькога ўхшаган «казаклар»ни тасаввур қилар эди. Боланинг назарида, улар Хведько каби қари, букчайган, соқоллари пахмоқ, юзлари буришган отлиқ казаклар эди. Ана, улар қоронғида аста-секин келишяпти ва нима учундир Хведькога ўхшаб йиғлашяпти, бунинг сабаби эҳтимол, Иохим айтган қўшиқнинг – ёш хотинини ташлаб жанговар сафарга кетаётган «беғам казаклар» ҳақидаги қўшиқнинг узоқ ва ғамгин садолари ҳамон тепалик устида ҳамда бутун водийда жаранглаб турганидадир.

Бола кўр бўлса ҳам, лекин унинг ўткир сезгилари қўшиқнинг поэтик образларини яхши тасаввур эта олишини Максим бир қарашдаёқ пайқаб олар эди.

УЧИНЧИ БОБ

I

Максим ўрнатган тартибга кўра, бола иложи бўлган жойда ўз ҳолига қўйиб берилди, бу эса энг яхши натижалар берди. Бола уйда ўзини жуда эркин сезар, ҳамма ерда ўзи бемалол юрар, хонасини ўзи йиғиштирар, ўйинчоқлари ва бошқа нарсаларни тартиб билан сақлар эди. Бундан ташқари, Максим боланинг ҳолига яраша жисмоний тарбия билан ҳам шуғуллантирди: боланинг ўзига хос гимнастикаси бор эди, олти ёшга қадам қўйганда Максим унга битта хушбичим, ювош тойчоқ олиб берди. Онаси, дастлаб, кўр боланинг от миниб юра олишига кўзи етмасди ва акасининг бу ишини тентакликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблади. Лекин инвалид ўзининг бутун нуфузини сафарбар қилди, натижада орадан икки-уч ой ўтгач, Петрусь Иохим билан бирга бемалол от

чоптириб юрадиган бўлди, фақат муюлишларга келгандагина Иохим уни огоҳлантириб қўярди.

Шундай қилиб, унинг кўрлиги жисмоний жиҳатдан тўғри тарбиялашга халал бермади, бундан ташқари, кўрликни боланинг руҳий табиатига таъсири анчагина сусайтирилди. У ёшига нисбатан новча ва қотма, келишган, бироз нурсиз чеҳрасининг бичими нозик ва маънодор эди. Қоп-қора сочлари чеҳрасини янада оқартириб кўрсатар, катта, қора ва камҳаракат кўзлари одам диққатини тортувчи бир ифода берар эди. Қоши тепасида пайдо бўлган ингичка ажин бўйнини бироз олдинга чўзиш одати, аҳён-аҳёнда келишган чеҳрасида пайдо бўладиган ғамгинлик ифодаси – кўрлигини кўрсатувчи аломатлар шугина эди. У таниш ерда сира янглишмай, дадил юрарди, шундай бўлса-да, ундаги табиий ғайратнинг бўғилиб турганлиги ва вақти-вақти билан чеҳрасида асабийлашиш аломатлари пайдо бўлгани сезилиб турарди.

II

Эшитиш орқали ташқи дунёни англаш кўр бола учун энди бирдан-бир восита бўлиб қолди. Товуш унинг учун бирдан-бир фикр манбаи, бутун ақлий фаолиятнинг дастаги бўлиб қолди. У қўшиқларнинг маҳлиё қилувчи ёқимли оҳангларини тингларкан, дарров ёдлаб олар, уларнинг мазмунлари билан танишар, уни ўзича ғамгин, хурсанд ёки ўйчан оҳангларга кўмар эди. У атрофидаги табиат товушларига янада синчиклаб қулоқ солар ва улардан олган ғира-шира таассуротларини ўзига таниш бўлиб қолган товушларга қўшар, баъзан бу товушларни умумлаштириб, шундай куйга солардики, бундай қулоққа ўрнашиб қолган куй қаерда тамомланиб, шахсий ижодиёти қаерда бошланишини ажратиб олиш қийин эди. Иккаласи бир-бирига шундай чамбарчас боғланиб кетар эдики, унинг ўзи ҳам қўшиқларда бу икки нарсани ажратиб ололмас эди. Онаси пианинода сабоқ берган нарсаларининг ҳаммасини дарҳол ўрганиб оларди, шу билан бирга Иохимнинг найини ҳам яхши кўрарди. Пианино товушга бой бўлиб, овози жа-

ранглаб чиқарди, аммо у уйда турарди, найни эса далага ҳам олиб кетиш мумкин. Найнинг ёқимли садолари даланинг эркин нафасига шу қадар қўшилиб кетардики, баъзан, бу садоларни узоқлардан шамол учириб келтиряптими ёки унинг ўзи найда чалаяптими, билмай қоларди.

Мусиқага бундай қаттиқ берилиб кетиши унинг фикрини ўстиришда асосий восита бўлиб қолди, мусиқа – унинг ҳаётини тўлдирар ва янгилаб турарди. Максим, болани ўз она юртининг тарихи билан таништириш учун мусиқадан фойдалана бошлади ва бу тарих кўр боланинг хаёлида товушлар орқали гавдаланиб кўринди. Бола қўшиқ тингларкан, уларнинг қаҳрамонлари билан, бу қаҳрамонларнинг тақдири ўз ватанининг тақдири билан танишишга қизиқар эди. Адабиётга бўлган ҳаваси ҳам ана шундан бошланди. Бола тўққиз ёшга қадам қўйганда, Максим унга дарс бера бошлади. Максимнинг яхши дарс бериши болага ёқиб қолди (бунинг учун Максим кўрларни ўқитиш усулларини обдан ўрганиб чиққан эди). Бу дарслар боланинг аҳволи руҳиясига янгича таъсир қилди, ғира-шира сезиладиган мусиқий ҳиссиётлар равшан ва аниқроқ сезила бошлади.

Шундай қилиб, боланинг бекорчи вақти қолмади, ташқи таассуротлар камлик қилади, деб бўлмас эди. У соғлом болалар сингари тўлиқ ҳаёт кечирар эди. У ўзининг кўрлигини сезмаётгандай ҳам бўларди.

Шунга қарамай, унинг табиатида болаларга хос бўлмаган аллақандай ғамгинлик аломатлари сезилиб турарди.

Максим бунинг сабаби болалар билан бирга бўлмаслиги деб ўйлар, бу етишмовчиликни тўлдиришга ҳаракат қиларди.

Қўрғонга чақириб келтирилган қишлоқ болалари тортинар, эркин ўйнаша олмас эди. Нотаниш ва бегона шароитга тушиб қолишларидан ташқари, «панич»нинг кўрлиги уларни хижолат қилар эди. Улар, Петрусга қўрқа-писа қарашар, бир ерга ғуж бўлиб олиб жим туришар ёки бир-бировлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Болаларни далада ёки боғда ёлғиз қолдиришганда эса, улар ўзларини эркин ҳис этар, ҳар хил ўйинлар ўйнашиб шўхлик қилишарди, лекин кўр бола ҳамма вақт бир чеккада қолиб кетар, ўртоқларининг тўполонларини маъюс бир ҳолда тинглаб ўтирарди.

Баъзан Иохим болаларни атрофига тўплаб, уларга ҳар хил эртаклар айтиб берарди. Ҳар хил тентакнамо шайтонларни, айёр алвастиларни ва жинларни яхши биладиган қишлоқ болалари ҳам ўз билган-эшитганларини сўзлаб, Иохимга қўшимча қилишарди, умуман бу суҳбатлар қизғин ўтарди. Кўр буларни зўр иштиёқ билан қизиқиб тингларди, лекин камдан-кам куларди. Афтидан, унга жонли тилдаги юмор унчалик тушунарли бўлмаса керак, чунки Пструсь эртакчининг кўзлари кулиб туришини, юзидаги ажинларнинг ҳаракатга келишини, мўйловларининг қимирлаб туришини кўрмас эди.

III

Тасвир этилаётган вақтдан сал илгари қўшни ер участкасида янги «посессор»[1] пайдо бўлди. Ҳатто энг ювош пан Попельский билан ҳам тез-тез урушиб турадиган илгариги қўшни ўрнига, энди кекса Яскульский хотини билан кўчиб келган эди. Икковининг ёшини бирга қўшганда юзга етса ҳам, улар яқиндагина турмуш қурган эдилар, чунки пан Якуб ижарага ер участкаси олиш учун анча вақтгача пул жамғара олмади, шу сабабдан бировларникида хўжалик мудири бўлиб ишлаб юрди. Пани Агнешка эса бахтиёр дақиқалар келишини кутиб, графиня Потоцкаянинг уйида фахрий «ходима» бўлиб ишлади. Бахтиёр дақиқа келиб, куёв билан келин қўл ушлашиб костёлга[2] борган вақтда куёвнинг сочлари ва мўйлови мош-гуруч бўлиб қолган, келиннинг уялганидан лоладек қип-қизарган юзи атрофидаги сочлари ҳам оқара бошлаган эди.

Бироқ, бу ҳол уларнинг бахтиёр яшашларига халал бермади, қариликда келган бу муҳаббатнинг самараси ўлароқ бир қизча туғилди, бу қизча кўр бола билан дсярли тенгдош

[1] Жанубий-ғарбий ўлкада ер-мулкни ижарага қўйиш кенг таркалган бўлиб, ижарачи (маҳаллий тилда: «посессор») ўша мулкни бошқариб туради. У ер-мулк эгасига маълум миқдорда ҳақ тўлагандан кейин, оз ёки кўп даромад олиш унинг шахсий ҳаракатига боғлиқ бўлган (Муаллиф изоҳи).

[2] Костёл – черков.

эди. Қариган чоғларида уй-жойли бўлиб, бировники бўлса ҳам ҳар ҳолда ўзларини тўла ҳуқуқли хўжайин ҳис қилган чолу кампир неча йиллар «бировларникида» тортган азоб-уқубатлари эвазига эндиликда ўзларини ардоқлаб, тинч ва осойишта ҳаёт кечира бошладилар. Илгари ижарага олган участкалари анча қимматга тушган эди, шунинг учун арзонроқ участка топишга тўғри келди. Лекин, бу ерда ҳам улар ўзларича ҳаёт кечира бошладилар. Яскульская уйнинг бир бурчагига бахмалга ўралган иконалар қўйди. Тол новдалари ва қаттиқ бўрон турганда ёқиладиган ёки ўлаётган бсморнинг қўлига тутқазиб қўйиладиган шамлар, аллақандай гиёҳ ва илдизлар солинган халталар ҳам шу бурчакда турарди. Пани Яскульская эрини ва қишлоқ халқини ана шулар билан даволар эди. Бу гиёҳларнинг аллақандай ёқимли ҳиди бутун уйни тутиб кетганди. Бу ҳидлар ҳар бир одамда шу озода уй ҳақида, унинг тинч ва осойишталиги ҳақида, у уйда бизнинг замонамиз учун ғайритабиий тинч ҳаёт кечираётган чол-кампир тўғрисида яхши хотиралар қолдирарди.

Чол-кампир тарбиясида биринчи кўришдаёқ ўзининг жиддийлиги билан ҳаммани ҳайратда қолдирадиган узун, сариқ сочли, кўккўз, яккаю-ягона қизча ўсмоқда эди. Ота-онанинг қариликда келган сокин муҳаббати қизнинг ссрмулоҳазалигида, вазмин ҳаракатларида, ўйчанлигида ва кўк кўзларининг теранлигида акс этгандек кўринарди. У ҳеч қачон бегоналардан ётсирамас, болалар билан танишишдан қочмасди, улар билан баравар ўйнаб кетаверарди. Лекин қиз буларни шу қадар камтарлик ва самимият билан қилар эдики, гўёки буларли шахсан ўзи учун эмас, балки ана шу ўртоқлари учун қилаётгандек кўринарди. Ҳақиқатан ҳам, у ёлғиз юрганда ҳам зерикмас, ўзи ўйнаб, гул териб, қўғирчоғи билан суҳбатлашиб юрар ва буларнинг ҳаммасини шу қадар жиддийлик ва салмоқ билан қилар эдики, олдингизда гўдак қизча эмас, балки кичкинагина аёл тургандек туюларди.

IV

Кунлардан бир куни Пстрик дарё бўйидаги тепаликда ёлғиз ўтирарди. Қуёш ботиб борар, атроф жимжит эди, фақат қишлоққа қайтиб келаётган поданинг маъраши узоқдан эшитилиб турарди. Бола най чалишдан эндигина тўхтаб, майса устида ётар ва ёз окшомида лаззатланиб мудрарди. У мудрай бошлаган эдиямки, кимнингдир енгил қадам товуши унинг уйқусини қочириб юборди. У ранжигансимон тирсагига тиралиб қаддини кўтарди-да, қулоқ солди. Оёқ товуши тепаликнинг ёнбағрига келганда тўхтади. Бу қадам ташлаш унга нотаниш эди.

Шу пайт тўсатдан бир ёш қизчанинг:

– Ҳой бола! Бу ерда ҳозир ким най чалди, билмайсанми? – деган товушини эшитди.

Кўр бола ёлғиз ўтирганида олдига биров келишини ёқтирмас эди. Шунинг учун ҳам у саволга истар-истамас:

– Мен эдим... – деб жавоб берди.

Унинг жавобини эшитган қизча ҳайратланиб: «Вой!» деб юборди-да, шу ондаёқ соддадиллик билан:

– Жуда яхши чаларкансан! – деди.

Кўр бир нафас индамай турганидан кейин:

– Нега кетмаяпсиз? – деб сўради, кутилмаган ҳамсуҳбат қизчанинг ҳамон жойида турганини пайқаб.

– Нимага мени ҳайдайсан? – деб сўради қизча, соф ва самимий ажабланган оҳангда.

Бу болаларга хос сокин товуш кўрнинг қулоқларига ёқимли эшитилса ҳам, у аввалги оҳангда:

– Мен олдимга биров келишини ёқтирмайман... – деди.

Қизча кулиб юборди.

– Буни қара-я!.. Ҳамма ер сенникими, одамларнинг юришини тақиқлашга ҳаққинг борми?

– Ойим, менинг олдимга ҳеч ким келмасин, деб буюрган.

– Ойинг-а? – деб ўйчанлик билан сўради қизча. – Менинг ойим дарё бўйида юришимга рухсат берган...

Болани ҳамма эркалатиб юборгани учун, бошқаларнинг бу хилда қаршилик кўрсатишини ёмон кўрар эди. Унинг қи-

ёфасида ғазаб аломатлари пайдо бўлиб, асабийлашди, қаддини кўтариб, ранжиган товуш билан:

– Кетинг, кетинг, кетинг!.. – деди.

Агар шу маҳал қўрғондан болани чойга чақираётган Иохимнинг овози эшитилмаганда, бу воқеа нима билан тамом бўлиши номаълум эди. Петрик тепаликдан ғизиллаб тушиб кетди. Орқасидан қизчанинг аччиғи келиб:

– Вой, ёмон бола экансан! – дегани эшитилди.

V

Эртаси куни бола яна ўша жойда ўтирганида, кечаги воқеани эслади. Энди у воқеа унинг аччиғини келтирмас эди. Аксинча, у кечаги мулойим ва юмшоқ товушли қизчанинг яна келишини истарди. У бундай мулойим товушни сира эшитмаган эди. Унга таниш бўлган болалар қаттиқ бақиришар, шовқин солишар, кулишар, уришар ва йиғлашар эди, лекин уларнинг биронтаси ҳам бунчалик ёқимли сўзлаёлмас эди. У нотаниш қизчани хафа қилганига ачинар, энди сира ҳам келмайди, деб ўйларди.

Ҳақиқатан ҳам қизча уч кунгача келмай юрди. Бироқ тўртинчи куни Петрусь пастда, сой бўйида унинг оёқ товушини эшитиб қолди. Қиз секин келарди. Қирғоқдаги шағаллар қизчанинг оёқлари остида оҳиста ғижирлар, ўзи эса эшитилар-эшитилмас полякча ашула айтиб келарди.

– Менга қаранг! Келаётган яна сизмисиз? – деб сўради бола, қизча яқин келганда.

Қизча индамади. Шағал илгаригидек, унинг оёқлари остида ғижирларди. Унинг ашула айтган вақтдаги ясама бепарво товуши, болага ўша кунги хафагарчиликни ҳали унутмаганидан дарак бераради.

Шундай бўлса ҳам, қизча бир неча қадам юргандан кейин тўхтади. Икки-уч дақиқа жимлик ҳукм сурди. Қизча бу вақтда қўлидаги ёввойи гулларни саралаб турарди, бола эса унинг жавобини кутарди. Бу тўхташдан ва ундан кейинги жимликдан бола қизчанинг жўрттага менсимасдан турганини пайқади.

– Мен эканимни кўрмаяпсизми? – деди қизча кибр билан, гулларини яхшилаб дасталагач.

Бу оддий савол кўрнинг кўнглига қаттиқ ботди. У жавоб қайтармади, фақат ерга тиралиб турган қўллари бирдан қалтираб кетиб, ўтларни ғижимлай бошлади.

Аммо суҳбат бошланган эди, қизча турган жойида, ҳамон гулдастаси билан овора бўларкан:

– Сенга найни бунчалик яхши чалишни ким ўргатди? – деб сўради.

– Иохим ўргатди, – деб жавоб берди Петрусь.

– Жуда яхши! Нима учун бунақа сержаҳлсан-а?

– Мен... сиздан хафа бўлаётганим йўқ! – деди бола секингина.

– Ундай бўлса, мен ҳам хафа эмасман... Кел, бирга ўйнаймиз.

– Мен сиз билан ўйнай олмайман, – деди бола бошини қуйи солиб.

– Ўйнай олмайсан? Нима учун?

– Шундай...

– Нима учун, ахир?

– Шундай-да, – деди бола секин ва бошини янада қуйи солди.

У ўзининг кўрлиги ҳақида ҳали ҳеч ким билан сўзлашмаган эди, ҳадеб: «Бирга ўйнайлик», – деб илтимос қилувчи софдил қизчанинг мулойим сўроқлари унинг кўнглига янада қаттиқроқ ботарди.

Қизча тепага чиқди.

– Жуда ғалати бола экансан, – деди меҳрибонлик билан боланинг ёнидаги майсага ўтириб. – Ҳали мен билан таниш бўлмаганинг учун шунақадирсан. Мени яхши таниб олсанг, кейин қўрқмайдиган бўласан. Мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

Қизча бу сўзларни беписарволик билан айтар эди, шу онда Петрусь қизчанинг гулдасталарни этагига солганини эшитди.

– Гулларни қаердан тердингиз? – деб сўради у.

– Ҳув, анави ердан, – келган томонини боши билан ишора қилиб кўрсатди қизча.

– Ўтлоқданми?

– Йўқ, анави ердан.

– Демак, ўрмонзордан терибсиз-да? Булар қанақа гул?

– Ҳали гулларнинг қанақалигини ҳам билмайсанми?.. Вой, жуда ғалати экансан-ку... Ростдан ҳам сен жуда ғалати бола экансан...

Бола битта гулни қўлига олиб, барглари ва косачасини бармоқлари билан тез, лекин енгилгина пайпаслаб кўрди.

– Бу айиқтовон, мана буниси гунафша, – деди у.

Сўнгра бола ўз ҳамсуҳбати билан ҳам шу йўсинда танишмоқчи бўлди: чап қўли билан қизчанинг елкасидан ушлади-да, ўнг қўли билан сочларини сийпалай бошлади, сўнгра кўз-қовоқларини сийпалади ва бармоқлари билан юзини силаб кўрди, баъзан қўлини тўхтатиб, қизнинг юзидаги нотаниш жойларни диққат билан ушлаб кўра бошлади.

Буларнинг ҳаммаси шундай кутилмаган ва шундай тез қилиндики, ҳайрон қолган қизча нима дейишини билолмай қолди; фақат у кўзларини катта очиб, ваҳима билан болага тикилиб турарди. У янги танишининг юзида қандайдир, одатдан ташқари бир нарса борлигини фақат энди сезди. Қонсиз ва нозик чеҳрасидаги диққат аломати ҳаракатсиз кўзларининг бақрайиб туришига сира ҳам дахлсиздек эди. Боланинг кўзи қаёққадир, бошқа бир томонга қарар, унинг қараши қилаётган ишига сира боғланмас, ботаётган қуёшнинг нури кўзига тушиб, ғалати бўлиб ялтирарди. Буларнинг ҳаммаси қизчага бир дақиқалик зўр дахшатдек кўринди.

Қизча елкасидан боланинг қўлини олиб ташлаб, ирғиб ўрнидан турди-да, йиғлаб юборди.

У йиғи аралаш ғазаб билан:

– Нимага мени қўрқитасан, ярамас бола? Мен сенга нима ёмонлик қилдим?.. Нима учун?.. – деди.

Бола бошини қуйи солиб нима дейишини билмай ўтирарди, юрагини ғалати оғир туйғу – хафалик билан хўрланиш туйғуси эзарди. У ўзининг заифлиги, жисмоний камчилиги фақат ачинтиришгина эмас, балки одамни дахшатга солишга ҳам сабаб бўлиши мумкинлигини биринчи марта англади. Албатта, у ўзини азобловчи оғир туйғунинг нима-

лигини аниқ англай олмасди, аммо тасаввури аниқ ва равшан бўлмагани учун ҳам азоби камаймас эди.

Аччиқ хўрлик ва алам боланинг томоғига келиб тўхтаб колди, у кўкат устига ўзини ташлади-да, йиғлаб юборди. Унинг йиғиси борган сари кучаяр, ғурур ҳисси уни йиғидан тийишга ундаган сари, баттар ҳўнграб йиғлар ва кичкина танаси қалтирар эди.

Тепаликдан тушиб келган қизча бу йиғини эшитиб ҳайрон бўлди-да, орқасига қайрилиб қаради. Янги танишининг мук тушиб аччиқ-аччиқ йиғлаётганини кўриб, раҳми келди ва секин тепаликка чиқиб, боланинг олдига келди.

– Ҳой бола, – деди секингина қизча. – Нега йиғлаяпсан? Сен мени бориб чақади, деб ўйлаяпсанми? Қўй, йиғлама, ҳеч кимга айтмайман.

Меҳрибонлик билан айтилган бу мулойим сўзлар болага яна қаттиқ таъсир қилди, у баттар йиғлаб юборди. Қизча унинг ёнига чўққайди, шу тарзда ярим дақиқача ўтиргандан сўнг, секингина боланинг сочларини силай бошлади. Она жазолаган боласини юпатгандек, қизча ҳам боланинг бошини ердан кўтарди-да, даструмолчаси билан унинг кўз ёшларини арта бошлади.

– Қўй, йиғлама, бўлди! – деди катталарга хос товуш билан. – Мен ҳеч аччиғланмайман. Мени қўрқитганинг учун афсусланаётганингни сезиб турибман...

– Мен сени қўрқитмоқчи эмас эдим, – деди бола чуқур хўрсиниб, ўзини босиб олиш мақсадида.

– Майли, майли! Мен аччиғланмайман!.. Энди сен ҳеч шундай қилмайсан-а? – деди қизча ва уни ўрнидан турғизиб, ўзининг ёнига ўтқизмоқчи бўлди.

Бола қизчага бўйсунди. Энди у яна боягидек, кун ботаётган томонга қараб ўтирарди: қизча боланинг қизғиш қуёш нури акс этган юзига қараркан, унга яна ғалати бўлиб кўринди. Боланинг кўз ёшлари тийилмаган, кўзлари эса ҳамон илгаригидек ҳаракатсиз эди. Қиёфаси асабийлашиб тортишар, шу билан бирга унда болаларга хос бўлмаган оғир, чуқур қайғу акс этарди.

– Ҳар ҳолда, сен жуда ғалати бола экансан, – деди қизча хаёлга чўмиб.

– Мен ғалати эмасман, – деб жавоб берди бола ўксиниб. – Йўқ, мен ғалати эмасман... Мен... кўрман!

– Кўрман, дейсанми? – деб қичқириб юборди титроқ товуш билан қизча, боланинг секингина айтган бу аянч сўзи қизчанинг нозик ёш қалбига ханжардай санчилди. – К-кўрман дейсанми? – деб такрорлади у, яна баттар титроқ товуш билан, ачиниш ҳисларидан қутулиш учун чора излагандек, бирдан боланинг бўйнидан қучоқлади-да, юзига юзини қўйди.

Тўсатдан очилган бу аянчли сирдан воқиф бўлиб қолган дилбар қиз ўзининг юксак вазминлигида туролмай, бирдан қайғуга чўмган ва ҳимоясиз қолган гўдакка айланди-да, ўкраб йиғлаб юборди.

VI

Бир неча дақиқа жимликда ўтди. Қизча йиғидан тўхтади, лекин хўрсиниб, ўпкасини тутолмас эди. Темирдай қизиган осмонда гир айланиб, уфқнинг қора чизиғи орқасига яширинаётган қуёшга жиққа ёшга тўлган кўзлари билан термулар эди. Оловли шарнинг олтинсимон чизиғи яна бир марта ялт этиб кўринди-ю, бироздан сўнг икки-уч учқун сачратган эди, бирдан узоқдаги қоронғи ўрмонни кўкимтир рангга бўяди.

Дарёдан шабада эсди, сокин оқшомнинг кириб келиши боланинг юзида акс этди, у қизчанинг раҳмдиллигига ҳайрон қолиб, бошини эгиб ўтирарди.

Қизча ўзининг кўнгилчанлигини англатмоқчи бўлиб:

– Сенга раҳмим келади, – деди ҳамон пиқиллаб йиғлаб.

Сўнгра, ўзини бироз тутиб олгач, гапни иккови ҳам бепарво қарайдиган бошқа нарсага бурмоқчи бўлди.

– Қуёш ҳам ботди, – деди у хаёл суриб. Бола маъюс оҳангда:

– Мен унинг қанақалигини билмайман, фақат уни сезаман, холос... – деди.

– Қуёшни билмайсанми?

– Ҳа, билмайман.

– Ойингни-чи... уни ҳам билмайсанми?

– Ойимни биламан. Узоқдан келаётгандаёқ юришидан дарров пайқаб оламан.

Суҳбат осойишта давом этди.

– Биласанми, – деди кўр бироз жонланиб. – Мен қуёшни сезаман, унинг қачон ботганини ҳам биламан.

– Қандай қилиб биласан?

– Шундай... нима десам экан... Қандай қилиб билишимни ўзим ҳам тушунолмайман...

– Ҳа-а! – деди қизча, худди жавобга қаноатлангандай. Шундан кейин иккиси ҳам жим қолишди.

– Мен ўқишни биламан, яқинда ёзишни ҳам ўрганиб оламан, – деб сўз бошлади Петрусь.

Қизча:

– Қандай қилиб... – деб сўз бошлаган эди, лекин хижолат бўлиб, бу қалтис саволни давом эттирмади.

Аммо бола дарров тушунди.

– Мен ўз китобимни ўқийман, – деб тушунтирди бола бармоқ билан.

– Бармоқ билан? Мен бўлсам сира бармоқ билан ўқишни ўргана олмас эдим... Ҳатто кўзим билан ҳам аранг ўқийман. Дадам, хотин-қизлар илм-фанни яхши тушунишмайди, дейди.

– Мен ҳатто французча ўқишни ҳам биламан!

– Французчани ҳам дейсанми?.. Бармоқ билан-а... Қандай ақлли бола экансан! – деб завқланди қизча чин кўнгилдан. – Бироқ, шамоллаб қолмасанг, деб қўрқаман. Ана, дарёдан туман кўтариляпти...

– Ўзинг-чи?

– Мен қўрқмайман, менга ҳеч нарса қилмайди.

– Бўлмаса, мен ҳам қўрқмайман. Эркаклар хотин-қизлардан кўра тезроқ шамоллаши мумкинми? Максим тоғам: «Эркак киши ҳеч нарсадан – совуқдан ҳам, очликдан ҳам, момақалдироқдан ҳам, булутдан ҳам қўрқмаслиги керак», – дейди.

– Максим тоға, дейсанми?.. Қўлтиқтаёқ билан юрадиган кишими?.. Мен уни кўрганман. У жуда қўрқинчли одам!

– Йўқ, у ҳеч кўрқинчли эмас. Жуда мсҳрибон одам.

– Йўқ, кўрқинчли! – деди қизча қатъий ишонч билан. – Сен билмайсан, чунки сен уни кўрмагансан.

– У мени ҳамма нарсага ўргатади-ю, нега билмай!

– Урадими?

– Ҳеч қачон урмайди, менга қаттиқ ҳам гапирмайди... Ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди...

– Буниси яхши. Кўр болани уриб бўладими? Бу гуноҳ бўлади-ку.

– Ҳа, у ҳеч кимни урмайди, – деди Пструсь паришон ҳолда, чунки унинг сезгир қулоқлари, яқинлашиб келаётган Иохимнинг оёқ товушини эшитган эди.

Ҳақиқатан ҳам сал вақтдан кейин кўрғонни қирғоқдан ажратиб турган тепалик устида Иохимнинг барваста қомати кўринди. Унинг:

– Пани-чу-у-у! – деб қичқирган товуши ҳаммаёққа тарқалиб, оқшом сукунатида жаранглаб эшитилди.

– Сени чақиришяпти, – деди қизча ўрнидан тураётиб.

– Эшитдим. Лекин сира кетгим келмаяпти.

– Майли, бора қол! Мен эртага сенинг олдингга ксламан. Ҳозир сени ҳам кутишяпти, мени ҳам.

VII

Қизча ўз ваъдасида туриб, Петрусь кутгандан ҳам эртарок етиб келди. Эртаси Петрусь ўз бўлмасида Максим билан дарс тайёрлаб ўтирганида бирдан бошини кўтариб қулоқ солди-да, ҳаяжон билан:

– Бир дақиқага рухсат бер, тоға! Қизча келди, – деди.

– Тағин қанақа қиз? – деб ажабланди Максим ва боланинг кетидан ташқари эшикка чиқди.

Ҳақиқатан ҳам Петруснинг кечаги таниш қизи худди шу вақтда дарвозадан кўрғонга кириб келмоқда эди. У ҳовлидан ўтиб кетаётган Анна Михайловнани кўриб, ҳеч тортинмасдан, тўппа-тўғри унинг ёнига борди.

Қизни бирон иш билан юборган бўлсалар керак деб ўйлаган Анна Михайловна:

– Хўш, нима иш билан келдинг, яхши қиз? – деб сўради.

Қиз жиддийлик билан қўлини узатиб кўришди-да:

– Сизнинг кўр ўғлингиз бор-а?.. – деб сўради.

– Ҳа, бор, жонгинам, кўр бола менинг ўғлим бўлади, – деб жавоб берди Попельская хоним, қизнинг тиниқ, нурли кўзлари ва очиқ муомаласига суқланиб қараб.

– Биласизми... Ойим ўғлингизнинг олдига келишимга рухсат берди. Уни кўрсам бўладими?

Бироқ шу пайтда қизчанинг олдига Петруснинг ўзи югуриб келди, айвонда Максимнинг қораси кўринди.

– Ойи, мен сизга айтган ксчаги қиз шу! – деди Петрусь қиз билан кўришиб. – Лекин ҳозир дарсим бор-да.

– Майли, бу сафар Максим тоғанг рухсат этар, ўзим ундан сўраб бераман, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб келаётган Максим тоға ёнига ўз уйидагидек сира тортинмасдан борди-да, кўришиб, мамнун оҳангда:

– Кўр болани урмас экансиз, яхши қиласиз. У менга ҳаммасини айтиб берди, – деди.

– Шундайми, хоним? – деди Максим, ҳазиломуз жиддийлик билан, қизнинг кичкина қўлчасини ўзининг улкан қўли билан ушлаб. – Шундай гўзал қизчани мендан мамнун қила олгани учун, ўз шогирдимдан беҳад миннатдорман.

Максим қизчанинг қўлини силаб, кулиб юборди.

Қизча эса хотин зотини ёмон кўрувчи Максимнинг қалбини эритиб, тиниқ кўзлари билан унга термулиб турарди.

– Аннуся, бунга қара, – деди Максим синглисига аллақандай кулиб қараб. – Кўрдингми, Пётримиз ўзига таниш орттирадиган бўлиб қопти. Кўзи кўр бўлса ҳам, ҳар ҳолда янглишмапти, анча тузуккина қизчани топиб олипти, диди жойида, тўғри эмасми?

– Бу нима деганинг, Макс? – деб сўради жувон ва юзлари қип-қизариб кетди.

Максим ўзининг ҳазили билан ҳушёр онанинг дилига қаттиқ текканини ва унинг қалбидаги яширин сезгисини қитиқлаганини сезди-да:

– Ҳазиллашяпман! – деди.

Анна Михайловна баттарроқ қизарди ва дарҳол энгашиб қизчани чин муҳаббат билан бағрига босди, қизча эса бу кутилмаган меҳрибончиликни тушунмай, таажжубланган бўлса ҳам, лекин илгаригидек очиқ кўнгил билан қарши олди.

VIII

Шу кундан бошлаб, ижарага олинган ер билан Попельскийларнинг қўрғони ўртасида энг самимий муносабат бошланди. Қизчанинг исми Эвелина эди. У ҳар куни Попельскийлар қўрғонига келарди. Орадан бироз вақт ўтгач, қизча ҳам Максимнинг қўлида ўқий бошлади. Болаларнинг биргаликда ўқиши дастлаб пан Яскульскийга ёқмади. Биринчидан, у хотин киши ювишга берилган кирни ёзиб олиш ва харажат дафтарларини эплай олса кифоя, деб ҳисобларди. Иккинчидан, Яскульский тақводор католиклардан эди, шунинг учун, Максимнинг Рим папасининг талаб ва иродасига қарамай, австрияликларга қарши уруш қилганини маъқулламасди. Ниҳоят, у Худо бор, Вольтер[1] ва вольтерчилар эса дўзах ўтида куяди, деб ишонар, кўп кишиларнинг фикрига кўра, пан Максимнинг ҳам тақдири шундай бўлиши керак эди. Бироқ, Максим билан яхшироқ танишгандан кейин бу шаккок ва жанжалкаш дахрийнинг ёқимли ва доно одам эканлигини билгач, унга ён бериша мажбур бўлди.

Шундай бўлса ҳам, кекса шляхтичнинг кўнгли ғаш эди, шу сабабдан у қизини биринчи марта ўқишга олиб келганда, унга дабдабали суръатда насиҳат қилди, аслида бу сўзлар Максимга теккизиб айтилаётган эди.

У қизининг елкасига қўлини қўйиб, унинг бўлажак муаллими Максимга тикилиб:

– Қизим Веля... Худо борлигини, Римда унинг муқаддас «ноиби» – папа борлигини унутма. Буни сенга мен, Валентин Яскульский, айтаман, сен менга ишонмоғинг керак, чуни мен сенинг отанг бўламан – бу primo[2], – деди.

---

[1] Вольтер – XVIII асрда ўтган француз ёзувчиси ва файласуфи бўлиб, феодал тузум ва черковга қарши эди. Вольтерчилар – Вольтернинг маслакдошлари.

[2] Primo (лотинча) – биринчидан, дегани.

Шундан кейин, у Максим турган томонга яна бир қараб қўйди. Бу билан пан Яскульский, мен ҳам лотин тилини биламан, илм-ҳикматдан хабарим бор, мени алдаш қийин, дегандек қилиб қўйди.

– Secundo[1], мен ўзимизга яраша герб эгасиман[2]. Бизнинг гербда «ғарам билан қарға» суратидан ташқари, кўм-кўк далада турган крестнинг сурати ҳам солинганлиги бежиз эмас. Яскульскийларнинг яхши рицарь бўлиш билан бирга, қиличларини ташлаб, Худога итоат қилган вақтлари ҳам бўлган, Худо борлигини биладилар, шунинг учун сен менга ишонмоғинг керак. Orlis terrarumra, яъни бу дунёга тааллуқли ҳамма нарса тўғрисида пан Максим Яценко нима деса, унга қулоқ солгин ва яхши ўқигин.

Бу сўзларга жавобан Максим кулимсираб:

– Пан Валентин, хотиржам бўлинг, биз қизчаларга Гарибальди отрядига киришни таклиф этаётганимиз йўқ, – деди.

IX

Болаларнинг бирга ўқиши ҳар иккиси учун ҳам жуда фойдали бўлди. Петрусь, табиий, қиздан яхшироқ ўқирди, аммо шундай бўлса ҳам, икки ўртада мусобақа борарди. Бундан ташқари, дарс тайёрлашда Петрусь кўпинча қизга кўмаклашарди. Қизча эса, Петрусь яхши тушунмаган баъзи нарсаларни тушунтириш учун жуда яхши ва қулай йўл топар эди. Бундан ташқари, қизнинг бирга ўқиши Петруснинг бу борадаги ишини анча жонлантирди.

Умуман айтганда, бу дўстлик, ҳақиқатан ҳам, тақдирнинг муруввати эди. Энди бола ёлғизликни изламас эди. У шундай бир ўртоқ топиб олдики, катталарнинг муҳаббати ҳам унга бундай таъсир бағишламас эди: сезгир руҳи тинч роҳат топган пайтларда, қизнинг шу ердалиги уни севинтирарди. Улар тепаликка ёки дарё бўйига ҳамиша бирга боришарди.

---

[1] Secundo (лотинча) – иккинчидан, дегани.

[2] Герб эгаси – Ғарбий Европа дворянларининг ҳар бириси ўз герби, ўз байроғига эга бўларди.

Петрусь най чалганда қизча маҳлиё бўлиб тингларди. Бола най чалишни тўхтатганда, қизча атрофдаги манзаралардан олган таассуротларини болаларга хос жонли тил билан ҳикоя қилиб берарди. Албатта, у кўрган-билганларини керакли сўзлар топиб тўлиқ айтиб беролмас эди, лекин унинг содда сўзларидан, гапининг оҳангидан ҳар бир воқеанинг ўзига хос хислатларини дарров пайқаб оларди! Масалан, қизча ер устига рутубатли қоронғи тун бостириб келаётгани ҳақида сўзлаганда, бола қизнинг чўчиб гапирган овозидан бу қоронғиликни кўраётгандек бўларди. Ёки баъзан қизча ўйчан бошини осмонга кўтариб: «Ҳу, ана, қопкора булут сузиб келяпти!» деганда, Петрусга дарҳол совуқ шабада эсгандай сезиларди ва узоқларда, баланд осмонда секин-аста сузиб келаётган даҳшатли қоп-қора бир нарсанинг шарпаси келгандек туюларди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Шундай одамлар бўладики, уларнинг қисматларига муҳаббат йўлида қайғу-ҳасрат чекиш ва шу билан бирга ўзларини фидо этиш ёзилган бўлади – бундай кишиларга ўзганинг қайғу-ҳасрати худди табиий бир эҳтиёждай бўлиб қолади. Табиатнинг ўзи уларни хотиржам қилиб яратган, шу хотиржамлик бўлмаса, кундалик ҳаёт қаҳрамонлиги ҳам бўлмас эди. Табиат улардаги шахсий манфаатпарастликни атайлаб пасайтирган, бу интилиш ва эҳтиёжларни мижознинг энг асосий хусусиятига бўйсундирган бўлади. Бундай кишилар кўпинча совуққон, мулоҳазали, туйғу-ҳиссиётлардан маҳрум кўринади. Улар инсоний ҳаёт талабларига бепарво қарайдилар ва ўз зиммаларига тушган бурч йўлидан, худди шахсий бахтларининг ёркин йўлидан кетаётгандек, хотиржам кетаверадилар. Ҳаётнинг чиркин ишлари уларнинг оёқлари остида қолиб кетаверади, ҳатто уларга қилинган иғво ва туҳматлар ҳам худди оққуш қанот-

ларидан ифлос томчилар думалаб тушгандек, уларнинг оппоқ кийимлари устидан думалаб тушиб кетаверади...

Пётрнинг кичкина дўсти ҳам ана шундай кишининг ҳамма фазилатларига эга эди, бу фазилатларни тарбия ва ҳаёт етиштирмайди, балки даҳо каби камдан-кам одамларда ёш чоғидаёқ пайдо бўлади. Кўр боланинг онаси бу дўстликни ўғлига берилган катта бахт деб биларди. Максим тоға ҳам буни яхши тушунарди. У энди шогирдим илгари етишмаган нарсага эришди, энди кўр боланинг руҳий тарбияси равон йўлдан тинчгина давом этади, деб ўйлар эди...

Аммо бундай деб ўйлаш катта хато эди.

II

Бола ёшлик вақтида, Максим унинг бутун руҳий тарбиясини батамом қўлга олдим ва бола бевосита менинг таъсирим остида бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, боланинг бу соҳадаги ҳар бир қадами, ҳар бир янги таассуроти менинг назоратимдан ташқари бўлмайди деб, ўйларди. Бироқ бола улғайиб, болаликдан ўсмирликка ўтиш пайти келганда Максим ўзининг бу мағрурона педагогик хаёллари пуч эканини англади. Деярли ҳар ҳафта бирон янгилик бўлиб турарди, бу янгиликнинг кўр боладан чиқишига баъзан одам ишонгиси ҳам келмасди, Максим эса болада пайдо бўладиган янги ғоя ва тасаввурларнинг манбаини билмоққа уринар, лекин бунинг сира тагига столмасди. Боланинг қалбида аллақандай сирли куч булоқдек қайнаб турар, унинг энг теран ерларидан боланинг руҳий ўсишининг кутилмаган намуналарини юзага чиқариб турар эди, Максим эса ўзининг педагоглик ишига аралашувчи ҳаётий ҳодисаларнинг изчиллик билан ривожланувчи сирли жараёнларига тан бермай эди. Табиатнинг бу каби ундашлари унинг ўз сирларини очиб бериши болага шундай таассуротлар берардики, кўр бола буларга шахсий тажрибалари орқали эриша олмас эди. Максим бу ишда ҳаётий ҳодисаларнинг алоҳида ҳаётда юзага келадиган минг хил жараёнлар билан боғлиқ эканини пайқар эди.

Олдинига бу ҳол Максимни жуда қўрқитиб юборди. У, боланинг онгини эгаллаган ёлғиз ўзи эмаслигини, бу онгнинг ўсишида ўз таъсиридан бегона нарсалар ҳам борлигини кўриб, ўзи тарбиялаб ўстираётган боланинг қисмати учун қаттиқ қайғуриб, кўр болада фақат қайғу-ҳасратлар манбаи бўлиши мумкин бўлган талабларнинг пайдо бўлишидан қўрқарди. Шунинг учун Максим, аллақайлардан пайдо бўлувчи бу манбани қасрдан бўлса ҳам қидириб топишга ва кўр боланинг фойдасини кўзлаб, бу ҳиссиётлар манбаига олиб борадиган йўлни тўсишга ҳаракат қила бошлади.

Бу кутилмаган таассуротларни онаси ҳам сеза бошлаган эди. Бир куни эрталаб Петрик ҳаддан ташқари саросимага тушган ҳолда онасининг олдига югуриб келди.

– Ойи, ойи! – деб қичқирди у. – Мен туш кўрдим.

– Тушингда нималарни кўрдинг, болам? – деб шубҳаланиб сўради онаси.

– Мен тушимда... ссни ва Максим тоғамни кўрган эмишман, иннайкейин, ҳамма нарсани кўрар эмишман... Ойижон, шундай ажойиб, шундай ғаройибки!

– Яна нималарни кўрдинг, болам?

– Эсимда йўқ.

– Мен эсингда борманми?

– Йўқ, – деди бола, ўйланиб туриб. – Ҳаммаси эсимдан чиқиб қолди... Аммо туш кўрганим рост, рост... – деди, бир нафас жим тургандан кейин ва бирдан чеҳрасида ғамгинлик аломатлари пайдо бўлди. Кўр кўзлари жиққа ёшга тўлди...

Бу яна бир неча марта такрорланди ва ҳар сафар бола борган сари кўпроқ хафаланиб, ҳаяжонланадиган бўлиб қолди.

III

Бир куни Максим ҳовлидан ўтиб кетаётиб, одатда мусиқа дарси ўтказиладиган меҳмонхонадан ғалати мусиқа машқини эшитиб қолди. Бу куй икки хил нотадан иборат эди. Олдин тез-тез ва кетма-кет чалиш натижасида энг ингичка товуш жаранглаб эшитиларди,

унинг кетидан энг ингичка товуш жиринглаб, пастки йўғон товуш даранғларди. Бу ғалати машқни билишга қизиққан Максим, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб ҳовлидан ўтди-да, меҳмонхонага кирди. Кутилмаган манзара устидан чиқиб қолган Максим турган жойида қотиб қолди.

Ўн ёшга қадам қўйган бола онасининг олдида пасттаккина курсида ўтирар эди. Унинг олдида паничга Иохим тутиб берган ва қўлга ўргатилган лайлак боласи бўйнини чўзиб, тумшуғини ҳар томонга қаратиб турарди. Бола уни ҳар куни эрта билан ўзи овқатлантирарди, лайлак ҳам янги хўжайинининг кетидан эргашиб юрар эди. Ҳозир Петрусь чеҳрасида зўр диққат аломатлари акс этган ҳолда, бир қўли билан лайлакни ушлаб, иккинчи қўли билан унинг бўйнидан бошлаб то думигача силаб турарди. Чеҳраси ҳаяжондан ловиллаётган, кўзлари маъюс онаси эса бармоқлари билан пианино клавишларини босиб, энг ингичка товушда чаларди. Шу билан бирга, она ўтирган жойида бироз энгашиб, ўғлининг юзига диққат билан тикилиб боқарди. Боланинг қўли лайлакнинг оппоқ патларини сийпалаб бориб, қанотларини учидаги қора патларга ўтганда, Анна Михайловна дарҳол бошқа клавишни босарди, шунда уйни йўғон ва бўғиқ товуш тўлдирарди.

Она ҳам, ўғил ҳам ўз машғулотларига шу қадар берилиб кетган эдиларки, ҳайратда қолган Максим то ўзига келиб:

– Аннуся! Бу нимаси? – деб савол бермагунча, унинг кирганини ҳам пайқамадилар.

Ёш аёл, тикилиб турган акасига кўзи тушгач, худди ножўя ҳаракат қилаётганида устози кўриб қолган шогирддай қизариб кетди.

– Мана буни қара, – деди у, хижолат чекиб, – Петрусь лайлакнинг ранги ҳар хиллигини пайқармиш-у, лекин ранглар ўртасидаги тафовутни яхши тушуна олмас эмиш... Рост, бу гапни олдин ўзи бошлади, менимча, тўғри айтяпти...

– Хўш, нима бўпти?

– Ҳеч нима, фақат мен унга... озгина... бу фарқни товушлар воситаси билан тушунтирмоқчи бўлдим, холос... Аччиғинг келмасин, Макс, аммо, менимча, буларнинг бир-

бирига жуда ўхшашлиги борга ўхшайди... Бу кутилмаган фикр Максимни шу қадар таажжублантирдики, у бир неча дақиқа синглисига нима дсярини билмай қолди. Максим бу тажрибани яна бир марта такрорлашни сўради-да, диққат билан қулоқ солиб ўтирган Петрусга қараб, бош чайқади.

Петрусь чиқиб кетганидан кейин Максим синглисига:

– Анна, сўзимга қулоқ сол, – деди, синглиси билан иккови ёлғиз қолгач, – Болада ҳеч вақт яхшилаб тушунтириб беролмайдиган савол туғдиришинг яхши эмас...

– Ахир, бу ҳақда даставвал унинг ўзи гап бошлади-ку... – деб акасининг гапини бўлди Анна Михайловна.

– Бари бир. Боланинг кўрлигига тан беришдан бошқа чораси йўқ, биз эса шундай қилишимиз керакки, у ёруғликни бутунлай унутсин. Мен ҳеч қандай ташқи таассуротлар унда бсфойда саволлар туғдирмаслигига уринаман. Агар бу ташқи таассуротларни йўқота олсак эди, худди биз беш сезгига эга бўла туриб, олтинчиси стишмайди, дсб қайғурмаганимиздай, бола ҳам ўз сезгиларининг етишмаслигини пайқамаган бўларди.

– Биз қайғурамиз, – дсб оҳиста эътироз билдирди Анна Михайловна.

– Аня!

– Биз қайғурамиз, – деди у, ўжарлик билан. – Биз эришолмаган нарсаларимиз устида кўп қайғурамиз...

Синглиси акасининг далилларига кўнди, лекин бу сафар Максим қаттиқ янглишган эди: боладан ташқи таассуротларни четлатишга уриниб, боланинг қалбига табиат ўз қудрати билан жойлаштириб қўйган истакларнинг нақадар зўрлигини эсдан чиқарган эди.

«Кўз – кўнгил ойнаси», – деган экан аллаким. Балки кўзни кўнгилга ёркин, ёруғ дунёдан таассуротлар қуйиладиган деразага ўхшатса тўғрироқ бўлар. Руҳий жиҳатимизнинг қайсидир бир улуши ёруғликдан оладиган таассуротларга қанчалик боғлиқ эканлигини ким билади?

Одам – бепоён ҳаёт занжирининг бир бўғини, қадим замонлардан бошланган ва инсон авлодлари орқали боғланиб келаётган бу занжир келажагининг ҳам поёни йўқ. Ана

шундай бўғинларнинг бирида, кўр болада машъум тасодиф шу деразаларни беркитди: боланинг бутун умри зулмат ичида ўтадиган бўлди. Аммо бу, боланинг кўнглидаги ёруғлик таассуротларига жавоб берувчи торлар бутунлай узилиб кетди, дегани бўладими? Йўқ, ёруғликни сезиш ана шу қоронғи ҳаёт орқали ҳам давом этиши ва келажак авлодга ўтиши мумкин. Боланинг қалби турли инсоний қобилиятларга эга бўлган бутун қалб эди, ҳар қандай қобилият қониқишга интилгани каби, боланинг қоронғи қалбида ҳам ёруғликка бсниҳоя интилиш яшар эди.

Наслдан ўтган ноаниқ «имконият»ларнинг мудраётган, биринчи ёруғ нур томон кўтарилишга тайёр турган куч сирли теранликнинг аллақаерида уйғотилмаганди. Аммо деразалар ёпиқлигича турар, боланинг тақдири ҳал эди: у ҳеч қачон бу ёруғликни кўрмай, унинг ҳаёти зулматда ўтиб кетади!..

Бу зулмат эса минг хил шарпалар билан тўла эди.

Агар боланинг ҳаёти йўқчилик ва қайғу-ҳасрат билан ўтганда эди, эҳтимол бу унинг фикрини азобнинг ташқи сабаблари билан банд қилган бўларди. Лекин унинг яқин одамлари болани хафа қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсаларни ундан четлатар эдилар. Унинг тинч ва осойишта ҳаёт кечириши учун барча шароитни туғдириб бердилар, шунинг учун унинг кўнглида ҳукм сурган ана шу тинчликда унинг руҳан қониқмаслиги тобора кўпроқ сезилар эди. Уни қуршаб олган тинчлик ва зулмат орасидан қониқишни истовчи қандайдир эҳтиёж келиб чиқар, қалбнинг энг теран срида мудраётган туганмас кучни ишлатишга ошиқиш пайдо бўлар эди.

Ҳар қандай одам ёшлигида учишга интилгани каби, шу ёшда ўзининг ажойиб тушлари билан бошланувчи интилиш ва олдиндан сезиш ҳиссиётлари мана шулардан келиб чиқади.

Ниҳоят, боланинг юзида оғир савол аломати бўлиб кўринган ёш миянинг ихтиёрсиз ҳаракати ҳам мана шундан келиб чиқади. Мана шу наслдан ўтган, лекин шахсий ҳаётда ишлатилмаган нурни тасаввур этиш «имкониятлари» боланинг кичкина бошида шаклсиз, чалкаш ва қора шарпа бўлиб

турар, уни қийнар ва зўр бсриб тиришишга ундар эди. Табиат умумий қонунни бузган тасодифий «ҳодиса»га онгсиз равишда қарши турмоқда эди.

V

Шундай қилиб, Максим ташқи таассуротларни йўқотиш учун ҳар қанча уринмасин, лекин қаноатланмаган талабнинг бостириб келишини йўқота олмади. Максим ўзининг эҳтиёткорлиги билан эришган энг катта нарсаси боладаги эҳтиёжларни вақтидан илгари рағбатлантирмаслик ва кўрнинг дардини орттирмаслик бўлди. Қолган ҳамма масалада боланинг шум тақдири бутун аччиқ оқибатлари билан бирга ўз йўлида давом этиши керак эди.

Унинг шум тақдири эса қора булутдек ёпирилиб келмоқда эди. Боладаги табиий ғайрат худди қайтаётган тўлқин каби, йил сайин камайиб борар, ғамгинлиги ва маъюслиги эса тобора ошар, унинг хулқини ўзгартириб борар эди. Болалигида ҳар бир янги таассуротдан қаҳ-қаҳ уриб кулса, энди борган сари кам кулар эди. Ҳар қандай қизиқ гаплар, кулги ва шодликлардан маҳрум эди. Аммо жанубий ўлка табиатида мавжуд бўлган ва халқ қўшиқларида акс этган ғамгин ва маъюс туйғуларни дарров илиб оларди. «В полі могила вітром говорила»[1] қўшиғини эшитганда, ҳар гал кўзи ёшланарди, ўзи ҳам далага чиқиб, шу суҳбатни тинглагиси келарди. Унда ёлғиз қолиш истаги кундан-кунга зўраяр, дарсдан бўш вақтларида ёлғиз ўзи сайр қилгани чиққанда, уйдагилар унга халал бермаслик учун бола юрган томонга боришмас эди. Адирдаги тепалардан бирида ёки дарё бўйидаги тепаликда, ёинки таниш тикка қояда ўтириб олиб, япроқларнинг шитирлашини, қўқатларнинг пичирлашини ё бўлмаса, адир шамолининг оҳ-зорини тинглаб ўтирар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг кайфиятига айни муддао бўлиб тушарди. Шундай пайтлардагина у табиатни тўлиқ равишда тушунар эди. Бу ерда уни табиат ҳеч қандай муайян ва мажҳул муаммолар билан қийнамас эди. Бу срда шамол тўппа-тўғри кўнглига келиб қуйилар, кўқатлар эса худди ачи-

[1] «Даштдаги қабр шамол билан сўзлашар».

ниб пичирлагандай бўлар эди. Ўсмирнинг кўнгли атрофни қуршаб олган табиат билан уйғунлашиб, унинг меҳрибонлик билан эркалатишидан кўнгли эриб кетганда, кўкрагидан алланарса кўтарилиб, бутун вужудига тарқалганини сезар эди. Шунда у зах ерга ё нам кўкатга ётар эди-да, пиқиллаб йиғлар эди, лекин унинг бу кўз ёшларида алам бўлмас эди. Баъзан кўлига найини олар эди-да, хўнг-хўнг шу ондаги кайфиятига ва адирнинг жимжитлигига мос ксладиган бирон куйни чалар ва ўзини унутиб юборар эди.

Табиий, шу кайфиятда бирдан қулоққа кирган ҳар қандай одам товуши унга оғир таъсир қилар, кайфини бузар эди. Бундай пайтларда фақат энг яқин дўст, энг яхши кўрган одам билан сўзлашиш мумкин. Боланинг эса ўзи билан тенг дўсти фақат биргина эди, у ҳам бўлса посессор қўрғонда турадиган сариқ сочли қизча эди...

Бу дўстлик жуда самимий бўлиб, кундан-кунга мустаҳкамланиб борарди. Икки ўртадаги муносабатга Эвелина ўзининг хотиржамлигини, шодлигини киритса, ҳаётнинг янги нозик кўринишларини кўрга тушунтириб борса, кўр ўз навбатида қизни ўзининг қайғу-ҳасратига ошно қиларди... Бола билан биринчи танишиш маъсуманинг зийрак қалбини яралагандек, юракка урилган ханжар суғуриб олинса, қон тирқираб оқиб кетадигандек туюлар эди. Кўр бола билан адирдаги тепаликда биринчи учрашганда, қиз унинг аҳволига жуда ачинган эди, энди эса бола билан бирга бўлиш унинг учун заруратга айланди. Уни кўрмаган пайтларда худди шу жароҳат яна очилгандек туюлар, оғриғи кучаяр эди ва қиз ўзининг ана шу азобланишларини болага узлуксиз ғамхўрлик қилиш билан қондириш учун, кичкина дўсти ёнига боришга ошиқарди.

VI

Кузнинг илиқ кечаларидан бирида иккала оила уй олдидаги супачада кўм-кўк осмондаги чарақлаб турган юлдузларни томоша қилиб ўтирар эди. Кўр, одатдагидек, дўсти Эвелина билан онасининг ёнида ўтирарди.

Ҳаммалари бирдан жим бўлиб қолишди. Қўрғон атрофи жимжит, фақат япроклар баъзан бир сесканиб, нималарнидир шивирларди-да, яна жим бўлиб қоларди.

Шу онда катта бир юлдуз кўм-кўк осмоннинг аллақаеридан ялтираб учди-да, кетидан узун из қолдириб осмон кўксини ёриб ўтди, бу из аста-секин сўниб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳамма бирдан осмонга қаради. Петрикнинг қўлини ушлаб ўтирган онаси, ўғлининг чўчиб тушганини сезди.

– У нима... нима эди? – ҳаяжон билан сўради Петрик, онасига ўгирилиб.

– Юлдуз учди, болам.

– Ҳа, юлдуз учдими, – деди бола хаёл суриб, – мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим.

– Сен буни қаёқдан била қолдинг, ўғлим? – деб сўради онаси, унинг товушида ғамгинлик ва шубҳа сезиларди.

– Йўқ, у тўғри айтяпти, – деб гапга аралашди Эвелина. – У кўп нарсани билади... «шундай»...

Боладаги сезгиларнинг бундай тараққий этиши унинг ўсмирликдан йигитлик даврига кира бошлаганидан дарак бераради. Аммо унинг ўсиши ҳозирча жуда хотиржамлик билан борар эди. У ўз тақдирига тан берган, ҳамиша унинг вужудини тўлдириб келган ва ўзи ўрганиб қолган қайғу-аламлар ҳам энди бироз қайта бошлагандай кўринарди. Бироқ булар вақтинча эди. Бундай тинчиш даврини табиат жўрттага берса керак, бу даврда ёш организм янги бўронни қарши олиш учун пишиб, тобланади. Мана шу тинч даврда янги муаммолар туғилиб, етилиб туради. Бир туртки бўлса бас, руҳий сокинлик худди тўсатдан турган бўрондан ҳаракатга келган денгиз каби, таг-тугигача ларзага келиб, чайқала бошлайди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Шу тарзда яна бир неча йил ўтди.

Тинч кўрғонда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Боғдаги қорақайин дарахтлари ҳамон илгаригидек шитирлар, фақат япроқлари бироз қорайгандек, тўқ тусга киргандай эди. Кўркам деворлар ҳамон илгаригидек оқариб кўринар, лекин ҳозир улар бир томонга сал қийшайган ва чўккандай эди, похол томларнинг бўғотлари илгаригидек қовоғини солиб тургандай туюларди, ҳатто Иохим чалган найнинг садолари ҳам худди ўша пайтлардагидай отхонадан эшитилиб турарди, аммо, кўрғонда бир умр бўйдоқ ўтаётган отбоқар Иохимнинг ўзи ҳам энди кўр паничнинг найдами ёки фортепьянодами, бари бир, чалганини тинглашни яхши кўрарди.

Максимнинг сочлари оппоқ оқариб кетган. Попельскийларнинг бошқа фарзанди бўлмаганидан, тўнғич кўр ўғил илгаригидек уйдагиларнинг арзандаси бўлиб, ҳамманинг диққат эътибори шу болага қаратилганди. Уни деб кўрғондагилар тинчгина ҳаёт билан қаноатланиб, ўз доирасидан четга чиқмасдилар, фақат ўз «кулбаси»да худди шундай тинч ҳаёт кечираётган посессор оиласи билан якин эдилар. Шундай қилиб, балоғатга етиб қолган Пётр, бамисоли иссиқхонада ўсган гулдай бепоён ва йироқ ҳаётнинг кескин таъсирларидан ажратилган ҳолда вояга етмоқда эди.

Пётр илгаригидек, улкан коронғи дунё марказида турарди. Унинг тепаси ҳам, атрофи ҳам, ҳамма томони поёнсиз зулмат эди: унинг нозик ва сезгир вужуди ҳар қандай ташқи таассуротни қарши олишга ва таранг тортилган тордай жаранглашга тайёр турарди. Бундай зийраклик унинг кайфиятига қаттиқ таъсир қиларди, назарида, ана шу зулмат ҳозир ўзининг кўзга кўринмас қўлларини менга чўзади-ю, қалбимда толиқиб мудраётган ва ёруғликка интилаётган аллақандай туйғуларни кўзғатиб юборади, деб ўйларди.

Бироқ қўрғоннинг таниш, меҳрибон ва кишини зериктирадиган қоронғи ҳаёти ҳамон эски боғнинг кишини аллаловчи, ноаниқ ва ширин хаёлларга чўмдирувчи шовқинидан иборат эди, холос. Кўр бола дунёни ашулалардан, тарихдан, китоблардангина биларди. Боғдаги дарахтларнинг секин шитирлаши ва қўрғоннинг ҳар кунги мўътадил ҳаёти билан яшаётган кўр, йироқ ҳаётнинг шиддатли ғалаёнларини фақат ҳикоялардан эшитиб биларди. Буларнинг ҳаммаси унга ашула, поэма, эртак каби сеҳрли бўлиб кўринарди.

Бундан ортиғи ортиқ эди. Ҳар томондан гўёки девор билан қуршаб олинган ўғлининг қалби қандайдир бир сеҳрли, сунъий, лекин тинч уйқуда мудраб ётганини онаси яхши биларди ва ўғлининг бу осойишта ҳаётини бузишни истамас ва бузишга қўрқарди ҳам.

Аста-секин ўсиб, бўйи стиб қолган Эвелина бу сеҳрли осойишта ҳаётга тиниқ кўзлари билан назар ташлар экан, унинг бу боқишларида, баъзан ниманидир тушунмай турганини, келажакни ўйлаётганини кўриш мумкин эди-ю, бироқ сабрсизланишидан асар ҳам йўқ эди. Кўрнинг отаси Попельский хўжалигини яхши йўлга қўйиб олди, лекин у содда одам бўлганидан, ўз ўғлининг истиқболи билан сира қизиқмас эди, албатта. У ҳамма нарса ўз йўли билан изга тушиб кетади, деб ўйларди. Фақат биргина Максим, ўз табиатига кўра, бу тинчликка зўрға чидаб келар ва режамга вақтинча кириб қолган бир нарса деб қарар эди. Максим, ҳаётнинг кескин ўзгаришига бардош бера олиши учун боланинг руҳига дам бериб, мустаҳкамлаш, чиниқтириш керак, деб ўйларди. Ҳолбуки, бу сеҳрли чегарадан ташқарида ҳаёт тинмай қайнар, барқ урарди. Ниҳоят, шундай бир пайт келдики, кекса устоз, иҳотани бузиб, иссиқхона эшигини очиб юборишга, ташқи дунё шабадасини киритишга қарор берди.

II

Биринчи тажриба сифатида Максим попельскийлар қўрғонидан 70 чақиримча нарида гурадиган ўзининг эски бир ўртоғини меҳмондорчиликка чақирди.

Максим илгарилари ҳам баъзан ўртоғиникига бориб-келиб юрарди, лекин ҳозир ставрученколарникига бир қанча ёшлар мсҳмон бўлиб келганини эшитиб, ҳаммаларини мсҳмонга чақириб унга хат ёзди. Бу таклиф мамнуният билан қабул қилинди. Қариялар эскидан қадрдон дўст эдилар, ёшлар эса, Максим Яценконинг бир замонлар донг чиқарганини, маълум анъаналар унинг номи билан боғлиқ эканлигини билар эдилар. Ставрученконинг ўғилларидан бири Киев университетининг ўша вақтда янги расм бўлган филология факультетида ўқир эди. Яна бир ўғли Петербург консерваториясида мусиқадан таълим оларди. Улар билан бирга яқин заминдорлардан бирининг ўғли ёш бир кадет[1] ҳам келган эди.

Ставрученко бақувват, сочлари оппоқ, казакча узун мўйловли чол эди, казакчасига кенг чолвор кийиб юрарди. У тамаки халтачаси билан трубкасини доим камарига осиб юрарди, гапирганда фақат малорус лаҳжасида гапирар ва узун чопон билан малорусча гул солиб тикилган кўйлак кийган икки ўғлининг олдида худди Гоголнинг Тарас Бульбаси билан унинг ўғилларига ўхшаб кетарди. Аммо, Гоголь қаҳрамони ўзининг романтиклиги билан ажралиб турса, Ставрученкода романтизмдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, у бутун ҳаётини крепостной муносабатлар билан жуда яхши мослаштира билган, эндиликда эса, «қуллик» тугатилгандан кейин, янги шароитларга ҳам жуда яхши мослашиб олган тажрибали уста заминдор эди. Заминдорлар ўз одамларини қай даражада билса, у ҳам ўз одамларини шу даражада биларди, яъни у, ўз қишлоғидаги ҳар бир деҳқонни ва ҳар бир деҳқоннинг сигирини ва, ҳаттоки, деҳқоннинг ҳамёнида қанча пули борлигини ҳам биларди.

Бироқ, гарчи у Бульбага ўхшаб ўз ўғиллари билан муштлашмаса ҳам, ҳар ҳолда улар ўртасида доим жанжал-сурон чиқиб турарди, бу даҳанаки жанглар истаган вақтда, истаган жойда бўлаверарди. Ҳамма ерда, уйда ҳам, меҳмондорчиликка борганда ҳам, арзимаган баҳона билан чол билан ёшлар ўртасида тортишув бошланиб кетарди. Одатда, бу тортишувлар шундай бошланарди: чол, «идеал паничларни»

[1] Кадет – подшо Россиясида ўрта ҳарбий мактаб ўқувчиси.

масхара қилиб куларди. Буни кўриб ёшлар қизишиб кстарди, уларнинг кетидан чол ҳам қизишиб кетарди, натижада икки ўртада шундай уруш-жанжал кўтарилиб кстардики, икки томон ҳам ҳазилакам калтакланмас эди.

Бу «оталар ва болалар» ўртасидаги маълум низонинг акс этиши эди, фақат бу ерда бунақанги ҳодисалар анчагина юмшоқроқ шаклда бўларди. Болалигидаёқ мактабга юборилган ёшлар қишлоқни фақат қисқа муддатли каникул вақтларидагина кўришарди, шунинг учун улар халқни заминдор оталаридай яхши билмас эдилар. Жамиятда «халқпарварлик» тўлқини кўтарила бошлаганда, бу йигитлар гимназиянинг юқори синфларида ўқир эдилар, улар ана шу вақтдан бошлаб халқни ўрганишга киришдилар, аммо бу ишни китобдан бошладилар. Иккинчи қадам уларни, «халқ руҳининг» шу халқ ижодида ифодаланишини бевосита ўрганишга олиб келди. Паничларнинг узун оқ чопон ва гул солиб тикилган кўйлак кийиб қишлоқма-қишлоқ юриши ўша вақтларда Жанубий-ғарбий ўлкада жуда расм бўлиб кетган эди. Иқтисодий шароитларни ўрганишга унчалик эътибор берилмас эди. Ёш йигитлар халқ қўшиқларини ва мусиқаларини ёзиб олардилар, қадимги поэма ва ҳикояларни ўрганардилар, тарихий фактларни халқ хотирасида қолган фактлар билан таққослаб кўрардилар, умуман улар, деҳқонларга миллий романтизмнинг шоирона кўзгуси орқали қарардилар. Бу одат қарияларда ҳам бор эди, аммо улар, ҳар ҳолда, ёшлар билан бирон муросага кела олмас эдилар.

Юзлари қип-қизариб кстган талаба кўзларини чақнатиб ваъзхонлик қиларкан:

– Ана бунинг гапини бир эшит, – дерди Ставрученко, тирсаги билан Максимни туртиб. – Вой итвачча-ей, тилининг бийронлигини айтмайсанми!.. Уни қара-я, ҳақиқатан ҳам мияси жойида кўринади! Ҳой, олим, ундан кўра, менинг Нечипорим сени қандай аҳмоқ қилганини сўзлаб бер-чи!

Чол, мўйловини силаб, кула-кула, бўлган воқеани хохолларга хос юмор билан сўзлаб берар эди. Йигитлар уялиб қизаришар, лекин улар ҳам бўш келмасди. «Биз фалон қишлоқлик Нечипор билан Хведькони танимасак ҳам, ҳар ҳолда

биз бутун халқнинг умумий хусусиятларини ўрганамиз, биз юксак нуқтадан караймиз, шундай қарагандагина умумий хулоса чиқариш ва кенг равишда умумлаштириш мумкин. Улар бир назар билан узоқ келажакни кўрадилар, эскилик ботқоғига тиқилиб қолган амалиётчилар эса бир дарахтни кўрадилар-у, унинг ортидаги ўрмонни кўрмайдилар».

Ўз ўғилларининг доно нутқларини эшитган чол мамнун бўлмай иложи йўқ эди.

– Мактабда бекорга ўқимаганликларинг кўриниб турипти, – дерди у, ғурур билан атрофдагиларга қараб. – Шундай бўлса ҳамки, менинг Хведьком сенларнинг ҳар икковингни ҳам дарёга олиб бориб, суғормай қайтариб келади, ҳа!.. Мен бўлсам, бу муттаҳамни икки буклаб халтачамга жойлайман-да, чўнтагимга солиб кетавераман. Демак, сенлар, менинг назаримда, бир пашшадайсанлар, холос.

III

Ана шундай тортишувларнинг бири эндигина тугаган эди. Қариялар уйга кириб кетишди, Ставрученко турли қизиқ воқеаларни завқ билан ҳикоя қилганида, ўтирганларнинг хохолаб кулишлари очиқ турган деразадан эшитилиб турарди.

Ёш-яланглар боғда қолишди. Талаба ўзининг узун чопонини тагига солиб, қоракўл шапкасини чаккасига қўндириб, гўё ўзини эркин тутгандай, майса устига ётди. Унинг акаси супачада Эвелина билан ёнма-ён ўтирар эди. Унинг ёнида мундирининг ҳамма тугмалари солинган кадет ўтирарди, ундан сал нарироқда эса, дераза токчасига суяниб ва бошини қуйи солиб кўр бола ўтирарди, у ҳозиргина тугаган, ўзини ниҳоятда хаяжонга солган тортишувлар устида фикр юритиб ўтирар эди.

– Бу ерда ўтган гаплар тўғрисида сиз нима дейсиз, панна Эвелина? – деб, ёнидаги қиздан, сўради кичик Ставрученко. – Сиз сира гапирмадингиз, шекилли.

– Буларнинг ҳаммаси, яъни отангизга айтганларингиз, жуда яхши гаплар эди. Бироқ...

– Хўш, кейин нима бўпти? Ҳа... нима бўпти?

Қиз анча вақтгача жавоб бермади. У қўлидаги каштасини тиззасига қўйди, қўли билан силаб текислади-да, бошини сал эгиб, чуқур хаёлга чўмган кишидек, каштасига тикилиб ўтирди. У тўрнинг каттароғини олиш кераклиги тўғрисидами ёки қайтармоқчи бўлган жавоби тўғрисида ўйлаяптими, билиш қийин эди.

Ҳолбуки, ёш йигитлар унинг жавобини сабрсизлик билан кутар эдилар. Талаба тирсагига тиралиб кўкрагини кўтарди-да, юзини қиз томонга ўгириб мароқ билан унга тикилди. Қизнинг ёнидаги йигит унга бемалол тикилиб ўтирарди. Кўр оҳиста ўз вазиятини ўзгартиб, қаддини ростлади ва бўйнини чўзиб, суҳбатдошлардан юзини четга бурди.

– Бироқ, – деди қиз, каштасини қўли билан текислашда давом этар экан, – жаноблар, ҳар бир одамнинг ўзига яраша ҳаёт йўли бор.

– Ана, холос! – деб қичқириб юборди талаба. – Қандай донолик! Ўзингиз неччига кирдингиз, панночка?

– Ўн еттига, – деб соддагина жавоб берди Эвелина, лекин шу ондаёқ, – сиз мени анча катта деб ўйлаган эдингиз-а, шундай эмасми? – деди, ўзини билиб-билмасликка солиб.

Йигитлар кулишди.

– Агар сизнинг ёшингизни мендан сўрашганда, – деди қизнинг ёнида ўтирган йигит, – мен, ўн учда деб айтишимни ҳам, йигирма учда деб айтишимни ҳам билмас эдим. Ҳақиқатан ҳам, баъзан худди ёш гўдакларга ўхшаб кетасиз, баъзан эса, худди кўпни кўрган кампирлардек фикр юритасиз.

– Жиддий иш устида, жиддий фикр юритмоқ керак, Гаврило Петрович, – деди ёш аёл насиҳатомуз оҳанг билан ва яна ишга тутинди.

Ҳамма жим қолди. Эвелина ҳам секин кашта тика бошлади, ёш йигитлар эса доно қизчанинг кичкинагина қадди-қоматига ҳайрат билан тикилганларича қолдилар.

IV

Пётр билан биринчи марта учрашгандан бери Эвелина, албатта, анча ўсган, улғайган эди, лекин талабанинг унинг қадди-қомати тўғрисидаги гапи мутлақо тўғри эди. Унинг навниҳолдай қадди-қомати биринчи карашда ҳали худди ёш қизчалардек кўринарди, лекин унинг шошилмай қилган оҳиста ҳаракатларида жиддий аёл эканлиги сезилиб турарди. Унинг чеҳраси ҳам кишида худди шундай таассурот қолдирарди. Бундай чеҳралар фақат славян аёлларида учраса керак. Тўғри, бичими келишган, кўҳлик чеҳраси оғир табиатли эканлигини кўрсатар эди, кўм-кўк кўзлари бирдек ва мулойим қararди, унинг оппоқ юзи камдан-кам қизарарди, лекин бу – кучли эҳтирос алангаси билан ёнишга тайёр турган одатдаги оқ юз эмас эди, унинг чеҳраси кўпроқ оппоқ қорга ўхшарди. Эвелинанинг силлиқ сариқ сочлари унинг мармардай юзида сал-пал ажралиб турар ва юрганда худди бошини орқага тортиб тургандек туюларди.

Кўр ҳам ўсиб, улғайди. Ҳозиргина тасвир этилган улфатлардан сал нарида ранги оқариб, ҳаяжонланиб ўтирган чиройли кўрга ана шу дақиқада қараган киши унинг ғайритабиий юзининг тез-тез ўзгариб туришини дарҳол сезарди. Қоп-қора сочлари ҳалитдан ажин тушган дўнг пешонасига осилиб тушган эди. Юзи бирдан қизариб кетар ва шу ондаёқ яна оқарарди, сал-пал пастга осилиб тушган пастки лаби баъзан липиллаб учар, қошлари чимирилиб турарди, бир текисда ҳаракатсиз тикилиб турган чиройли катта кўзлари эса унинг юзини ғамгин ва қайғули қилиб кўрсатарди.

– Шундай қилиб, – сўз бошлади талаба, бироз жим ўтиргандан сўнг кулимсираб, – панна Эвелина, биз бу ерда нима тўғрисида гапирган бўлсак, буларнинг ҳеч қайсисига ҳам хотин-қизларнинг ақли етмайди, аёл кишининг қисмати бола боқиш ва овқат пиширишдан иборат, деб ўйлайди.

Ёш йигитнинг сўзларидан унинг ўзига бино қўйганлиги сезилиб турарди (ўша кезларда бу сўзлар янги чиқиб, энди расм бўлиб келмоқда эди), бир неча дақиқа ҳамма жим қолди, хижолатдан қизнинг юзи қизарди.

– Сиз жуда тез хулоса чиқарар экансиз, – деди қиз. – Бу ерда бўлган гапларнинг ҳаммасига тушунаман, демак хотин-қизларнинг ақли стади. Мен фақат шахсан ўз тўғримда гапирдим, холос.

Қиз жим бўлди-да, кашта тикишга шу қадар берилиб кетдики, қайта савол беришга йигитнинг юраги дов бермади.

– Қизиқ, – деди йигит. – Демак, бутун ҳаётингизнинг режасини тузиб қўйгансиз деб ўйлаш мумкин экан-да.

– Ҳеч қандай қизиқ жойи йўқ, Гаврило Петрович, – деб мулойимгина эътироз билдирди қиз. – Ҳатто Илья Иванович ҳам (кадетнинг номи) мендан ёш бўлишига қарамай ўз йўлини белгилаб олган бўлса керак, деб ўйлайман.

– Бу тўғри, – деди кадет, бу сўзлардан мамнун бўлиб. – Мен яқинда N. N. деганнинг таржимаи ҳолини ўқидим. У ҳам пухта ишланган планга мувофиқ иш қилар экан. Йигирма ёшда уйланипти, ўттиз беш ёшида ҳарбий қисмга қўмондонлик қила бошлапти.

Талаба заҳарханда кулди, қиз сал қизариб кетди.

– Ана, кўрдингизми? – деди қиз, бироздан кейин кескин оҳангда, – ҳар кимнинг йўли ҳар хил.

Ортиқ ҳеч ким эътироз билдирмади. Ёш улфатлар ўртасига чуқур сукунат тушди, уларнинг қўрқув аралаш ҳайрон қолганликлари сезилиб турар эди: сўз шахсият устида бораётганлигини, бу оддий сўзларнинг маъноси чуқур эканлигини ҳамма пайқади.

Бу жимжитликда фақат қорайиб турган ва нимадандир шикоят қилаётган кекса боғнинг шитирлашигина эшитиларди. Бу суҳбатлар ва тортишувлар, ёшларнинг юрагидан қайнаб чиққан талаблар, тўлқиндай мавж уриб турган умид, орзу-ҳавас ва туйғулар – буларнинг ҳаммаси кўрга кутилмаган равишда ёпирилиб туша бошлади. Олдинига у, бу суҳбатларни завқ билан қизиқиб тингларди, лекин орадан бироз вақт ўтгач, бу жонли ҳаёт тўлқинининг ўзига боқмай ўтиб кетаётганлигини пайқади. Унга ҳеч ким савол ҳам бермасди, сизнинг фикрингиз қандай, деб ҳеч ким сўрамасди ҳам, охирида у ёлғиз қолди, кўрғонда ҳаёт қанча жўш уриб қайнаб тошса, унинг ҳаёти шунча ғамга ботиб борарди.

Шунга қарамай, у ўзи учун янгилик бўлган ҳамма суҳбатларга иштиёқ билан қулоқ солиб, астойдил тинглаб ўтирганини қошларининг чимирилишидан, чеҳрасидаги ўзгаришлардан сезилиб турарди. Аммо унинг диққати оғир бўлиб, унинг замирида зўр машаққат билан ишловчи ақл ётарди.

Она ўғлига ғам тўла кўз билан қарарди. Эвелинанинг ҳам кўнгли ачишиб ташвиш чекаётгани сезилиб турарди. Жўшқин ҳаётнинг кўрга қандай таъсир қилаётганини фақат биргина Максим сезмагандек кўринар ва меҳмонларни тез-тез кслиб туришга очиқ кўнгил билан таклиф қиларкан, ёш йигитларга яна келишларигача жуда кўп этнографик материаллар тўплаб қўяман, деб ваъда қиларди.

Меҳмонлар яна келишга ваъда бериб жўнаб кетишди. Ёш йигитлар Пётрнинг қўлини самимий хурсандлик билан қаттиқ сиқиб хайрлашдилар, Пётр эса бу қўл сиқишларга ҳаяжон билан жавоб қайтарди ва меҳмонлар тушиб кетган арава ғилдиракларининг дукурлашига узоқ вақтгача қулоқ солиб турди. Сўнгра, у бирдан ўгирилди-да, боққа чиқиб кетди.

Меҳмонлар кетгандан кейин қўрғон ҳувиллаб жим-жит бўлиб қолди, лекин бу жимжитлик кўрга қандайдир бутунлай бошқача, ғайритабиий ва ғалати туюлди. Жимжитлик бу срда муҳим бир воқса бўлиб ўтганини эслатиб тургандай бўларди. Фақат қорақайин ва настарин дарахтларининг шитирлаган овозигина эшитилиб турган хиёбонларда кўр яқинда бўлиб ўтган гапларнинг акс-садосини эшитаётгандек бўларди. Онаси билан Эвелинанинг меҳмонхонада бир нима тўғрисида Максим билан тортишаётганликлари ҳам кўр болага очиқ турган деразадан эшитилиб турарди. Онасининг ялиниб-ёлвориб, Эвслинанинг эса ғазаби қайнаб гапираётганини, Максимнинг эса хотинларнинг ҳужумини қизишиб, лекин қатъий равишда рад этиб турганини пайқади. Пётр деразага яқинлашиши билан ҳамма бирдан жим бўлди.

Максим онгли равишда ва сира раҳм-шафқат қилмай шу вақтгача кўрни куршаб турган девордан туйнук очиб юборди, туйнукдан дастлабки кучли тўлқин ёпирилиб кирди-да, ёш йигитнинг руҳий мувозанати бу зарбага бардош беролмай, ғалаёнга келди.

Эндиликда бу сеҳрланган доирадаги ҳаёт унинг учун танглик қилиб қолди. Қўрғоннинг сокин ҳаёти, кўҳна боғнинг оҳиста шитирлашлари, ёш ҳаётнинг доимо бир хилда ўтиши унга малол кела бошлади. Зулмат кўр билан ўзининг ширин тилида гапириша бошлади, янги ва ноаниқ образлар билан уни қизиқтира бошлади.

Зулмат уни чақирарди, имларди, унинг ичида яшириниб ётган талабларни уйғотарди. Унинг дастлабки чақириқлари натижасида боланинг ранги синиқиб, қалби эса гарчи ҳали ноаниқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда, қаттиқ азоб чекарди.

Кўрнинг бундай ташвишга тушиб қолганини аёллар сезиб қолишди. Бизнинг кўзимиз очиқ, биз бировнинг ташвишга тушиб, безовта бўлаётганини унинг юзидаги аломатлардан кўриб биламиз, шунинг учун ўзимизнинг сиримизни яширишга ҳаракат қиламиз. Бу жиҳатдан кўрлар мутлақо ожиз бўладилар, шунинг учун Пётрнинг ранги синиққан чеҳрасидаги ўзгаришлар унинг энг махфий сирларини ошкор қилиб турарди... Унинг юзида зўр ташвиш акс этарди. Бунинг ҳаммасини Максим ҳам сезганини хотинлар билишарди, аммо буларнинг ҳаммаси чолнинг режасига кирар эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам буни болани азоблаш деб билар, она ўғлини ўз қўли билан ҳимоя қилмоқчи бўларди. «Иссиқхона? Хўш, агар унинг боласи шу вақтгача иссиқхонада ҳузур қилиб яшаб келган бўлса, нима бўпти? Майли, бундан кейин ҳам шундай яшайверсин. Тинч, хотиржам, беташвиш...» Афтидан, Эвелина юрагидаги бор гапларининг ҳаммасини айтмасди, лекин бирмунча вақтдан буён Максим билан чиқишмай қолган ва Максимнинг баъзи бир, гоҳида эса арзимаган таклифларига ҳам қаттиқ гап қайтарадиган бўлиб қолган эди. Чол бароқ қошлари остидан синчиклаб боқар экан, баъзан унинг кўзи ёш қизнинг ғазаб билан ёниб турган кўзларига дуч келарди. Максим бошини чайқар, нималарнидир пичирлар ва трубкасидан паға-паға тутун чиқариб тамаки торта бошлар, бу эса – унинг мияси зўр бериб ишлаётганини билдирар. Лекин у, ўз сўзида қаттиқ турар ва баъзан ҳеч кимга эътибор бермай, хотинларнинг бемаъни муҳаббати ва уларнинг сочи узун, ақли қисқалиги тўғрисида сўзлар ва шунинг

учун ҳам хотин киши бир дақиқалик азоб-укубат билан бир дақиқалик роҳатдан бошқа нарсани кўролмайди, дерди. У, Пётрнинг бсташвиш ҳаёт эмас, балки мумкин қадар жўшқин ва тўла ҳаёт кечиришини орзу қиларди. Ҳар бир мураббий ўзи тайёрлаётган болани худди ўзига ўхшатиб тарбиялашга ҳаракат қилади, дейдилар. Максим ўз бошидан кечирганларини ва ўзи жуда эрта маҳрум бўлганини, яъни қаттиқ қийинчилик ва курашни ҳавас қиларди. Максим қандай шаклда амалга оширишини ўзи билмаса ҳам, кўрни қаттиқ ҳаяжонга соладиган ўзгаришларга қарамай, Пётрни кўрлар тушуна оладиган даражада ташқи дунё билан кенгроқ таништиришга интиларди. Кўрнинг онаси билан Эвелинанинг эса фикри бутунлай бошқача эканлигини Максим биларди.

– Сенга уй бўлса бўлгани экан! – дерди баъзан синглисига, уй ичида қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб юриб... Лекин у камдан-кам аччиғланарди. Кўпинча синглисининг далилларига мулойим ва очиқ кўнгил билан эътироз билдирарди, бунинг устига кўрнинг онаси ҳам ўз акаси билан ёлғиз қолган пайтларда у билан тортишиб ўтирмас эди: лекин шунга қарамай, ҳар сафар сўзни яна Анна Михайловна бошларди. Аммо суҳбат чоғида Эвелина ҳам бор бўлса, иш жиддий тус оларди, бундай ҳолларда чол жим ўтиришни афзал кўрарди. Афтидан, чол билан ёш қиз ўртасида қандайдир кураш бошланмоқда, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз сирларини яшириб, бир-бировларини синаётгандай кўринар эдилар.

VI

Орадан икки ҳафта ўтгач, ёш йигитлар отаси билан бирга яна келганда, Эвелина уларни совуқ қарши олди. Бироқ, ёшларнинг шўхлик ва ўйин-кулгиларидан четда қолишга қурби етмади. Ёшлар эртадан-кечгача қишлоқда сайр қилиб юришар, ов қилишар, далада ўроқчи аёлларнинг қўшиқларини ёзиб олишарди, кечқурунлари ҳаммалари боққа, кўрғон олдидаги супага тўпланишарди.

Шундай оқшомлардан бирида Эвелина ҳушини бошига тўплашга улгурмасданоқ сўз яна қалтис мавзу устига кўчди.

Бу сўз қандай бошланди, ким бошлади – буни Эвслина ҳам, бошқалар ҳам билмас эди. Қуёш қандай сезилмай ботган ва боғда кечки қоронғилик қандай сезилмай бошланган, бутазордаги булбул ўз ашуласини қандай сездирмай бошлаган бўлса, бу суҳбат ҳам шундай сезилмай бошланган эди.

Талаба ёшларга хос ва келажакда нима бўлишини суриштирмасдан ўзини курашга ташлайдиган эҳтирос билан гапирарди. Келажакка ва унинг ажойиб мўъжизаларига бўлган бу ишончнинг кишини мафтун қиладиган аллақандай алоҳида қарийб енгиб бўлмайдиган кучи бор эди.

Ёш қиз қип-қизариб кетди: у, ғаразсиз айтилган бу гаплар менга қаратиб айтилаётган бўлса керак, деб ўйлаган эди.

Қиз кашта тикиб қулоқ солиб ўтирарди. Унинг кўзлари чақнаб, юзлари лоладек қизариб кетди, юраги гуп-гуп урарди... Сўнгра кўзлари сўнди, лаблари юмилди, юраги эса янада тез ва қаттиқ ура бошлади, оқариб кетган юзида қўрқув аломати пайдо бўлди.

Унинг кўз олдини тўсиб турган қоп-қора девор иккига ажралиб, пайдо бўлган ёруғдан тушган шуъла кенг ва жўшқин ҳаётнинг истиқболини ёритиб юборгандай бўлди – у ана шундан қўрқиб кетган эди.

Шундай, бу ҳаёт уни кўпдан бери ўзига жалб этиб келарди. Илгари қиз буни сезмас эди, аммо кекса боғнинг салқинида, скамейкада танҳо ўзи ўтирган пайтларда мисли кўрилмаган хаёлларга чўмиб, кўпинча бир неча соатлаб ўтирарди. У узоқ келажакнинг ёркин манзараларини кўз олдига келтиришга уринар экан, унинг хаёлида кўр учун ўрин йўқ эди...

Эндиликда ўша ҳаёт қизга ҳам яқинлашиб келган, қизни фақат жалб этибгина қолмай балки қизга нисбатан қандайдир ҳуқуқи борлигини кўрсатмоқда эди.

Қиз Пётр томонга ялт этиб қаради-ю, нимадир юрагига қадалгандек бўлди. Пётр қимир этмай хаёл суриб ўтирар эди, унинг бутун гавдаси худди зилдай оғир туюлди ва қизнинг хаёлида қора бир доғдай кўринди. «У... ҳамма гапга тушунади», деган фикр унинг миясида худди чақмоқдек ёниб ўтди-да, баданлари жунжикиб кетди. Юраги орқасига тортиб кетди, ўзининг ҳам бирдан ранги оқариб кетганини сезди. Шу

онда қизнинг дилига: «Мен ўша ҳаётга стиб олдим, Пётр эса мана бу ерда бошини эгиб ўзи танҳо ўтирипти, ёки, йўқ... ўша куни мен тепасида йиғлаб ўтирган бола ҳу анави ерда, дарё бўйидаги тепаликда ўтирипти», – деган хаёл кечди.

Уни даҳшат босди, хаёлида кимдир, битиб кетган ярасидан ханжарни суғуриб олаётгандек туюлди.

Қиз Максимнинг узоқ тикилиб қарашларини эслади. Бу индамай тикилиб қарашларнинг маъноси ана шу эканда! Максим қизнинг кайфиятини қиздан ҳам яхши биларди, қизнинг қалбида ҳали яна кураш бўлишини ва ахийри бит-тасини танлаяжагини, қизнинг ўзига ишонмаслигини билар эди... Йўқ, йўқ, у янглишади! Қиз ўзининг ташлаган биринчи қадамини яхши билади, ҳаётдан яна нималар олиш мумкинлигини у келажакда кўради...

Қиз, худди оғир ишдан кейин қаттиқ чарчаган одамдек, чукур ва оғир хўрсинди-да, атрофига қаради. Сукунат қанча давом этганини, талабанинг қачон гапдан тўхтаганини, у яна нималар деганини қиз айта олмас эди... У, ҳозиргина Пётр ўтирган томонга қаради.

Пётр туриб кетиб қолган эди.

VII

Қиз ҳам секин ишини йиғиштириб, ўрнидан турди.

– Кечирасиз, жаноблар, – деди меҳмонларга қараб. – Мен ҳозир келаман.

Қиз коронғида хиёбон бўйлаб кетди.

Бугунги оқшом ёлғиз Эвелина учунгина ташвишли бўлмаган эди. Қиз хиёбоннинг муюлишида, скамейкада турган жойда ҳаяжон билан сўзлашаётган овозларни эшитиб қолди. Максим синглиси билан сўзлашиб турган эди.

– Шунда, бу масалада Пётр ҳақида қанча ўйлаган бўлсам, уни ҳам шунча ўйладим, – дерди чол, жиддий оҳангда. – Ўзинг бир ўйлаб кўр, ахир, у ҳаётни билмайдиган бир гўдак қиз-ку! Сен гўдакнинг бехабарлигидан фойдаланишингга сира ишонгим келмайди.

Анна Михайловна жавоб қайтарганда, унинг овози йиғлаётгандай эшитилди.

– Макс, агар... агар қиз... унда ўғлимнинг ҳоли нима бўлади?

– Нима бўлса шу бўлади! – деб қатъий жавоб берди кекса солдат. – Бир гап бўлар, ҳар ҳолда у бировнинг умрига завол бўлдим, деб қайғурмайди-ку... Бизнинг ҳам виждонимиз тоза бўлади, ўйлаб кўр, Аня, – деди товуши юмшаб.

Чол синглисининг қўлини ўпди. Анна Михайловна бошини қуйи солди.

– Шўрлик ўғлим, қасқдан ҳам у билан учрашган экан...

Қиз эшитмасданоқ бу сўзларнинг маъносини тушунди: бу нолиш она оғзидан жуда секин чиққан эди.

Эвелинанинг юзи лоладай қизариб кетди. У хиёбон муюлишида бехосдан тўхтади... Энди, мен хиёбондан чиқсам, уларнинг сирини эшитиб турганимни кўриб қолишади, деб ўйлади қиз.

Лекин орадан бир дақиқа ўтгач, қиз бошини мағрур кўтарди. Қиз, уларнинг яширин гапини эшитишни истамаган эди, аммо сохта уят ҳам уни ўз йўлидан тўхтата олмайди. Бунинг устига, бу чол ўзини жуда билармон ҳисоблайди. Қиз ўз изми ўзида эканлигини яхши билади.

Қиз хиёбоннинг муюлишидан чиқди-да, сўзлашиб турганларнинг ёнидан бошини баланд кўтарганича, секин ўтиб кетди. Максим қизга йўл бериш учун шошиб-пишиб қўлтиқтаёқларини йиғиштира бошлади. Анна Михайловна эса қизга муҳаббат ва қаттиқ қўрқув аралаш ачиниб тикилди.

Она ҳозиргина қаҳр-ғазаб билан ўтиб кетган сариқ сочли мағрур қиз ўғлининг ҳаётига ё бахт, ё бахтсизлик келтиражагини сезгандай бўлди.

VIII

Боғнинг узоқ ва хилват бир бурчагида ташландиқ тегирмон бўлар эди. Тегирмон паррак-

лари кўпдан бери айланмас, ўқлари моғорлаб кетган, эски тўғон мовларининг бир неча еридан сув тинмай шилдираб сизиб оқиб турарди. Бу ер кўрнинг энг яхши кўрган жойи эди. Бу ерда у тўғоннинг кўтармасига чиқиб, сизиб оқаётган сувнинг шилдирашига бир неча соатлаб қулоқ солиб ўтирар ва сувнинг шилдирашларини фортепьянода жуда яхши тасвир этарди. Бироқ, ҳозир бу нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди... Ҳозир у қаттиқ алам ичида, руҳий азобдан юзи буришиб, йўлда у ёқдан-бу ёққа кезиб юрарди.

Қизнинг оҳиста қадам ташлаб келаётганини эшитиб, кўр тўхтади, Эвелина қўлини унинг елкасига қўйди-да, жиддий оҳангда:

– Айт, Пётр, сенга нима бўлди? Нега жуда хафа кўринасан? – деб сўради.

Кўр шартта бурилиб яна йўлида давом этди. Қиз унинг ёнида бораради.

Қиз унинг кескин бурилиб кетгани ва хомушлигининг сабабини тушунди-да, бир дам бошини қуйи солиб жим қолди. Қўрғон томондан ашула эшитиларди:

З за крутоі горы
Вылітали орлы.
Вылітали, гурготалы,
Роскоши шукалы...[1]

Узоқдан эшитилаётган ёш, кучли овоз муҳаббат, бахт, эркинлик тўғрисида куйлар экан, боғдаги дарахтларнинг оҳиста шитирлаган овозини босиб, зим-зиё тунда янграрди...

У ерда ўтирганлар бахтли одамлар, улар ёркин ва тўлиқ ҳаётдан баҳслашиб ўтирадилар, қиз бундан бир неча дақиқа илгари ўшалар ёнида, шу ҳаёт орзуси билан маст бўлиб ўтирарди, лекин бу ҳаётда унга ўрин йўқ. Пётрнинг туриб

[1] Тикка тоғлар ортидан,
Учиб келди бургутлар.
Учиб келди, шовқин солди,
Ширин ҳаёт излади...

кстганини қиз ҳатто сезмади ҳам, бироқ, ким билсин, ғамга чўмиб танҳо қолган бу дақиқалар унга нақадар узоқ кўринганикин...

Қиз хиёбонда Пётрнинг ёнида кетаётганда хаёлига ана шундай фикрлар келди. Пётрни гапга солиш, унинг кўнглини топиш ҳеч бунчалик қийин бўлмаган эди. Бироқ Пётр билан бирга бўлиши унинг хафалигини аста-секин тарқатаётганини қиз сезган эди.

Дарҳақиқат, Пётр оҳиста юра бошлади, чеҳраси очилди. У ёнида қизнинг қадам ташлашини эшитаркан, унинг юзидаги оғир руҳий тушкунлик аста-секин йўқолиб, юзида янги ҳиссиёт пайдо бўлди. Бунинг қандай ҳиссиёт эканлигини ўзи ҳам тушунмасди, лекин бу ҳиссиёт унга таниш бўлиб, унинг таъсирига бўйсуна бошлади.

– Нима бўлди сенга? – деб такрор сўради қиз.

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, – деб жавоб берди Пётр маъюс. – Мен дунёда бутунлай ортиқча одам бўлсам керак, деб ўйлайман.

Қўрғонда ашула тўхтади, орадан сал вақт ўтгач, янги ашула бошланди. У зўрға эшитиларди, энди талаба бандуристларга тақлид қилиб, қадимги халқ ашулаларидан бирини ҳиргойи қиларди. Баъзан ашула деярли эшитилмай қоларди, шунда одам ширин хаёлларга берилиб кетарди, сўнгра секин айтилган ашула япроқларнинг шитирлаши орасидан яна эшитила бошларди.

Пётр бехосдан тўхтаб, қулоқ солди.

– Биласанми, – деди ғамгинлик билан, – мснимча қарияларнинг дунё йилдан-йилга ёмонлашиб кетаётир, деган гаплари тўғри бўлса керак. Илгари ҳатто кўрлар ҳам яхши яшарди. Агар ўша замон бўлганида, мен фортепьяно ўрнига бандура чалишни ўрганиб олардим-да, шаҳар ва қишлоқларда чалиб юрардим... Атрофимга жуда кўп одам тўпланарди, уларнинг ота-боболарининг қилган ишлари, қаҳрамонликлари ва шон-шуҳратларини уларга куйлаб бсрардим. Ўшанда мен ҳам ҳаётда бирор нарсага яраб қолардим. Ҳозир-чи? Ҳатто анави бақироқ кадет бола, эшитдингми гапини? Ўша ҳам: уйланаман, қисмга қўмондонлик қиламан, дейди, уни

мазах қилиб кулишди, мен бўлсам... мен бўлсам... ҳатто шу ҳам кўлимдан келмайди.

Қиз кўрққанидан мовий кўзларини катта-катта очди: кўзи жиққа ёшга тўлган эди.

– Сенга кичик Ставрученконинг сўзлари таъсир кипти, – деди хижолатда қолган қиз, гапни ҳазилга буришга тиришиб.

– Ҳа, – ўйчан жавоб берди Пётр, кейин қўшимча қилди, – унинг овози жуда ёқимли. Ўзи чиройлими?

Ҳа, у яхши одам, – деб жавоб берди Эвелина, бироқ бирдан ғазаби қайнаб кескин сўзлади. – Йўқ, у менга сира ҳам ёқмайди! У ўзини жуда ҳам катта тутади, овози ҳам кўпол, қулоққа ёқмайди.

Пётр қизнинг жаҳл билан айтган бу сўзларини таажжуб билан тинглади. Қиз, депсиниб, сўзида давом этди:

– Буларнинг ҳаммаси бўлмағур гаплар! Бунинг ҳаммасини мен биламан, бу Максимдан чиққан найранг. О, ўша Максимни кўргани кўзим йўқ!

– Сенга нима бўлди, Веля? – деб таажжуб билан сўради кўр, – қанақа найранг?

– Ёмон кўраман, ёмон кўраман Максимни! – дерди қиз, ўжарлик билан. – У режалар тузишга берилиб кетиб, юраги тошга айланиб кстипти... Менга улар тўғрисида гапирма, гапирма... Бировнинг тақдирини ҳал қилишга уларнинг қандай ҳақлари бор?

У бирдан тақка тўхтаб, ўзининг нозик қўлларини шу қадар қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди ва ёш болаларга ўхшаб йиғлаб юборди.

Кўр ҳайрон бўлиб меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади. Вазмин ва ҳар доим ўзини тута оладиган дўстининг бундай қаттиқ хафа бўлиши Пётр учун кутилмаган ва сабаби номаълум ходиса эди. У, қизнинг йиғлашига ва бу йиғининг ўз юрагидан отилиб чиқаётган ғалати акс-садосига қулоқ солиб турди. Узоқ ўтмиш йиллар эсига тушди. У, худди ана шундай хафа бўлиб тепаликда ўтирганини, қиз эса, унинг тепасида худди ҳозиргидек йиғлаб ўтиргани ёдига тушди...

Бирдан қиз қўлини тортиб олди, кўр яна ҳайрон бўлди: қиз куларди.

– Жуда тентакман-да! Мен нима учун йиғлаяпман!..

Қиз кўз ёшини артди-да, ҳаяжон ва меҳрибон товуш билан сўзлай бошлади:

– Йўқ, инсофли бўлайлик: уларнинг иккаласи ҳам яхши одам. Унинг ҳозиргина айтган сўзлари ҳам яхши. Лекин ҳамма учун ҳам шунақа эмас-да.

– Ҳамма учун, – деди кўр.

– Бўлмаган гап! – деб жавоб берди қиз жилмайиб, аммо овозидан ҳамон ўксиниш сезиларди. – Ахир, Максим ҳам соғлиғида урушда бўлди, энди бўлса бир кунини кўряптику. Биз ҳам...

– «Биз» дема! Сен, бу – бутунлай бошқа гап.

– Йўқ, бошқа гап эмас.

– Нима учун?

– Шунинг учунки... ҳа, шунинг учунки, сен менга уйланасан, демак, бизнинг ҳаётимиз бир бўлади.

Пётр ҳайрон бўлиб қолди.

– Мен? Сенга-я?.. Демак, сен менга... тегасанми?

– Ҳа, ҳа, бўлмаса-чи! – деб шошилиб жавоб қайтарди қиз, ҳаяжон ичида. – Вой тентаг-ей! Наҳотки, буни сира ҳам хаёлингга келтирмаган бўлсанг! Ахир, бу жуда осон нарсаку! Менга уйланмасанг, кимга уйланасан?

– Албатта, – деди Пётр ғалати бир худбинлик билан, лекин шу ондаёқ тилини тишлаб қолди.

– Менга қара, Веля, – деди қизнинг қўлидан ушлаб. – Боя улар: катта шаҳарларда қизлар ҳамма нарсага ўқишади, дейишди. Сенга ҳам кенг йўл очилиши мумкин... Мен бўлсам...

– Хўш, сенга нима бўпти?

– Мен, мен... кўрман! – деб мантиқсиз тугатди сўзини кўр.

Яна ёшлиги, дарёнинг оҳиста шовуллаб оқиши, Эвелина билан биринчи марта танишиши ва «кўр» деган сўзни эшитганда қизнинг ҳўнграб йиғлаб юборгани Пётрнинг эсига тушиб кетди... Пётр қизга яна шундай ханжар қадаётганини беихтиёр сезиб қолиб тўхтади. Бир неча дақиқа жимлик ҳукм сурди. Фақат новдан оқиб тушаётган сувнинг шилдирашигина эшитиларди. Эвелина худди ғойиб бўлган-

дек, унинг шу ерда турганлиги ҳеч сезилмасди. Дарҳақиқат, унинг юзи буришиб кетди, лекин қиз ўзини тута билди ва қиз сўзга киришганда, унинг овози ҳазиллашгандек, парвосиз эшитиларди.

– Хўш, кўр бўлсанг нима бўпти? – деди у. – Агар қиз бола кўр кишини севиб қолса, албатта ўшанга тегиши керак... Ҳамма вақт ўзи шунақа бўлади, сен билан мен нима ҳам қилардик?

– Севиб қолса... – деди Пётр жиддий тус билан ва қошларини чимирди у, ўзига таниш сўзнинг янги оҳангини англашга тиришарди... – Севиб қолса, дейсанми? – деб сўради, ҳаяжони тобора ошиб...

– Ҳа-да! Сен ҳам, мен ҳам бир-биримизни севамиз!... Қандай тентаксан! Ахир, ўзинг ўйлаб кўр: менсиз шу ерда танҳо ўзинг қоласанми?

Боланинг юзи бирданига оқариб кетди-да, катта сўқир кўзлари бақрайиб қолди.

Ҳаммаёқ жимжит эди, фақат сув шилдираб нималарнидир куйларди. Баъзан сувнинг шилдираши худди тўхтаб қолаётгандек туюларди, лекин шу ондаёқ яна шилдирар ва тўхтамай давом этарди. Шумуртнинг[1] қалин япроқлари шитирларди, қўрғондан эшитилаётган ашула тинган, лекин энди булбул ашула бошлаб юборган эди.

– Мен ўлиб қолар эдим, – деди кўр, эшитилар-эшитилмас.

Биринчи марта кўришганидаги каби, қизнинг лаблари учди, болаларникидай ожиз товуш билан зўрға:

– Мен ҳам... сенсиз, битта ўзим... бу дунёда... – деди.

Кўр унинг кичкина қўлчасини ушлаб сиқди. Қиз ҳам унинг қўлини сиқди, лекин қизнинг мулойимгина қўл сиқиши илгаригига ўхшамаслиги унга ажиб туюлди: қизнинг кичкина бармоқлари билан юмшоққина қисиши унинг дилини қаттиқ ҳаяжонга солган эди. Хуллас, энди унинг ёшлигидаги дўсти илгариги Эвелинадан бошқа, қандайдир янги бир қизни ҳис қилди. Пётр ўз назарида, бақувват ва кучли йигит, қиз эса нозик ва заифдай туюлди. Ана шу ҳиссиётлар таъси-

[1] Шумурт – ок, хушбўй гулли бутасимон дарахт (черёмуха).

ри остида Пётр бир қўли билан қизни бағрига босди-да, иккинчи қўли билан унинг ипакдай сочларини силай бошлади.

У ўзини худди ғам-ғуссадан озод бўлгандек сезди, назарида, энди ҳеч қандай орзу-ҳавас йўғ-у, балки фақат ҳозирги ширин дақиқаларгина бордек туюларди.

Боядан бери товушини созлаётган булбул энди овозини баралла қўйиб сайраб юборди, боғни булбул навоси тутиб кетди. Қиз сесканиб тушди-да, уялиб Пётрнинг қўлини секин итариб қўйди.

Пётр қаршилик кўрсатмади, қизни қўйиб юбориб, тўйиб нафас олди. Пётр қизнинг ўз сочларини тузатаётганини сезарди. Унинг юраги тез-тез, лекин бир маромда урарди, унинг бутун вужудига қон югуриб, ўзида янги куч пайдо бўлганини ҳис этарди. Бир нафасдан сўнг қиз унга одатдаги овози билан: «Юр, энди меҳмонларнинг олдига борайлик», деганда, кўр бу ёкимли овозга ажабланиб қулоқ солди, бу овозда бутунлай янги оҳанг пайдо бўлган эди. Меҳмон ва мезбонлар кичкина меҳмонхонага тўпланишди, фақат Пётр билан Эвелина йўқ эди. Максим ўзининг кекса ўртоғи билан гаплашиб ўтирар, ёшлар эса очиқ дераза олдида жим ўтиришар эди, бу кичкина жамоатда чуқур ва тинч кайфият ҳукм сурар, лекин бу тинч кайфият замирида ҳамма учун равшан бўлмаган, аммо ҳамма сезиб турган қандайдир фожиа сезилиб турар эди. Айниқса Пётр билан Эвелинанинг ўрни билиниб турарди. Максим гап орасида эшикка кўз ташлаб қўярди. Анна Михайловна эса маъюс эди, ўзининг хуш муомалали меҳмондўстлигини кўрсатиш учун гўёки гуноҳкор одамдек тинмай тараддудланарди, анчагина қорин солган ва ҳамма вақтдагидек хушмуомала пан Попельский кечки овқатни кутиб ўз стулида мудраб ўтирар эди.

Боғдан меҳмонхонага кираверишдаги айвонда оёқ товушлари эшитилиши билан ҳамма ўша томонга қаради, қора ва кенг эшикдан Эвелина кўринди, унинг кетидан кўр секин-секин зинадан чиқиб келмоқда эди.

Ҳамманинг унга диққат билан тикилиб турганини қиз сезди, бироқ, ўзини билмаганга солди. У, одатдагидек шахдам қадам ташлаб, уйнинг ўртасидан юриб ўтди; фақат Мак-

симнинг ер тагидан қараб турганини кўриб, қўлингдан нима келади, дегандек мийиғида кулиб қўйди. Пани Попельская ўғлига тикилар эди.

Ёш йигит, худди қизнинг қаерга бошлаб кетаётганини билмагандек, унинг кетидан эргашиб борарди. Эшик олдига етганда оппоқ юзли ва хипча гавдали Пётр бирдан чироқ ёниб турган хонанинг остонасида тўхтади. Кейин остонадан ҳатлаб ўтди-да, гарчи хаёли паришон кўринган бўлса ҳам, тез-тез юриб фортепьяно олдига келди.

Тинч кўрғон ҳаётида мусиқа оддий бир нарса бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин бу фақат шу уйга хос, фақат шу хонадонда яшовчиларга аталган бир нарса эди. Меҳмонга келган ёшлар қўрғонни ғала-ғовур ва ашула билан тўлдирган кунларда, Пётр сира фортепьянога яқин келмасди, фортепьянони фақат Ставрученконинг тўнғич ўғли чаларди, чунки касби мусиқачилик эди. Кўрнинг тортинчоқлиги уни жамоатдан янада узоқлаштирарди. Кўпчилик орасида бор бўлса ҳам йўқдай ўтирган ўғлини кўрганда онасининг юрак-бағри эзилиб кетарди. Ҳозир Пётр, биринчи марта фортепьяно ёнига дадил бориб ўтирганини ўзи ҳам сезмай қолди... У худди уйда бегона одамлар борлигини унутгандай кўринарди. Шуни ҳам айтиш керакки, ёш йигит билан қиз меҳмонхонага киришганда, ҳамма шу қадар жим бўлиб қолдики, кўр уйда ҳеч ким йўқ, деб ўйлаши ҳам мумкин эди.

Фортепьянонинг қопқоғини очиб, клавишларини секин босиб кўрди-да, бир неча енгил аккорд чалди. У худди фортепьянодан ёки ўз қалбидан нимадир сўраб тургандек бўларди.

Сўнгра, қўлини клавиш устига қўйиб, чуқур хаёлга чўмди, кичкина меҳмонхона янада жимжитроқ бўлиб қолди.

Қоронғи деразалардан тун мўралаб турарди, боғнинг баъзи срларида деразадан тушган чироқ нурида товланган ям-яшил япроқлар ҳам уйга мўралаб қараб тургандай кўринарди. Пианинонинг ҳозиргина тинган қаттиқ ва ноаниқ гуруллаган овозини эшитган ва кўрнинг оппоқ юзида ғалати илҳом нашъасини кўрган меҳмонлар нафас олмай жим ўтирардилар.

Пётр эса кўр кўзларини юқорига тикиб, гўёки бирор нарсага қулоқ солаётгандек, ҳамон жим ўтирарди, Унинг қалбида мавж урган тўлқин каби хилма-хил туйғулар кўтариларди. Денгиз тўлқини қирғоқдаги қум устида жим ётган қайиқни қандай кўтариб ташласа, номаълум, сирли ҳаёт тўлқинлари ҳам уни шу қадар куч билан тебратиб турарди... Унинг чеҳрасида таажжубланиш, савол аломати кўринар ва илгари кўринмаган аллақандай ҳаяжон акс этарди. Кўр кўзлари қоп-қора бўлиб кўринарди.

У зўр бериб синчиклаб қулоқ солаётган нарсасини гўёки ўз қалбидан топа олмаётгандек туюлди. Бироқ, ҳамон ҳайратланиб ўтирган ва кутган нарсасига етолмаган бўлса ҳам, ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, клавишларни босди ва бирдан бостириб келган илҳом тўлқини қўйнида оҳангдор, ёқимли навога берилиб кетди.

X

Кўрнинг нотадан фойдаланиши умуман қийин. Ноталар ҳам ҳарфлар сингари бўрттириб босилади, шу билан бирга тонлар алоҳида белгилар билан белгиланади ва китоб сатрлари сингари, бир қатор қилиб босилади. Аккорд қилиб қўшилган тонларни белгилаш учун уларнинг ўртасига хитоб аломати қўйилади. Кўрнинг буларни ёддан билиши, шу билан бирга, ҳар бир қўл учун алоҳида ёдлаб олиши табиийдир. Шундай қилиб, бу жуда мураккаб ва қийин иш, бироқ, унинг бу ишининг алоҳида таркибий қисмларга бўлган ишқибозлиги бу ишда ҳам Пётрга ёрдам берди. Ҳар бир қўл учун бир неча аккордни ёдлаб олиб, фортепьяно олдига келиб ўтирарди. Бир-биридан ажратиш қийин бўлган бўрттирилган белгилар унинг ўзи учун ҳам кутилмаган равишда оҳангдор жаранглаб эшитилганда у, шу қадар завқланар ва қизиқар эдики, ҳатто ишнинг қийинлиги ҳам билинмасди.

Шунга қарамай: қоғозга ёзилган пьеса билан уни ижро этиш ўртасида ҳали жуда кўп қўшимча жараёнлар бор эди. Белги мелодияга айланишдан олдин қўлдан ўтиши, мияга

ўрнашиши, шундан кейингина созанданинг бармоқларига қайтиб келиши керак эди. Шу билан бирга, кўрнинг мусиқага бўлган зўр қобилияти ёд олишдек мураккаб ишга аралашар ва ўзганинг пьесасига ўз таъсирини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Пётрнинг биринчи марта эшитган куйи, сўнгра онаси чалиб берган куйлар қулоғига қандай қуйилган бўлса, унинг мусиқий туйғулари ҳам худди ўша шаклда шаклланган эди. У унинг қалбида доим эшитилиб турган қадрдон табиат, унинг қалбида куйлаб турган халқ мусиқаси эди.

Мана ҳозир ҳам, ҳаяжонга тўлиб тошган қалби билан итальянча пьесани чалар экан, унинг аккордлариданоқ қандайдир ўзига хос оҳанг эшитилди, бу эса тингловчиларни таажжублантирди. Бироқ, бир неча дақиқадан кейин мусиқа ҳаммани ўзига мафтун этди, фақат Ставрученконинг мусиқани касб қилиб олган тўнғич ўғли, ўзига таниш пьесани англаш учун пианиночининг ўзига хос манерасини таҳлил қилиб, узоқ вақтгача қулоқ солиб турди.

Пианинонинг янгроқ овози меҳмонхонадан чиқиб, жимиб қолган боққа тарқаларди... Ёшларнинг кўзларида марок ва қизиқиш аломатлари чақнади. Кекса Ставрученко бошини эгиб индамай тинглаб ўтирарди, лекин кейинчалик руҳи кўтарилиб Максимни тирсаги билан туртар ва қулоғига:

– Чалиш деган мана бунака бўлади. Ҳа, ё гапим нотўғрими? – деб пичирларди.

Пианинонинг овози кўтарила борган сари кекса жанжалкаш ниманидир, афтидан, ўзининг ёшлигини бўлса керак, эслай бошлади, чунки кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди, кейин қаддини ростлади, қўлини баланд кўтариб столга бир мушт урмоқчи бўлди-ю, бироқ ўзини тутди-да, муштини оҳиста столга қўйди. Ўз ўғилларини бир-бир назардан кечириб, мўйловини силади-да, Максимга эгилиб яна:

– Булар қарияларни чиппакка чиқармоқчи... бекор айтишипти! Бир вақтларда сен билан биз ҳам бўш келмасдик, оғайни... Ҳозир ҳам... бўш келмаймиз... Ё гапим чаккими? – деб пичирларди...

Мусиқага унча хуши бўлмаган Максим ҳам бу сафар ўзи тарбиялаган кўрнинг чалишида қандайдир янгиликни сезди-да, трубкасини паға-паға тутатиб завқ билан тинглар, бошини чайқаб, гоҳ Пётрга, гоҳ Эвелинага караб-караб қўярди. Унинг тарбия тизимига яна бир номаълум ҳаётий куч тўлқинининг билдирмасдан бостириб кирганини пайқади... Анна Михайловна ҳам қизга қараб-қараб қўяр ва ўз-ўзидан: нима бу – ўғлимнинг чалишидан бахт садолари эшитиляптими ёки ғам-ғуссами... деб сўрагандай бўларди. Эвелина абажурнинг панасида ўтирар, коронғида унинг фақат йирик кўзларигина корайиб аниқ кўриниб турар эди. Биргина Эвелина бу оҳангларни ўзича тушунарди, бу оҳангларда кўкариб кетган новлардан оқиб тушаётган сув шилдираши ва коронғи хиёбондаги шумуртларнинг шитирлаши эшитиларди.

XI

Куйининг ўзгарганига анча бўлди. Пётр итальянча пьесани қўйиб, ўзи ижод эта бошлади. У, бундан бир дақиқача олдин индамай бошини эгиб, ўтмишдаги саргузаштларини эслаб, ичига сиғдиролмаётган таассуротларнинг ҳаммасини куйга солиб чала бошлади. Бу куйда табиатнинг шовқини, шамолнинг гувиллаши, ўрмоннинг шиғиллаши, дарёнинг шовиллаши, олис-олисларга эниб кетиб сўнувчи шовқинлар ўз ифодасини топган эди. Буларнинг ҳаммаси – табиатнинг сирли куйлари киши қалбида уйғотадиган аллақандай чуқур бир туйғу билан чамбарчас боғланиб кетган эди, – у туйғуга ном топиб қўйиш ҳам қийин эди... Қайғу-ҳасратми?.. Ундай дейилса, нима учун бу қадар ёқимли ва нашъали? Шодликми?.. Ундай бўлса, нима учун одамни шу қадар чуқур, шу қадар чексиз қайғуга, ғамга ботиради?

Баъзан товушлар кучаяр ва авжга чиқарди. Мусиқачининг чеҳраси аллақандай жиддий тусга киради. Бу кутилмаган куйларда шунча зўр куч борлигига унинг ўзи ҳам ажабланганга ва яна ниманидир кутаётганга ўхшарди... Яна бир неча зарб билан буларнинг ҳаммаси гўёки қудратли ва

ниҳоятда ажойиб гармонияга айланиб кетаётгандек туюларди, шундай пайтларда тингловчилар нафасларини ичларига ютиб кимир этмай ўтирардилар. Бироқ товушлар авжга чиқибоқ худди кўпикка айланиб, сачраб йўқолиб кетаётган тўлқиндек қандайдир аччиқ фиғон билан пасаярди ва тааж-жубланиш ноталари анчагача ҳавода янграб турарди.

Кўр бироз жим қоларди, меҳмонхонага яна сукунат чўкарди, фақат боғдаги япроқларнинг шитирлаган товушларигина бу тинчликни бузиб турарди. Ўтирганларни мафтун этган ва уларни бу оддийгина уй деворларидан олиб чиқиб узоқ жойларга олиб кетган хаёл бузиларди, кичкина хона яна уларнинг атрофини сиқиб тургандек бўларди ва мусиқачи то куч тўплаб яна чала бошлагунча, қоронғи деразалардан тун мўраларди.

Товушлар нималарнидир излагандек, яна авжга чиқиб, янада кўтарилиб янгради. Гоҳ ишқ-муҳаббат ва ғам-ҳасратдан, гоҳ ўтмиш кулфатлари ва шон-шарафдан, гоҳ мардлик ва орзу-тилаклардан баҳс этувчи халқ ашулаларининг оҳанглари қандайдир ноаниқ жаранглаб эшитиларди. Бу билан кўр ўз туйғуларини тайёр ва ўзига таниш бўлган шаклларга солиб кўрарди.

Бироқ, бу қўшиқ ҳам тугаркан, кичкина меҳмонхонада ҳал бўлмай қолган масаланинг ноласи титраб, оғир сўнди.

XII

Куй ноаниқ нола билан тугаган чоғида, Анна Михайловна ўғлига қараган эди, узоқ ўтмишдаги баҳорнинг қуёшли кунларидан бири эсига тушди, ўша куни ўғли, кишини ҳаяжонлаштирувчи баҳор табиатининг қаттиқ таъсири остида ҳушидан кетиб қолган эди, ўғлининг юзидаги ҳозирги ифода ҳам ўшанга ўхшарди.

Аммо буни фақат онанинг ўзигина сезди. Меҳмонхонада ғала-ғовур бошланди. Кекса Ставрученко Максимга алланималар, деб бақирарди, завқ ва ҳаяжонга тўлган ёшлар мусиқачининг қўлини сиқишар ва келажакда донгдор санъаткор бўлажагини каромат қилардилар.

– Ҳа, шундай, – деб тасдиқлади Ставрученконинг тўнғич ўғли. – Сиз халқ куйларини, уларнинг хусусиятларини жуда яхши ўзлаштириб олибсиз. Халқ куйлари сизга сингиб кетипти, сиз уни мукаммал билиб олибсиз. Аммо, айтинг-чи, дастлаб қандай пьесани чалдингиз?

Пётр итальянча пьесанинг номини айтди.

– Мен ҳам шундай ўйлаган эдим, – деб жавоб қайтарди ёш йигит. – Бу куй менга сал-пал таниш... Сиз жуда бошқача чалар экансиз. Сиздан яхши чаладиганлар кўп, лекин бу пьесани ҳеч ким сиздай чалолган эмас... Буни худди итальянча мусиқанинг малорус мусиқа тилига таржимаси деса бўлади. Сиз мусиқа билан жиддий шуғулланишингиз керак, ана шунда...

Кўр диққат билан тингларди. У, биринчи марта ҳаммаининг диққатига сазовор бўлгани ва шунинг учун унинг ўз кучига бўлган ишончи ортганини сезарди. Наҳотки, бу сафар унинг ўзини сира ҳам қаноатлантирмаган ва унга бутун ҳаётида мисли кўрилмаган кўп ҳасрат бағишлаган бу куйлар бошқаларга шу қадар қаттиқ таъсир қилган бўлса? Демак, у ҳам ўз ҳаётида бирон нарсага яраб қолар экан-да? У, ҳамон пианино клавишларидан қўлини олмай ўтирар экан, бирдан ғала-ғовур ичида унинг қўлига кимнингдир иссиқ қўли текканини сезди. Пётрнинг олдига Эвелина келиб, унинг қўлларини мулойимгина сиқиб кувонч тўла ҳаяжон билан оҳиста пичирларди:

– Эшитдингми? Сен ҳам касбли бўлишинг мумкин. Бу срда ўтирганларнинг ҳаммасини қандай ҳаяжонга келтирганингни бир кўрсанг, билсанг эди...

Кўр сесканди-да, қаддини ростлади.

Бу қисқа воқеани Пётрнинг онасидан бошқа ҳеч ким сезмади. Худди ёш муҳаббат ўз бўсасини унга тақдим этгандек, юзи лоладай қизариб кетди.

Кўр ҳамон ўрнидан қўзғалмай ўтирар эди. У қалбига қуюлиб келаётган янги бахт таассуротлари билан курашарди, балки қалбидан шаклсиз, қора булут каби босиб келаётган фалокатнинг яқинлашаётганини сезганмиди...

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Эртаси куни Пётр барвақт уйғонди. Бўлма жимжит, уйда ҳам ҳали ҳеч қандай товуш эшитилмас эди. Тунда очиқ қолган дераза орқали боғдан тонг шабадаси кириб турарди. Пётр кўр бўлса ҳам, табиатни жуда яхши сезарди. Ҳали вақт эрталигини, уйнинг деразаси очиқ турганини биларди: дарахт шохларининг шитирлаши баралла эшитилиб турарди. Бугун Пётр буларнинг ҳаммасини айниқса равшан сезди, у ҳатто қуёшнинг уйга мўралаб турганини, агар қўлини деразага узатса, дарахт шохларидан шудринг тўкилишини ҳам биларди. Бундан ташқари, у бутун вужуди қандайдир янги, илгари сира туймаган туйғулар билан тўлиб-тошганини ҳам сезар эди.

Пётр боғда аллақандай кичкина қушчанинг сайрашига ва ўзининг қалбида кучайиб борастган ғалати бир туйғуга қулоқ солиб, яна бирмунча вақт ўрнидан қўзғалмай ётди.

«Менга нима бўлди?» – деб ўйлади у ва шу ондаёқ Эвелинанинг кеча кечқурун, эски тегирмон бошида: «Наҳотки сен бу ҳақда сира ўйламаган бўлсанг?.. Вой тентаг-ей!..» дегани эсига тушди.

Дарҳақиқат, Пётр бу тўғрида сира ўйламаган эди. У Эвелинанинг яқинлигидан роҳатланарди, лекин биз нафас олиб турган ҳавони сезмаганимиз каби, у ҳам буни кечаги кунгача ҳеч сезмаган эди. Сувнинг ойнадай текис юзига тош тушиб уни мавжлантириб юборгандек, бу ёқимли сўзлар ҳам кеча унинг қалбига осмондан тушгандек туюлди: ҳалигина сувнинг юзи ойнадек текис, сокин бўлиб, қуёшнинг нурини, кўм-кўк осмонни ўзида акс эттириб турган эди... Бир зарб билан у остигача тўлқинланиб кетди.

Бугун Пётр дили покланиб турди, унга қадрдон дўст бўлган қиз ҳам бутунлай бошқача бўлиб кўринди. Кечаги воқеа ва гапларнинг ипидан-игнасигача батафсил хаёлидан ўтказар экан, қизнинг «янгича эшитилган» овозига тааж-

жуб билан қулоқ соларди. «Севиб колган бўлса-я... Вой тентаг-ей!..»

Ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил кийиниб, боғнинг шудринг босган йўлкасидан эски тегирмон томонга қараб югурди. Сув кечагидек шилдираб окар, шумуртлар ҳам худди кечагидек шитирларди, фақат кеча қоронғи эди, ҳозир эса порлоқ қуёш нур сочиб турарди. Пётр қуёш нурини илгари ҳеч қачон бугунгидек яққол «сезмаган» эди. Унинг асабларини қитиқлаётган ёқимли куннинг бу ўйноқи нурлари хушбўй шабнам ва эрталабки соф ҳаво билан унинг қалби тўлиб-тошгандек бўларди.

II

Бутун қўрғон очилиб, яшнаб кетгандай бўлди. Анна Михайловна худди яшариб кетгандек кўринарди, Максимнинг, гарчанд паға-паға тутун орасидан худди чстлаб ўтиб кетаётган момақалдироқдай гулдираши тез-тез қулоққа чалиниб турса ҳам, қовоғи очилиб, ҳазиллашадиган бўлиб қолди. У, кўп одамлар ҳаётни тўй-томоша билан тугайдиган аллақандай бемаза романга ўхшатса керак, ҳолбуки дунёда яна шундай нарсалар ҳам кўпки, баъзи бировлар бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб кўрсалар ёмон бўлмайди, дерди. Жуда семириб, кўркамлашиб кстган, сочлари бир текисда чиройли оқараётган, юзи қип-қизил пан Попельский, афтидан, бу сўзлар менга қаратиб айтилган бўлса керак, деб ўйлаб, Максимнинг сўзини маъқуллар ва жуда яхши юришиб турган хўжалигини кўргани чиқиб кетарди. Ёшлар бир-бировларига қараб қўйишар ва қандайдир ўзларича аллақандай планлар тузишарди. Пётр мусиқани жиддий ўрганиши ва уни охирига стказиши лозим эди.

Куз кунларидан бирида, йиғим-терим тугаб, далаларда мезонлар офтобда ялтираб учиб юрган пайтда попельскийлар бутун оиласи билан ставрученколарникига жўнашди. Ставрученколарнинг мулки попельскийларникидан етмиш чақиримча нарида эди, аммо манзара жуда ўзгариб кетар эди: Карпат тоғларининг Волиндан ва Прибушьедан

кўриниб турган охирги силсилалари тугаб, Украина чўллари бошланарди. Баъзи жойларида жарликлар учрайдиган бу текисликларда боғ-роғ ва кўкаламзорларга чўмган қишлоқлар ва кўз илғар-илғамас уфқда ҳайдалган ва экини ўриб олинган далалар ортида баланд қабрлар кўзга ташланарди.

Бундай узоқ сафарлар умуман бу оиланинг одатида йўқ эди. Пётр ўзига жуда яхши таниш бўлган қишлоқ ва яқин атрофдаги далалардан нарига ўтдими, бўлди, дарров адашиб қолар, ўзининг кўрлигини кўпроқ сезар, сал нарсага ҳам хуноби ошиб безовта бўларди. Аммо бу гал таклифни мамнуният билан қабул қилди. Ўз туйғуларини ва уйғониб келаётган истеъдод кучини сезган ўша кечадан кейин Пётр ўзини қуршаб турган қора ва ноаниқ ташқи дунёга дадилроқ қарай бошлади. Бу дунё унинг хаёлида, тобора кенгайиб, уни ўзига жалб эта бошлаган эди.

Ҳадемай орадан бир неча кун ҳам ўтиб кетди. Пётр энди ёшлар орасида ўзини анча эркин сеза бошлади. У Ставрученконинг тўнғич ўғли зўр маҳорат билан чалишини ва консерватория ҳамда пойтахтда бўладиган концертлар тўғрисидаги ҳикояларини диққат ва ҳавас билан тингларди. Ставрученко, Пётрнинг ҳали камолотга етмаган, лекин кучли мусиқа ҳиссиёти тўғрисида ҳар сафар гапирганда, унинг юзлари қип-қизариб кетарди. Энди у, бурчак-бурчакда уялиб ўтирмас, балки бироз тортиниб бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳамма билан баб-баравар гапга аралашадиган бўлган эди. Эвелинанинг гапга аралашмай, вазмин ўтиришлари ҳам йўқолди. У ўзини эркин сезар, дам ўтмай хушчақчақ кулиши эса ҳаммани завқлантирарди.

Ер-мулкларидан ўн чақиримча нарида N. деган эски монастирь бор эди, бу монастирь ўлкада ҳаммага машҳур эди. Бир замонлар бу монастирь шу ўлканинг тарихида катта роль ўйнаган эди, татар галалари монастирни худди чигиртка каби бир неча марта қамал қилиб, ёйдан ўққа тутган. Баъзан полякларнинг хилма-хил отрядлари қалъанинг деворларига тирмашиб ҳужум қилган, ёки, аксинча, казаклар уни ишғол этган қиролнинг солдатларидан озод этиш учун ёпирилиб ҳужумга ўтганлар... Ҳозир эски миноралар қулаб

тушган, деворнинг ўрнига баъзи жойлари, монастирь полизини деҳқонларнинг молларидан сақлаш учун, тахтадевор билан тўсилган, чуқурлар ичига эса тариқ экилган эди.

Бир куни, кеч кузнинг очиқ ҳаволи илиқ кунларидан бирида, мезбонлар ва меҳмонлар шу монастирга жўнашди. Максим хотинлар билан бирга баланд рессорли ва худди қайиқдай лапанглаб юрадиган катта аравада жўнади. Ёш йигитлар, шу жумладан, Пётр ҳам отда кетишди.

Кўр бошқа отларнинг дукур-дукур юришига ва олдинда кетаётган арава ғилдиракларининг ғижирлашига қулоқ солиб, бемалол борарди. Унинг от устида бемалол ва дадил келаётганини кўрган киши, бу чавандознинг йўл кўрмаслигига ва ихтиёрни отга ташлаб қўйганига ишонмас эди. Анна Михайловна дастлаб бегона отдан ва нотаниш йўлдан қўрқиб хавфсираган ҳолда ўғлига қараб-қараб қўяр, Максим эса Пётрга кўз қирини ташлаб, устозларча кибр билан хотинларнинг қўрқоқлигини масхара қилиб борарди.

– Биласизларми... – деди талаба, аравага яқинлашиб. – Шу ерда ғалати бир қабр борлиги ҳозир менинг эсимга тушди, бу қабрнинг тарихини монастирь архивини ахтариб топдик. Агар истасангиз, ўша ёққа буриламиз. Узоқ эмас, қишлоқдан чиқаверишда.

– Нега биз билан юрганингизда, нуқул шунақанги қайғули хотираларни ўйлаб юрасиз-а? – деб кулди Эвелина.

– Бу саволга кейинроқ жавоб бераман!.. Колодняга, Остапнинг ўтлоғи томонга бур, ҳу, анави четан ёнига бориб тўхта, – деб қичқирди извошчига ва отнинг бошини буриб, орқада қолган ўртоқларининг ёнига от қўйиб кетди.

Орадан сал вақт ўтгач, ёш йигитлар ғилдиракларини лапанглатиб тупроқни тўзғитиб тор кўчадан кетаётган соябон аравanинг олдидан отларини чоптириб ўтиб кетишди-да, отдан тушиб, отларни четанга боғлашди. Уларнинг иккитаси хотин-қизларга кўмаклашиш учун аравага қараб югурди, Пётр эса эгарнинг қошига суяниб, ўзининг қаерда турганини билишга тиришиб, ерга қараб тураради.

Кузнинг бугунги очиқ ҳаволи куни унга тун каби қоронғи туюлса ҳам, атрофдаги ёркин товушлар жон киритиб

турар эди. Пётр, яқинлашиб келаётган арава ғилдиракларининг ғижирлаши ва уни кутиб олган ёшларнинг хушчақчақ ҳазилларига қулоқ солиб турар эди. Унинг олдида турган отлар пўлат безакли сувлукларини шиқирлатиб, четаннинг нариги томонидаги бурганга бўйин чўзишади... Сал наридан, афтидан, полиздан бўлса керак, оҳиста ашула эшитилади, ашула енгил шабадада оҳиста ва ғамгин эшитиларди. Боғдаги дарахт барглари шитирлайди, қаердадир лайлак томоғини қоқади ва худди тўсатдан бир нарса эсига тушиб кетгандек хўрознинг қанот қоқиши ва қичқириши, қудуқнинг сув чиқарадиган шотисининг оҳиста ғижирлаши эшитилади – буларнинг ҳаммаси қишлоқда иш кунининг қизиб турганини билдирарди.

Дарҳақиқат улар энг чеккадаги боғнинг олдида тўхташган эди... Узоқдан эшитилувчи овозлар ичида монастирь қўнғироғининг баланд жаранглаган товуши ҳаммасидан аниқроқ эшитилар эди. Шу қўнғироқнинг овозиданми, ёки шамолнинг учириб келишиданми, ёхуд, қандайдир, унинг ўзига ҳам номаълум аломатлариданми, ҳар ҳолда Пётр, қаердадир, нариги томонда монастирнинг орқасида, жарлик борлигини сезди, эҳтимол, бу дарёнинг қирғоғидир, дарёнинг нариги томони унга поёнсиз кенглик бўлиб туюлар, у ернинг тинч ҳаёти, ноаниқ товушлари зўрға эшитиларди. Кечки туманда узоқ ерлар бизга ноаниқ ва жимирлаб кўринганидек, бу товушлар ҳам унга узилиб-узилиб, жуда секин эшитиларди ва шу билан у олисларни тасаввур этарди.

Шамол, шляпасининг остидан чиқиб турган бир тутам сочини ҳилпиратар ва қулоғига худди қадимги Эола арфасининг[1] садосидек куйлаб турарди. Хаёлига ёшлигидаги аллақандай хотиралар келарди, кичкина болалик чоғини эсларди, айрим хотиралар шамол, товуш ва яна аллақандай туйғуларда гавдаланар эди... Унинг назарида, узоқдан эшитилаётган қўнғироқ товуши ва аранг эшитилаётган ашула

[1] Арфа (чилтор) – тикка қўйиб, торлари чертиб чалинадиган мусиқа асбоби; ривоятларга қараганда, шамол маъбудаси Эоланинг куёш чиққан вақтда шамолда нозик овоз чиқарадиган арфаси бўлган эмиш.

билан қўшилиб кетган шамол, бу ернинг узоқ ўтмишидан ғамгин ҳикояни сўзлаётгандек, унинг ўз ўтмиши тўғрисида ё бўлмаса ноаниқ, қоронғи келажаги тўғрисида сўзлаётгандек бўларди.

Бир нафасдан кейин арава стиб келди, ҳамма аравадан тушди ва четан девордан ошиб ўтлоққа кетишди. Ўт ва бурган босиб ётган бурчакда, ерга ботиб йўқолиб кетишига сал қолган катта мармар тош ётар эди. Қизил-пушти гулли қариқизнинг кўм-кўк япроқлари, япалоқ отқулоқлар ва ингичка пояли ўтлар шамолда секин-секин чайқалиб турарди, қабр четидаги ўтларнинг нималарнидир шивирлаши Пётрга эшитилар эди.

– Бу ёдгорликнинг борлигини биз фақат яқиндагина билдик, – деди Ставрученконинг кенжа ўғли, – аммо бу ерда ким ётганини биласизларми? Бир замонларда донг чиқарган паҳлавон, казаклар отрядининг бошлиғи Игнат Карий ётипти...

– Эски қароқчи шу ерда ўз қабрини топган экан-да? – деди Максим, хаёлга чўмган ҳолда. – Бу ерга Колодняга қандай келиб қолипти?

– 17... йилда казаклар билан татарлар, поляк қўшинлари ишғол қилиб турган шу монастирни қамал қилганлар... Татарларнинг субутсиз иттифоқчи эканликларини биласиз... Афтидан, қамалдагилар мирзага пора бериб ўз томонига оғдириб олишган, кечаси татарлар поляклар билан биргаликда казакларга ҳужум қилган бўлсалар керак. Шу ерда Колодня яқинида, тунда қаттиқ жанг бўлган. Татарлар тор-мор қилинган, лекин казаклар тунги жангда ўз сардорларидан жудо бўлганлар.

– Бу воқеада, – деб давом этди ёш йигит ўйланиб, – яна бир киши қатнашган, лекин иккинчи қабрни ахтариб тополмадик. Биз монастирдан топган қадимги лавҳага қараганда, Карий билан бир ерга, сардорни жангларда кузатиб юрадиган ёш бандурист... кўр ҳам... кўмилган.

– Кўр-а? Жангларда қатнашганми? – қўрқув ичида сўради Анна Михайловна ва дарҳол ўз ўғлининг даҳшатли тунги жангга қатнашганини кўз олдига келтирди.

– Ҳа, кўр. Бу тарихнинг полякча-малорусча-черков тилида иншо этилган ёзувига қараганда, афтидан, у запорожьелик машҳур қўшиқчи бўлса керак... Шошманглар, ўша ёзувни билсам керак: «Юрко деган шонли казак қўшиқчиси ҳамиша у билан бирга юрарди. Карийнинг ёнидан сира силжимасди, Карий ҳам уни чин кўнгилдан севарди. Юрко куйга шу қадар уста эдики, ҳатто қашқирлар ҳам унинг куйини эшитиб маҳлиё бўлар эди, аммо Карийни ўлдирган динсиз татарлар Юрконинг ногиронлигига ҳам қарамасдан, тунги жангда, чопиб ташладилар. Қўшиқчи ҳам, паҳлавон ҳам бир ерга кўмилди, икковига ҳам абадий шон-шарафлар бўлсин, омин»...

– Плитанинг сатҳи кенг экан, – деди биров. – Балки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир ерга қўйилгандир...

– Тўғри, шундай-у, лекин ёзувни йўсин босиб кстипти... Қаранглар-а, плитанинг бошига булава билан бунчук[1] расми солинган. Қолган ҳамма срини моғор босиб кстипти.

– Тўхтанглар, – деди, бутун гапни ҳаяжон билан эшитиб турган Пётр.

Пётр плита олдига келиб, энгашди-да, нозик бармоқлари билан плита устидаги ўтни ушлаб кўрди. Сўнгра майса тагидан бўртиб чиқиб турган тошни пайпаслаб кўрди.

У осмонга қараб қошларини чимирган ҳолда бир дақиқача ўтирди. Сўнгра ўқий бошлади.

– «...Карий лақабли Игнатий... Тангрининг тақдири билан... татар отган камон ўқи билан ўлдирилган...» – Буни ўзимиз ҳам ўқий олдик, – деди талаба.

Кўрнинг қалтираган ва букилган бармоқлари тобора пастга тушарди. – «Ўлдирилган...»

– «Душман томонидан...» – деб давом эттирди талаба шошилиб, – Юрконинг ўлдирилиши тасвирланган лавҳада ҳам шу сўзлар бор эди... демак тўғри: у ҳам худди шу ерга, битта қабрга қўйилган...

– Шундай, «душман томонидан», – деб ўқиди Пётр. – Бу ёғи ўчиб кетган. Шошманг, яна бор, «татарнинг қиличи би-

[1] Булава ва бунчук – запорожьелик казак ва полякларда гетман ҳукуматининг белгиси (булава – учига шар ўрнатилган туғ; бунчук туғга ўрнатилган от думи).

лан чопилган...», яна бир сўз борга ўхшайди... йўқ, бахтга қарши, ўчиб кетипти.

Дарҳақиқат, юз эллик йилдан буён ётган плитадаги бандурист тўғрисидаги сўзларнинг ярмиси ўчиб кетган эди.

Ҳамма бир неча дақиқа жим қолди, фақат баргларнинг шитирлаган овозигина эшитиларди. Кимнингдир чуқур хўрсиниб уф тортиши жимликни бузди. У, шу боғнинг эгаси ва қадимги сардорнинг сўнгги қароргоҳининг мсросхўри Остап эди, у меҳмонлар ёнига келиб, юз йиллардан буён қор ва ёмғир остида ётиб, кўзи очиқ одамлардан яшириниб ётган сўзларни қўли билан пайпаслаб ўқиётган ва кўзлари бақрайиб осмонга қараб турган ёш йигитга таажжуб билан термуларди.

– Худонинг қудрати! Кўзи кўрадиган одам кўролмаган нарсалар Худонинг қудрати билан кўрларга кўринар экан да, – деди у, Пётрга эҳтиром билан қараб.

– Бу Юрко – бандурист нима учун менинг ёдимга тушганини энди тушундингизми, панночка? – деб сўради, талаба эски арава кўчани чангитиб монастирь томонга қараб юра бошлаганда. – Бир срда қўниб турмайдиган Карийнинг отлиқ отрядини кўр қандай қилиб кузатиб юрар экан, биз ака-ука бунга жуда ҳайрон қолдик. Фараз қилайликки, ўша вақтда у Кошевой[1] эмас, балки оддий ўғрилар тўдаси бошлиғи бўлган бўлсин. Лекин шу нарса маълумки, у оддий гайдамакларга[2] қўмондонлик қилмай, балки ҳамма вақт отлиқ юрадиган казак овчилар отрядига қўмондонлик қилган. Одатда, бандуристлар бўйнига халта осиб, қишлоқма-қишлоқ ашула айтиб юрадиган кекса гадойлар бўларди...

Фақат бугун, сизнинг Пётрингизни кўриб, елкасига милтиқ ўрнига бандура осган отлиқ кўр Юрко кўз олдимда гавдаланди...

– Эҳтимол, у ҳам жангларда қатнашгандир... Ҳар ҳолда, ҳарбий юришларда ҳам, хавф-хатарларда ҳам бирга юрган бўлса керак... – деб сўзини давом этди. – Хавф-хатар-

[1] Кошевой – Запорожьедаги ҳарбий отряднинг сардори.

[2] Гайдамак – XVII–XVIII асрларда Украинада поляклларга қарши курашда қатнашган кўзғолончи казак.

ли юришларда қатнашганлиги аниқ. Украинамизнинг жуда ажойиб тарихи бор-да!

– Қандай даҳшат! – деб уф тортди Анна Михайловна.

– Қандай яхши эди! – деб эътироз билдирди ёш йигит.

– Энди бунақанги ишлар бўлмайди, – деди жиддий аравага етиб олган Пётр. У қошини чимириб ёнидаги отларнинг қадам ташлашига диққат билан қулоқ солди-да, отини арава билан ёнма-ён юргизди... Унинг чеҳраси одатдагидан кўра ҳам оқариб кетган бўлиб, қаттиқ ҳаяжонлангани сезилиб турарди. – Энди уларнинг ҳаммаси йўқолиб кетган, – деб такрорлади Пётр.

– Йўқолиши лозим бўлган нарсалар – йўқолиб кетди, – деди Максим, эътиборсизлик билан. – Улар ўз ҳолига яраша яшаган, сизлар ҳам ўз қилмишларингиздан топасизлар...

– Айтишга осон, – деди талаба, – сиз даврингизни суриб олдингиз...

– Ҳаёт ҳам мендан оладиганини олди, – деб кулимсиради кекса гарибальдичи қўлтиқтаёқларини кўрсатиб. Бироз жим тургандан кейин, сўзида давом этди:

– Мен ҳам бир вақтлар жанг қилишни, унинг жўшқин поэзияси ва эркини ҳавас қилардим... Ҳатто Туркияга бориб, Содиқнинг[1] қўл остида ҳам бўлганман.

– Кейин нима бўлди? – деб шошилиб сўрашди ёш йигитлар.

– Сизларнинг «эркин казакларингизнинг» турк истибдодига хизмат қилганини кўриб, ҳафсалам пир бўлди... Эски майнавозлик ва қаллоблик!.. Тарих бу эски увадаларни ахлатхонага чиқариб ташлаганини ва, энг муҳими, чиройли шаклларда бўлмай, балки маскарадда эканлигини билдим... Ана ўшандан кейин Италияга кетдим... Гарчи мен уларнинг тилини билмасам ҳам, уларнинг орзулари йўлида жон беришга тайёр эдим.

Максим жиддий ва самимият билан гапирарди. Ставрученко билан ўғилларининг ўртасида бўлиб турадиган қизғин тортишувларда, одатда, Максим иштирок этмас ва ёшларнинг

[1] Содиқ подшо номи билан машҳур бўлган украин романтиги – Чайковскийнинг лақаби; у Туркиядаги казакларни мустақил сиёсий куч сифатида уюштиришни орзу қилган эди.

уни ўз дўстимиз деб унга шикоят қилишига эътиборсиз кулиб қўярди. Энди бўлса, ўт босиб кетган эски тош устида ҳаммани ҳаяжонга солган бу драма Максимга ҳам таъсир қилганлиги, бундан ташқари, бу ўтмишдаги тарихий воқеа Пётрга ҳозирги ҳамма нарсадан яқинроқ бўлиб туюлганлиги унинг юзида пайдо бўлган аломатлардан сезилиб турар эди...

Бундан бир неча дақиқа илгари Остапнинг ўтлоғида кечирилган жонли ҳиссиёт таъсири остидами, – чунки мармартош ўтмишдан асар қолмаганлигини жуда равшан кўрсатиб турарди, – «ёки кекса уруш қатнашчисининг ҳурматга сазовор бўлган таъсири остидами, ҳар ҳолда ёш йигитлар бу сафар унга эътироз билдиришмади...

– Ўша, бизнинг қисматимизга нима қолади? – деб сўради талаба, бироз жим тургач.

– Яна ўша абадий кураш.

– Қаерда? Қай шаклда?

– Ахтаринг, – деб қисқа жавоб берди Максим.

Максим одатдагидай истеҳзо қилмай, бу сафар жиддий гапиришга мойил эди. Бироқ бу ҳақда жиддий гапиришга вақт қолмаган эди... Арава монастирь эшигига келиб тўхтади, талаба энгашиб Пётр минган отнинг жиловидан тутди. Пётрнинг ниҳоятда ҳаяжонда экани чеҳрасидан яққол кўриниб турар эди.

III

Монастирга келганлар, одатда, эски черковни томоша қилишар ва қўнғироқхонага чиқишарди, қўнғироқхонадан узоқ-узоқ жойлар кўринади. Ҳаво очиқ пайтларда губерня шаҳрининг уфқда оқариб турган уйлари ва илон изи бўлиб оқаётган Днепр ғира-шира кўзга чалинарди.

Меҳмонлар қўнғироқхонанинг қулф турган эшиги олдига келганда, вақт тушдан оққан эди, Максим эса монахларнинг ҳужраларидан бирининг пешайвонида қолди. Узун тўн ва чўққи қалпоқ кийган ориққина ёш монах гумбаз остида бир қўли билан берк эшикнинг қулфини ушлаб турар эди...

Сал нарирокда, худди бирон нарсадан кўрқиб кетган бир гала қушдек, бир тўда болалар турар эдилар. Монах билан бу шўх болалар ўртасида яқиндагина аллақандай жанжал бўлиб ўтгани кўриниб турарди. Монахнинг шижоат билан қараб туриши ва қулфга маҳкам ёпишиб олганига қараганда, болалар меҳмонлар кетидан қўнғироқхонага чиқишмоқчи бўлган-у, лекин ёш монах эса уларни киргизмаётгани кўриниб турарди. Унинг жаҳли чиқиб, ранги ўчган юзида фақат қизил доғлар кўринарди, холос.

Ёш монахнинг кўзлари жуда ғалати ва ҳаракатсиз кўринарди... Бу одамнинг юзидаги ифодани ва унинг бақрайиб турган кўзларини дастлаб Анна Михайловна кўрди ва кайфи учиб, Эвелинанинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

– Кўр экан, – деб пичирлади қиз, кўрқиб кетиб.

– Секинроқ, – деди она, – тағин... сезяпсанми?

– Ҳа...

Ёш монахнинг башараси Пётрга жуда ўхшаш эканини сезмаслик мумкин эмас эди. Унинг юзи оппоқ, унинг ҳам кўзи очиқ, бақрайган – ҳаракатсиз, шу билан бирга, ҳар бир янги товушни эшитганда, унинг ҳам қошлари безовталаниб чимирилар ва худди ҳуркқан ҳашаротнинг узун пайпаслагичига ўхшаб кетар эди... Унинг юз бичими кўполроқ, гавдаси бесўнақай эди, аммо шунинг учун ҳам Пётрга жуда ўхшаб кетарди. Ботиқ кўкрагини чангаллаб, бўғилиб йўталганда Анна Михайловна унга тикилиб қаради, унинг кўзига худди арвоҳ кўрингандек бўлди...

Ёш монах йўталиб бўлиб эшикни очди-да, остонада туриб, хириллаган товуш билан:

– Болалар йўқми? Қочинглар, лаънатилар, – дея бутун гавдаси билан болалар томонга ташланди, сўнгра ёш йигитларни олдинга ўтказиб юборгач, хасисларга хос ёлворувчан товуш билан:

– Қўнғироқчига ҳам садақа бсрасизларми? Эҳтиёт бўлинглар, йўлак қоронғи... – деди.

Ҳамма меҳмонлар зинадан чиқа бошлашди. Тик ва нокулай зиналарни кўриб чиқаймн-чиқмаймн, деб тараддудлана-

ётган Анна Михайловна ҳам, худди бўйсунгандек, бошқалар кетидан чиқа бошлади.

Кўр қўнғироқчи эшикни ёпди... йўлакни қоронғилик босди, зинанинг муюлишларида уриниб-туртиниб чиқиб кетаётган ёшларни пастдан туриб кўркиб кузатаётган Анна Михайловна, фақат бироздан кейингина қалин тош девордаги кичкина тирқишдан қиялаб тушиб турган хира нурни кўрди. Бу нурда бир нечта чанг босган қинғир-қийшиқ харсангтош кўринди.

Ташқарида қолган болаларнинг:

– Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик, – деган овози эшитилди. – Амаки, жон амаки, биз ҳам кирайлик!

Қўнғироқчи жаҳл билан эшикка ташланиб, темир қопланган эшикни кучининг борича мушти билан дукиллата бошлади.

– Йўқолинглар, йўқолинглар, бадбахтлар... Ҳу, бўйнинг узилгурлар! – деб, жаҳл билан бўғилиб бақирди кўр.

– Аблаҳ кўр, – бирданига бир неча овоз эшитилди ва эшикнинг нариги томонидан бир неча ялангоёқ болаларнинг тапир-тупур оёқ товуши эшитилди.

Қўнғироқчи бироз қулоқ солиб тургач, чуқур нафас олди.

– Сен лаънатилар ўлмадиларинг, мен қутулмадим...

– Қирилиб кетларинг-ей... Эй, Худоё, Худовандо! – деди кўр, унинг овозидан энди азоб чекавериб чарчаганлиги ва қийналиб кетганлиги сезиларди.

– Ким бу? Нима қилиб турибсан? – деб зарда билан сўради у, биринчи зинадаёқ тўхтаб қолган Анна Михайловнага туртиниб кетиб.

– Чиқаверинг, чиқаверинг. Қўрқманг, – деди кейин мулойимлик билан. – Шошманг, мени ушлаб олинг... қўнғироқчига садақангиз йўқми? – деди, яна аввалгидай ёқимсиз товуш билан.

Анна Михайловна ҳамёнидан қоғоз пул олиб, қоронғида кўрга узатди. Кўр пулни Анна Михайловнанинг қўлидан шоша-пиша юлқиб олди. Шу вақтда улар туйнукдан тушиб турган ёруққа яқинлашиб қолишган эди, кўрнинг пулни бетига қўйиб, бармоқлари билан оҳиста силаб кўрганини Анна

Михайловна сал-пал кўриб қолди. Кўрнинг қоронғида қонсиз кўринган ғалати юзи ўғлининг юзига шу қадар ўхшаш эдики, фақат кўрнинг айни вақтда очкўзларча хурсанд бўлганлиги башарасини хунук қилиб турар эди.

– Раҳмат, минг раҳмат. Ростакам пул экан... Менсиз ҳазиллашяпсиз... кўрни мазах қиляпсиз, деб ўйлаган эдим... Баъзи одамлар шунақа мазах қилишади... – деди кўр.

Бсчора аёлнинг кўзидан дув-дув ёш оқарди. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўз ёшларини артди-да, юқорига чиқа бошлади... Юқорида эса, ундан олдинга ўтиб кстган ҳамроҳларининг тапур-тупур қадам ташлашлари худди ташқарида сув оқиб тушаётгандай эшитиларди.

Муюлишлардан бирида ёш йигитлар тўхтади. Улар анча баландга кўтарилган эдилар, кичкина ва тор деразадан соф ҳаво билан бирга анчагина равшанроқ ёруғлик тушиб турар эди. Деразадан пастқдаги текис деворга кўплаб ҳар хил ёзувлар ёзилган эди. Бу ёзувларнинг кўпи шу ерга келиб-кстганларнинг исми эди.

Ёш йигитлар ўз таниш-билишларининг ҳам исмларини кўрганда, хурсанд бўлишиб сўзлашарди.

– Мана бу ҳикматли сўзларни қаранглар, – деди талаба ва ҳижжалаб ўқий бошлади: «Бошлаганлар кўп-у, тугатганлар оз»... мазмуни, гап мана шу қўнғироқхонага чиқиш тўғрисида бўлса керак, – деди талаба, ҳазиломуз.

– Истаганингча тушунавер, – деб қўрс жавоб берди қўнғирокчи, ундан ярим ўгирилиб ва қошларини тез-тез чимириб. – Мана бу ерда пастқда, шеър ҳам бор. Шуни ўқисанг эди.

– Қани шсър? Ҳсч қанақа шсър йўқ.

– Сен фақат йўқ дейишнигина биласан, мен сенга бор деяпман. Кўзларинг очиқ бўлишига қарамай сенлар ҳам кўп нарсани кўрмайсанлар...

Кўр икки зина пастроққа тушди-да, куннинг энг хира нурлари ҳам йўқолиб борувчи қоронғида қўли билан пайпаслаб:

– Мана бу ерда, ибратли шеър, фонарсиз ўқий олмайсизлар, – деди.

Пётр унинг ёнига чиқди-да, қўли билан пайпаслаб бундан юз йиллар муқаддам ўлиб кетган одам томонидан тошдеворга ўйиб ёзилган ҳикматли сўзларни топиб ўқиди:

Ўлим – оқибатни унутма,
Рўзи қиёматни унутма,
Бир кун ажраласан ҳаётдан,
Қутулолмайсан уқубатдан...
Охирги фурсатни унутма.

– Шу ҳам ҳикмат бўпти-ю, – деб ҳазил қилмоқчи бўлди талаба Ставрученко, лекин ҳазил ўринли чиқмади.

– Ёқмадими, – деди заҳархандалик билан қўнғироқчи. – Албатта сен ҳали ёшсан, яна ким билади... худди тунги ўғридек ажал ҳам келиб қолади... Яхши шъор, – деди кўр ва яна овози ўзгарди. – «Ўлим – оқибатни унутма, рўзи қиёматни унутма...» Ҳа, у дунёга борганда кўрармиз, – деб тугатди гапини яна зарда билан.

Яна бир неча зина кўтарилгач, ҳаммалари қўнғироқхонанинг биринчи айвончасига чиқишди. Бу ер жуда баланд эди, аммо деворнинг ичидан юқорига чиқадиган йўл ундан ҳам ноқулайроқ эди. Энг юқоридаги айвончадан кенг ва кишини ҳайратда қолдирадиган манзара очилди. Қуёш бота бошлаганди, пастда узун соялар чўзилиб ётарди, шарқда қопқора булут кўринди, кечки туман узоқ жойларни пардалаб олган, фақат қуёшнинг қия тушган нурларида у ер-бу ерда гоҳ қишлоқ уйларининг деворлари оқариб кўринар, гоҳ дераза ойнаси ярақлаб кўринар, гоҳ узоқдаги бутхоналарнинг крестлари ялтираб кўринарди.

Ҳамма жим қолди. Буғдан мусаффо соф ҳаво шамол қўнғироқхонага кириб, арқонларини тебратар ва қўнғироқларнинг ичига кириб уни жингиллатиб кетарди. Металнинг овози оҳиста жингиллаб эшитиларди, у садода яна нимадир, худди узоқдан эшитилаётган мусиқанинг овози ёки мис қўнғироқнинг оғир нафаси қулоққа чалингандек бўларди. Пастда ястаниб ётган манзара жимжит ва тинч нафас оларди.

Бироқ, кичкина жамоат ўртасида ҳукм сураётган бу жимжитликнинг бошқа сабаби ҳам бор эди. Ғалати бир сезги, эҳтимолки, баландликнинг таъсири ва ўз заифликларини сезишлари натижасида бўлса керак, ҳар иккала кўр тепага чиққач, зинапоянинг икки четига келиб тўхташди-да, қўлларини панжарага тираб юзларини кечки шамолга тутиб туришди.

Уларнинг бир-бирига жуда ўхшашлиги ҳаммага ҳам яққол кўринарди. Қўнғироқчи сал каттароқ эди, монахларнинг кенг ва узун тўни унинг ориқ гавдасида шалвираб турар, башараси хунук эди. Синчиклаб қараган одам уларнинг ўртасидаги фарқни пайқаб олиши мумкин эди, қўнғироқчининг сочлари сариқ, бурни алифдай, лаби Пётрникидан кўра юпқароқ эди. Лабининг устида мўйлови энди сабза ура бошлаган, иягининг атрофи жингалак соқол билан ўралганди. Лекин уларнинг ҳаракати, лабларининг учиб, қошларининг чимирилиб туришидан улар худди ака-укага ўхшаб кетарди: кўп букриларнинг юзи ҳам жуда бир-бирига ўхшагани учун улар ҳам худди ака-укадек кўринади.

Пётрнинг чеҳраси бир мунча мулойимроқ эди. Чеҳраси одатдагидан кўра ғамгин эди, қўнғироқчининг башарасидан эса унинг сержарда ва сержаҳллиги сезилиб турарди. Ҳозир у ҳам тинчиб қолган эди. Шамолнинг бир текисда эсиши гўёки унинг юзидаги ҳамма ажинларни текислаб кетгандек, унинг юзига кўрларга кўринмайдиган тинч дунёни ёйиб кетгандек сезиларди... Қошлари ҳам борган сари секин қимирларди. Бироқ, бошқаларга эшитилмаган, лекин фақат уларнинг иккисигагина эшитилган ва пастдаги водийдан келган қандайдир овоз уларнинг иккисини ҳам сескантириб юборди.

– Қўнғироқ чалишяпти, – деди Пётр.

– Егорий бутхонасида чалишяпти, бу ердан ўн беш чақирим келади, – деб тушунтирди қўнғироқчи. – Уларнинг кечки ибодати бизникидан ярим соат илгари бошланади. Сен ҳам эшитяпсанми? Мен эшитяпман, – бошқалар эшитмайди...

– Бу ерда жуда яхши, – деб завқ билан давом этди у, – айниқса ҳайит кунлари. Менинг қўнғироқ чалганимни эшитганмисиз?

Саволда аллақандай содда мақтанчоқлик сезилиб турар эди.

– Келиб эшитиб кетинг. Памфилий ота... Памфилий ота-ни танийсизми? Атайлаб менга шу иккита қўнғироқчани олдириб берди. – У девордан узоқлашди-да, ҳали бошқа қўнғироқларга ўхшаб қораймаган иккита чоғроқ ярақлаган қўнғироқни қўли билан завқланиб силади.

– Овози жуда яхши... Бирам сайрайди, бирам сайрайди-ки... Айниқса пасха кечаси.

У арқонни ушлади-да, қўлларини тез-тез қимирлатиб қўнғироқларни секин жаранглатиб чалди, қўнғироқ тили қўнғироққа шу қадар секин ва шу билан бирга шу қадар аниқ тегдики, уларнинг жаранги қўнғироқхонадан ташқарига чиқмаса ҳам, ҳаммага эшитилди.

– Мана буниси эса – донг-дунг, донг-дунг қилади... Унинг юзида болаларча шодлик акс этди, лекин шунда ҳам, қандайдир ўксиниш аломати сезилиб турар эди.

– Янги қўнғироқ олдириб берди-ю, лекин янги пўстин тиктириб бермаяпти, жуда ҳам хасис-да, – деди у, чуқур хўрсиниб. – Қўнғироқхонада шамоллаб қолдим... Ҳаммасидан ҳам куз ёмон... совуқ...

У гапдан тўхтади-да, қулоқ солиб тургач:

– Чўлоқ пастда туриб сизларни чақиряпти, кетинглар, бўлди энди, – деди.

– Қани кетдик, – деди, шу вақтгача қўнғироқчидан кўзини узмай тикилиб турган Эвелина.

Ёш йигитлар пастга тушиб кетишди, қўнғироқчи тепада қолди. Пётр онасига эргашиб кета бошлаган эди, бирдан тўхтади.

– Сиз кетаверинг, – деди у, буйруқ бергандай. – Мен ҳозир тушаман.

Оёқ товушлари тинди, фақат Анна Михайловнани олдинга ўтказиб юборган Эвелина деворга ёпишиб, нафасини чиқармай шу срда қолди.

Кўрлар юқорида биз ўзимиз танҳомиз деб ўйлашди. Улар нимагадир қулоқ солиб, ўнғайсизланиб ва қимирламай, бироз жим туришди.

– Бу ким? – деб сўради кейин қўнғироқчи.

– Мен...

– Сен ҳам кўрмисан?

– Кўрман. Сен қачондан бери кўрсан? – деб сўради Пётр.

– Туғаси кўрман, – деб жавоб берди қўнғироқчи. – Бизда Роман деган яна бир кўр бор, у етти ёшида кўр бўлиб қолган... Сен кундан тунни ажрата оласанми?

– Ажрата оламан.

– Мен ҳам ажрата оламан. Тонг ёришганини сезаман. Роман билмайди, лекин унга ҳар ҳолда енгил?

– Нима учун енгил? – деб шошилиб сўради Пётр.

– Нима учун? Билмайсанми, нима учунлигини? У ёруғликни кўрган, ўз онасини билади. Билдингми, кечаси ухлаганида тушига онаси киради... Онаси ҳозир кексайиб қолган бўлса ҳам, унинг тушида доим ёш бўлиб кўринади... Сен ҳам туш кўрасанми?

– Йўқ, – деб ўксиниб жавоб берди Пётр.

– Ҳа, бундай дегин. Одам кўр бўлиб қолган бўлса, шунақа бўлади. Кўр туғилган одамга...

Пётр юзини худди қора булут босгандек, хафа ва дили сиёҳ бўлиб турарди. Қўнғироқчининг қошлари ҳам бирдан чимирилиб, юқори кўтарилди, унинг кўзларида Эвелинага таниш бўлган қайғу-аламлар ифодаси кўринди.

– Шунақа, гуноҳимиз кўп... Э парвадигори олам, ўзинг қодирсан, ҳеч бўлмаганда тушимда ёруғ дунёни бир кўрсатсанг ҳам майли эди...

Унинг юзи изтироб билан титради ва у илгаригидек зарда билан деди:

– Йўқ, кўрсатмайди... Нимадир тушингга киради-ю, уйғонганингдан кейин ҳеч нарса эсда қолмайди.

У, бирдан тўхтади ва қулоқ сола бошлади. Ранги ўчиб юзи бужмайиб кетди.

– Лаънатиларни қўйиб юборишипти-да, – деди жаҳл билан.

Дарҳақиқат, пастдаги тор йўлакдан, гўёки сув босгандек, болаларнинг тапир-тупури ва шовқин-сурони эшитилди. Бир лаҳза ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, афтидан болалар

ўртадаги супачага чиқишди шекилли, кейин шовқин ташқаридан эшитилди. Сўнгра коронғи йўлак яна шов-шувга тўлди, Эвелина олдидан бир тўда шўх болалар бир-бирини қувалашиб ўтиб кетишди. Энг баланддаги зинага чиқиб бир лаҳза тўхтаб қолишди, лекин, бироздан кейин кўр қўнғироқчининг ёнидан чап бериб ўта бошладилар, қўнғироқчи ғазаб билан болалардан биронтасини тушириб қолиш учун атрофга мушт соларди.

Бирдан коронғи йўлакдан янги одам кўринди. Бу Роман бўлса керак. Унинг чўтир юзи япалоқ ва жуда мулойим кўринар эди. Юмуқ қовоқлари кўз косасини бекитиб, лаблари жилмайиб турарди. У деворга қапишиб турган қизнинг ёнидан ўтиб, супачага чиқди. Ўртоғининг мушти унинг гарданига тушди.

– Биродар! – деди у ёқимли товуш билан. – Егорий, яна муштлашяпсанми?

Улар тўқнашиб, бир-бировларини пайпаслаб кўришди.

– Бу шайтонларни нега киритдинг? – деб зарда билан сўради Егорий, малорус лаҳжасида.

– Майли, қўявер, – деб жавоб берди Роман бамайлихотир. – Булар ҳам Худонинг бандаси-да. Сен буларни жуда қўрқитиб қўйибсан... Шу ердамисанлар, ҳой шайтонлар?..

Болалар панжаранинг бурчак-бурчагига беркиниб олишган эди, уларнинг кўзлари муғамбирона чақнар, лекин кўзларида қўрқув аломати ҳам бор эди.

Иккала кўрнинг шахдам қадам товушлари эшитилганда, Эвелина коронғида сездирмай биринчи йўлакнинг ярмигача тушган эди, юқоридан эса Романга ёпирилган болаларнинг шодиёна қичқириғи эшитилди.

Меҳмонлар монастирь эгаигидан секин чиқишганда, қўнғироқ садоси эшитилди. Роман кечки ибодатга қўнғироқ чала бошлаган эди.

Кун ботди, арава кечки ғира-ширада қорайган дала бўйлаб, секин юриб кетди.

То уйга етгунча ҳеч ким миқ этмади. Кечқурун анча вақтгача Пётр кўринмади. У боғнинг коронғи бир бурчагида

ҳатто Эвелинанинг чақиришига ҳам жавоб қайтармай, жим ўтирарди, ҳамма ётгандан кейин секин уйга кириб кетди...

IV

Попельскийлар ставрученколарникида яна бир неча кун туришди. Бундан бир неча кун бурунгидек баъзан Пётрнинг кайфи чоғ бўлиб турар, ўзича шодланиб қўярди, Пётр ўзи учун янги бўлган мусиқа асбобларини чалиб кўрарди, – Ставрученконинг катта ўғли мусиқа асбоблари коллекциясига жуда бой бўлиб, бу асбоблар Пётрни жуда қизиқтирар эди, – ҳар бир асбобнинг киши ҳиссиётининг ўзига хос хусусиятларини ифодалай оладиган товуши бор эди. Лекин, шунга қарамай, Пётрнинг кўнгли ғаш, баъзан одатдагидек чеҳраси очилиб кўринса ҳам, лекин бундай ҳоллар жуда кам бўларди.

Худди ҳамма маслаҳатлашиб қўйгандек монастирдаги воқеани ҳеч ким эсга олмасди, гўёки монастирга қилинган саёҳатни ҳамма унутгандай эди. Бироқ, бу саёҳат кўрнинг калбида чуқур из қолдирганлиги равшан эди. Ҳар сафар ёлғиз қолганда ёки ҳамма жим бўлиб қолган пайтларда, у жуда қаттиқ хаёл суриб кетар ва ичидаги қайғу-аламлари унинг юзидаги ўзгаришларда акс этиб туради. Бу ифодани ҳамма билар эди, аммо энди бу ифода кўзга янада кескинроқ ташланар... ва Пётр кўр қўнғироқчига жуда ўхшаб кетарди.

Фортепьяно чалиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб ўтирган пайтларда, унинг қилган машқларида кичкина қўнғироқчаларнинг акс садолари ва баланд қўнғироқхонадаги миснинг узун-узун жаранглаши тез-тез эшитилиб турарди... Ҳеч ким гапиришга ботинолмаётган нарсалар: қоронғи йўлаклар, башараси сил касалларникидек қип-қизил қўнғироқчининг орик гавдаси, унинг жаҳолат билан бақиришлари ва тақдирдан нолишлари... сўнгра ҳар икки кўрнинг тепадаги айвончада бир қиёфада туриши, юзларининг бир-бирига ўхшашлиги, зийрак қошларининг бир хилда чимирилиши ҳамманинг кўзи олдида яққол гавдаланар эди... Шу вақтгача Пётрнинг яқин кишилари, бу нарсалар Пётрнинг ўзигагина хос хис-

латлар деб ўйлаб келган нарсалари ўзининг барча қурбонлари устидан ўз ҳукмини юритаётган кора стихиянинг умумий хусусияти эканлиги ҳаммага аён бўлди.

– Менга қара, Аня, биз саёҳатга чиққан вақтимизда бирон нарса бўлмадимикан, сезмадингми? – деб сўради Максим синглисидан, уйга қайтиб келгач. – Мен боланинг худди ана шу кундан бошлаб ўзгариб кетганини пайқаб қолдим.

– Буларнинг ҳаммаси ўша кўр билан учрашганининг касри, – деб жавоб берди Анна Михайловна хўрсиниб.

Анна Михайловна яқинда, ҳар икки кўрнинг мушкулини мумкин қадар осонлаштиришни илтимос қилиб, Памфилий отага иккита кўй терисидан тикилган пўстин билан пул юборган эди. Анна Михайловна умуман шафқатли, меҳрибон, раҳмдил аёл бўлса ҳам, олдинига Романни унутган эди, фақат Эвелина: «Уларнинг ҳар иккисига ҳам раҳм-шафқат қилиш керак», – дегандан кейин; «Ҳа, айтгандек, албатта, албатта», – деб жавоб берди Анна Михайловна, лекин шундай бўлса ҳам, унинг бутун хаёли фақат бир киши билан банд эканлиги кўриниб турар эди. У шафқатли аёл бўлиши билан бирга, хурофотга ҳам ишонарди: унинг назарида бу садақа билан боласининг устига кора булутдек бостириб келаётган кора кучлар қаҳрини юмшатмоқчи бўлар эди.

– Қанақа кўр билан? – деб сўради Максим, таажжубланиб.

– Ҳа... ана у, кўнғирокхонадаги кўр билан.

Максим зарда билан қўлтиқтаёғини ерга дўққиллатиб бир урди.

– Лаънати ногиронлик бошимга битган бало бўлди-да! Сен биласан-ку, мен кўнғирокхонага чиқолмайман, хотинлардан эса биронта бамаъни гап чиқмайди, Эвелина, ҳеч бўлмаса сен тузукроқ тушунтириб берсанг-чи, кўнғирокхонада нима бўлган эди?

– У ерда, – деб оҳиста жавоб берди, кейинги кунларда ранги синиқиб кетган қиз, – кўр кўнғирокчи бор экан... Ўша кўр...

Эвелина жим бўлиб қолди. Анна Михайловна дув-дув ёш оқаётган юзини қўллари билан яширди.

– Ўша кўр Пётрга жуда ҳам ўхшаркан.

– Бор гап шу экан-у, нега айтмайсизлар? Хўш, яна нима бўлди? Бу аза тутишга сабаб бўлолмайди-ку, Аня, – деб юмшоққина койиди у.

– Оҳ, бу жуда ҳам даҳшат! – деб секин жавоб берди Анна Михайловна.

– Нимаси даҳшат? Унинг сенинг ўғлингга ўхшашлигими? – Эвелина чолга маъноли назар ташлаган эди, чол жим бўлди. Бир неча дақиқадан кейин Анна Михайловна чиқиб кетди, Эвелина ҳар вақтдагидек каштасини тикиб ўтиравсрди.

– Сен бўлган воқеанинг ҳаммасини айтмадинг шекилли? – деб сўради Максим, бироз жим ўтиргач.

– Ҳа. Ҳамма пастга тушиб кетгандан кейин, Пётр қолди. Пётр, Аня холамга (у ёшлигидан Попельскаяни Аня хола дейишга одатланган эди) тушиб кетаверинг, деди, ўзи кўр билан қолди... Мен ҳам... қолдим.

– Гапларини эшитиб олиш учунми? – деди кекса педагог, бсихтиёр.

– Мен... кетолмадим, – деди Эвелина секин. – Улар бир-бири билан худди...

– Бахтсиз ўртоқлар сингари ҳасрат қилишдими?

– Ҳа, иккаласи ҳам кўрлиги тўғрисида... Кейин Егор, тушингда онангни кўрасанми? – деб сўради. Пётр: «Кўрмайман», – деди. Егор ҳам кўрмас экан. Иккинчи кўр, Роман дегани онаси қариб қолган бўлса ҳам, тушида онасини ёшлигидек кўраркан...

– Ҳа, ҳа! Кейин нима бўлди?

Эвслина бироз ўйланиб қолди, сўнгра кураш ва изтироб ифодаси кўринган мовий кўзлари билан қараб:

– Роман яхши ва мулойим одам экан. Чеҳраси ғамгин бўлса ҳам, лекин жоҳил эмас экан... У, туғилганда кўзи кўрар экан... иккинчиси эса, жуда ҳам азоб чскаркан, – бирдан гапни бошқа ёққа буриб юборди.

– Тўғрисини айтавср, иккинчиси жоҳил эканми? – деб сабрсизлик билан қизнинг сўзини бўлди Максим.

– Ҳа. Болаларни урмоқчи бўлиб, дуоибад қилди. Романни эса болалар яхши кўришаркан...

– Жаҳли тез, Пётрга ўхшаркан... тушундим, – деди Максим, ўйланиб.

Эвелина жим қолди, сўнгра бу сўзларни айтиш жуда малол келгандек, секин гапира бошлади.

– Икковининг чеҳраси бир-бирига ўхшамайди... чеҳралари бошқача. Лекин, чеҳрасидаги ифодалар... менимча, Пётрнинг чеҳрасидаги илгариги ифодалар сал-пал Романнинг юзидаги ифодаларга ўхшаб кетади, энди у, борган сари Егорга ўхшаб кетмоқда... Мен қўрқаман, мен... ўйлайманки...

– Нимадан қўрқасан? Бериоқ кел, ақлли қизим, – деди Максим, одатдан ташқари эркалаб.

Бу эркалатишдан юмшаган Эвелина кўзлари ёшли ҳолда Максимнинг ёнига келди, Максим улкан қўли билан қизнинг ипакдай майин сочларини силади-да:

– Нималарни ўйлаяпсан? Айт, кўриб турибман, ўйлай олар экансан, – деди.

Менимча... У энди... кўр туғилганларнинг ҳаммаси жаҳли тез бўлади деб ўйлайди. У, ўзини ҳам шундай жаҳли тез деб ўйлайди... албатта.

– Ҳали гап шундай дегин... – деди Максим бирдан кўлини тортиб. – Қани, оппоғим, менинг трубкамни олиб бер-чи... Ҳу ана, деразанинг тагида турипти.

Бироздан кейин Максим трубкасини буруқситиб чека бошлади.

– Ҳм... шундай... яхши бўлмапти, – деб пўнғиллади у, ўзича. – Мен хато қилибман... Аня: «Ҳеч кўрмаган нарса тўғрисида қайғуриш мумкин», – деганида тўғри айтган экан. Энди савқи табиийга онг келиб қўшилади, энди буларнинг иккиси ҳам бир бўлиб қўшилади ўша вақса бўлмаганда эди... Ҳа, майли, ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганлар, бари бир, бир куни ошкор бўлади.

У, кўм-кўк тутун орасида кўринмай кетди... Чолнинг миясида қандайдир янги фикр ва режалар пайдо бўлмоқда эди.

V

Қиш кирди. Қалин қор ёғиб йўл, дала ва қишлоқларни босди.

Бутун қўрғон оқ тўн кийди, дарахтларнинг шохларини момиқдай қор парчалари қоплади, худди боғ қайтадан оппоқ гуллагандай... Катта каминда чарсиллаб ўт ёнмоқда, ташқаридан кирган ҳар бир одам ўзи билан соф ҳаво ва юмшоқ қор ҳидини олиб кирарди...

Қишнинг биринчи кунининг латофатини кўр ўзича ҳис қилди. – Эрта билан уйғонгач, у доим ўзини бардам сезар ва қиш келганини ошхонага кирган одамларнинг тепинишидан, эшикнинг ғижирлашидан, уйга кириб тарқалган ҳавонинг билинар-билинмас тўлқинидан, ташқарида қорнинг ғирчиллашидан, ташқаридан келадиган ҳамма товушларнинг ўзига хос «совуқлигидан» сезар эди. У Иохим билан янги қорни босиб далага чиққанда, чананинг ғижирлашини ва дарёнинг нариги томонидаги ўрмоннинг йўл ва дала билан ҳасратлашаётганини завқ билан тингларди.

Лекин бу сафар қишнинг биринчи кунида у одатдагидан кўра анча ғамгин кўринарди. Эрта билан қўнжи узун этигини кийиб, теп-текис қорда чуқур из қолдириб, тегирмонга қараб кетди.

Боғ жимжит эди. Музлагандан сўнг юмшоқ қор билан қопланган ер овоз чиқармасди, лекин ҳаво жуда ҳам сезгирлашган эди: қарғаларнинг қағиллаши, болтанинг жангиллаши, шохларнинг қарсиллаб синиши узоқ ерларга баралла эшитилиб турарди... Баъзан худди ойна сингандек, ғалати овоз жаранглаб эшитиларди, бу овоз тобора ингичкалашар эди-да, узоқларга бориб сўнарди. Бу эрталабгача юпқа муз билан қопланиб қолган ҳовузга болаларнинг тош отишидан чиққан овоз эди.

Қўрғондаги ҳовуз ҳам музлаган эди, лекин тегирмон тепасидаги қирғоқларини қор босган ариқдан жимирлаб сув оқар, новлардан ҳам оқиб турган сув жилдирар эди.

Пётр қўрғонга келди-да, қулоқ солиб тўхтади. Сувнинг овози бошқача, оғир ва оҳангсиз эшитилди. Сувдан худди атрофда ётган жонсиз совуқ табиатнинг акси сезилгандай эди.

Пётрнинг ҳам кўнгли ғаш ва қоронғи эди. Ўша бахтли кечада юрагининг энг чуқур еридан кўтарилиб чиққан, уни қанотлантирмаган, ноаниқ ва хавотирли бир ҳис энди ўсиб, худди унинг кўнглидаги бахт ва шодлик ўрнини эгаллаб олгандай эди.

Эвелина қўрғонда йўқ эди. Яскульскийлар куздан бери «олийҳиммат» кекса графиня Потоцкая даргоҳига бориб келмоқчи бўлиб юрар эдилар. Потоцкая кексаларнинг ўзлари билан қизларини ҳам олиб келишини тайинлаган эди. Аввалига Эвелина боришга кўнмади, отаси қистайвергандан кейин рози бўлди, Максим ҳам отасининг фикрига қўшилди.

Ҳозир Пётр, тегирмон олдида туриб, ўзининг илгариги ҳиссиётларини эслади, уларни қандай бўлса худди ўшандай, тўлароқ тасаввур этишга тиришиб: мен унинг йўқлигини сезяпманми, йўқми, деб ўз-ўзидан сўрарди. Пётр унинг йўқлигини сезарди, аммо унинг бўлиши ҳам Пётрни бахтиёр қилмаслигини, балки ташвишга солишини ҳам биларди, ҳозир эса, Эвелинанинг йўқлигидан бу ташвиш анча босилган эди.

Эвелинанинг сўзлари яқиндагина унинг қулоғида жаранглар, биринчи муҳаббат изҳор қилишлари хаёлидан кечарди, қизнинг ипакдай сочларини силаб тургандек, унинг юрак тепишини ўз қалбида сезгандек бўларди. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг бутун вужудини шодлик билан тўлдирган қандайдир бир образни яратарди. Энди бўлса унинг қоронғи миясини тўлдириб турган мавҳум бир хаёл бу образни мурдага айлантириб, шамолга учиргандек бўларди. Энди у, ўз хотираларини биринчи кундаги каби, бир бутун ҳиссиёт қилиб уйғунлаштира олмасди. Бошдан бошлабоқ бу ҳиссиётнинг тагида бошқа бир нарсанинг уруғи ётарди ва энди шу «бошқа нарса» худди уфқдаги қора булутдек унинг устига бостириб келмоқда эди.

Қизнинг жаранглаган овози сўнди ва бахтли кечанинг равшан таассуротларининг ўрни бўшаб қолди. Бу бўшлиқни тўлдириш учун унинг қалбидан қандайдир оғир бир нарса зўр куч билан кўтарилиб келарди.

Кўр қизни кўришни истар эди!

Аввалларн у фақат руҳан эзиларди, лекин бу руҳий эзилиш қалбидан жой олар, худди симиллаб оғриган тиш оғриғидек, билдирмай хавотирга соларди, одатда биз бундай тиш оғриғига эътибор бермаймиз.

Кўр қўнғироқчи билан учрашиш бу оғриқни кучайтирди, у қаттиқ азоб чекаётганини англади.

Пётр Эвелинани севиб қолган ва уни кўришни истарди!

Жимжит ва қор босган кўрғонда кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтаверди.

Баъзан, ёркин бахт равшан ссзилган пайтларда Пётр анча руҳланиб кетарди, чеҳраси очиларди. Лекин бу узоққа бормас, сал вақт ўтиши билан ҳатто шундай бахтли дақиқалар ҳам қандайдир ташвишли дамга айланиб кетарди: гўё кўр бу бахт учиб кетади, бундан кейин сира ҳам қайтиб келмайди, деб қўрққандай бўларди. Бу унинг одамлар билан бўлган муомаласини ўзгартиб турарди: ўқтин-ўқтин жўш урадиган эркаланиш ва ҳаддан ташқари асабийлашишлардан кейин бир неча кунгача қаттиқ хафа ва ғамгин бўлиб юрарди. Қоронғи меҳмонхонада кечқурунлари рояль ҳаддан ташқари зорланар ва қаттиқ нола-фиғон чекар, унинг ҳар бир садоси Анна Михайловнанинг юрагига найзадек санчиларди. Ниҳоят, унинг энг қўрқиб ўйлаб юрганлари тўғри чиқди: Пётр ёшлигидагидай уйқусида безовта бўла бошлади.

Бир куни эрта билан Анна Михайловна ўғлининг ётоғига кириб қолди. Ўғли ҳали уйқуда эди, аммо унинг уйқуси аллақандай беҳаловат кўринди: сал очиқ кўзлари қовоқлари остидан қорайиб кўринарди, ранги ўчган чеҳрасидан безовталанаётгани сезилиб турарди.

Она бу ғалати ташвишнинг сирини билмоқ учун тўхтаб, ўғлига диққат билан тикилди. Лекин у, ўғлининг чеҳрасидаги ташвишнинг тобора ортиб бораётганини ва ўғлининг ниманидир билиш учун зўр бериб уринаётганини кўрарди, холос.

Бирдан, унинг назарида, кўрпа устида аллақандай енгил ҳаракат сезилгандай бўлди. Қиш қуёшининг бола тепасидаги деворга тушиб турган ва кўзни қамаштирадиган ёркин шуъласи худди сакрагандек, оҳиста пастга қараб тушаверди.

Шуъла аста-секин силжиб, чала юмуқ турган кўзларга тушди, қуёш шуъласи кўзга яқинлашган сари ухлаб ётган бола кўпроқ безовталанарди.

Анна Михайловнани даҳшат босди, у юрагини ҳовучлаб қуёш шуъласидан кўзини узмай қимир этмасдан турарди. Шуъла аста-секин ўғлининг юзига яқинлашиб келаверди. Ўғлининг юзи тобора оқарар, бужмаяр ва қаттиқ тортишганича қотиб қоларди. Сарғиш шуъла ўғлининг сочига тушди, сўнгра боланинг пешонасини иситди. Она, ўғлини ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, бутун гавдасини олдинга ташлади, лекин оёқлари турган ерга михлагандай қотиб қолган эди. Шу пайтда ухлаб ётган боланинг қовоқлари очилди, ҳаракатсиз кўз қорачиғларида шуъла учқунлари чақнади, бола нурга тикилиб бошини оҳиста ёстиқдан кўтарди. Лабларида кулиш ёки йиғлаш аломати кўринди ва чеҳраси яна ҳаракатсиз қолди.

Ниҳоят, она қотиб қолган оёқларини аранг ердан узди-да, боласининг тепасига келиб қўлини унинг пешонасига қўйди. Бола сесканиб уйғонди.

– Ойи, сенмисан? – деб сўради ўғил.

– Ҳа, мен.

Ўғил қаддини кўтарди. Унинг миясини худди туман босгандек эди. Лекин, бироздан кейин:

– Мен яна туш кўрдим... Мен энди тез-тез туш кўраман, лекин эсимда ҳеч нарса қолмайди ... – деди.

VI

Ўсмирнинг кайфиятидаги чексиз ғамгинлик ўрнини асабийлик эгаллади, шу билан бирга унинг сезгилари ҳам ниҳоятда ўткирлашиб борарди. Эшитиш қобилияти ҳаддан ташқари ўткирлашди. Ёруғликни у бутун вужуди билан сезарди, бу ҳатто тунда ҳам сезилиб турарди: у ойдин кечани қоронғи тундан ажрата билар ва кўпинча ҳамма ухлаган вақтда, афсонавий ойдин кечада ёлғиз ўзи ҳовлида ширин хаёлларга берилиб юрарди. Шу билан бирга унинг нурсиз юзи доим кўм-кўк осмонда сузиб юрган чўғсимон шарга қараган бўларди ва совуқ нур унинг кўзларида учқун каби чақнаб турарди.

Шар сргa яқинлашган сари катталашиб, қизил парда билан қопланиб, уфқда охиста ғойиб бўлгандан кейин кўрнинг чеҳраси тинчланиб, қалби юмшарди-да, сўнгра ўз уйига кириб кетарди.

Бу узоқ кечаларда унинг нималарни ўйлаб юрганини айтиш қийин. Мустақил яшашнинг шодлигини ва азоб-уқубатини тотиб кўрган ҳар бир кимса, маълум ёшга етганда озми-кўпми даражада руҳий танглик даврини кечиради. Фаол ҳаёт чегарасига етгач, одам ўзининг табиатдаги мавқеини, ўз қадрини, ўзининг атрофдаги нарсаларга бўлган муносабатини аниқлашга тиришади. Бу ўзига хос «жонсиз бир нуқта» ҳаётда юз берадиган катта-кичик воқеалар кимни бу нуқтадан омон-эсон олиб ўтса, демак, ўша бахтли одам. Пётрнинг бу руҳий танглиги тобора кучая борарди, «дунёда яшашнинг нима кераги бор?» деган саволга у: «Кўр дунёда яшаб нима қилади?» – деган саволни қўшарди. Ниҳоят, унинг бу ғамгин фикрларига аллақандай ёт куч, қондирилмаган талабнинг яна қандайдир қарийб жисмоний тазйиқи келиб қўшилар ва бу нарса унинг характерига таъсир қиларди.

Рождество[1] олдидан яскульскийлар қайтиб келишди. Шўх, хушчақчақ, сочларини қор босган ва оппоқ юзи совуқда қизарган Эвелина посессор яккатўп мулкидан қўрғонга югуриб келди-да, Анна Михайловна, Пётр ва Максим билан қучоқлашиб кўриша кетди. Дастлаб Пётрнинг чеҳраси очилиб, юзида шодлик аломати кўринди, бироқ сал ўтмай яна чуқур қайғуга ботди.

– Сен: «Мени яхши кўради», деб ўйлайсанми? – деб жиддий сўради ўша куниёқ, Эвелина билан танҳо қолганда.

– Бунга имоним комил, – деди қиз.

– Мен бўлсам, билмайман, – деди Пётр, қовоғини солиб. – Ҳақиқатан ҳам, билмайман. Илгари мен ҳам сени дунёда ҳамма нарсадан яхши кўраман, деб ўйлар эдим, аммо энди билмайман. Мени қўй, вақт ғаниматида сени фаол ҳаёт йўлига ундаётганларнинг сўзига амал қил.

---

[1] Рождество – Исо туғилган кун муносабати билан бўладиган байрам.

– Нега мени бунча қийнайсан? – деди қиз ескин.

– Қийнаяпманми? – деб сўради Пётр, унинг юзида яна худбинлик аломатлари пайдо бўлди.

– Ҳа, тўғри, мен сени қийнаяпман. Умрбод сени қийнайман ва қийнамай иложим йўқ. Ўзим ҳам буни илгари билмас эдим, энди биламан. Айб менда эмас. Мен туғилмасдан туриб, мени кўздан маҳрум қилган куч бу шафқатсизликни ҳам менга бахш этди... Биз, кўр туғилганлар, ҳаммамиз шунақамиз. Қўй мени... ҳаммангиз мени унутинг, чунки мен муҳаббат ўрнига фақат ғам-ғусса келтираман. Мен кўришни истайман, тушунасанми? Кўришни истайман ва бу тилакдан ҳеч қутула олмайман. Агар мен онамни, отамни, сени ва Максимни бир кўрсам эди, дунёда армоним қолмас эди... Мен, бу хотирани ёдимда олиб қолардим ва умрбод унутмасдан, абадий эсда сақлардим...

У ўзининг бу ғоясида жуда қаттиқ туриб олди. Ўзи ёлғиз қолганда қўлига ҳар хил нарсаларни олиб кўрар, уларни зўр диққат билан пайпаслар, кейин уларни бир томонга қўйиб, ушлаб кўрган нарсаларининг шаклини тасаввур этишга тиришарди. Худди шунингдек, у асабларини зўр бериб ишлатганда сезгилари орқали ҳис этган ноаниқ ёркин рангли сатҳларнинг орасидаги фарқни ҳам пайпаслаб билиб оларди. Аммо бу нарсаларнинг ўртасида фарқ борлигини тушунса ҳам, лекин уларнинг қанақалигини билмас эди. Энди у ёруғ кунни қоронғи тундан ажратар экан, бунинг сабаби шу эдики, кишининг онги бовар қилмайдиган йўллар билан мияга кирган ёруғ нур, мияга кучлироқ таъсир қилиб, унинг изтиробли ҳиссиётларини баттар қийнарди.

VII

Бир куни Максим меҳмонхонага кириб, у ерда Эвелина билан Пётрни кўрди. Қиз уялгандек кўринди. Йигитнинг қош-қовоғи солиқ эди. Азоб-укубатнинг янги сабабларини топиш ва у билан ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнаш унинг учун озиқ бўлиб қолгандай кўринарди.

– Пётр: «Қизилранг жаранг»[1] деган ибора нимани билдиради?» деб сўраяпти. Мен буни тушунтириб беролмаяпман, – деди Эвелина Максимга.

– Хўш, ўзи нима гап? – сўради Максим Пётрга юзланиб.

Пётр кифт қоқди.

– Ҳеч гап йўқ. Модомики, товушларнинг туси бўлиб, мен уларни кўролмас эканман, демак, мен товушларни ҳам тўлиқ билмас эканман-да.

– Бекорчи гап, болалик бу, – жеркиб берди Максим. – Бунинг нотўғрилигини ўзинг ҳам яхши биласан. Товушларни сен биздан кўра яхшироқ биласан.

– Хўш, бўлмаса, бу ибора нимани билдиради?.. Ахир, бу иборанинг бирорта маъноси бордир?

Максим ўйланиб қолди.

– Бу оддий таққослаш, – деди Максим. – Аслида, товуш ҳам, ёруғлик ҳам ҳаракатдан иборат, демак, улар кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлари керак.

– Бу ерда қандай хусусиятлар бўлиши мумкин? – деб гапдан қолмасди кўр. – «Қизилранг жаранг?» Унинг ўзи қанақа бўлади?

Максим ўйланиб қолди.

Унинг хаёлига тебранишнинг тезлиги ҳар хил бўлишини рақам билан тушунтирсаммикан, деган фикр келди-ю, лекин бу нарса ўсмирни қаноатлантирмаслигини англади. Бунинг устига ёруғликни товушга ўхшатиб биринчи марта таърифлаган одам физикадан хабарсиз бўлса керак, лекин, ҳар ҳолда, буларнинг ўртасида қандайдир ўхшашлик борлигини пайқаган. Бу ўхшашлик нимадан иборат?

Чолнинг миясида баъзи бир тасаввурлар пайдо бўлди.

– Шошма, – деди у. – Билмадим, мен сенга буни яхшилаб тушунтира олармиканман... «Қизилранг жаранг» нима эканлигини мендан яхшироқ билишинг мумкин: сен уни катта шаҳарларда, байрам кунларида кўп эшитгансан, фақат бу ибора бизнинг томонларда ишлатилмайди...

---

[1] Черковда энг катта қўнғироқдан бошқа ҳамма қўнғироқларнинг бирдан чалиниши.

– Шошма, шошма, – деди Пётр ва шошиб-пишиб пианинонинг қопқоғини очди. Пётр ўзининг моҳир бармоқлари билан пианинонинг клавишларини босиб байрам кунларида бутхонанинг ҳамма қўнғироқларини бирданига чалганда чиқадиган овозга ўхшатиб чала бошлади. Бир неча йўғон товушлардан иборат бўлган аккорд чуқур фон бўлиб кўринар, ингичка ва ёрқин товушлар эса унинг юзасида ирғишлаб, сакраб юрарди. Умуман айтганда, бу кишини ҳаяжонга солиб, қувонтириб юборадиган баланд садолар эдики, бу садолар фақат байрам кунларидагина ҳавода янграши мумкин.

– Шундай, – деди Максим, – бу жуда ўхшаб кетадики, бизнинг кўзимиз очиқ бўлса ҳам, лекин буни сенчалик ўзлаштира олмаган бўлардик. Мана: масалан... мен катта қизил нарсага қараганимда, у ҳам менинг кўзимга худди шундай бир ғалати жилва билан мавжланиб тургандек таъсир қилади. Унинг қизил туси худди ўзгариб турганга ўхшайди: тагида чуқур фон қолдириб, баъзи жойлари очроқ бўлиб, мавжланиб тургандек кўринади, бу тез ўзгариб турадиган мавжлар кўзга – ҳар ҳолда менинг кўзимга, жуда қаттиқ таъсир қилади.

– Бу тўғри, тўғри! – деди шошилиб Эвелина. – Мен ҳам буни сезаман, қизил мовут дастурхонга узоқ тикила олмайман.

– Худди шунингдек, баъзи одамлар байрамда қўнғироқларнинг қаттиқ жаранглаб эшитилишига чидаб туролмайди. Менинг таққослашим тўғри бўлса керак. Менинг хаёлимга бошқа рангларни ҳам таққослаб тушунтирсаммикан деган фикр келди: масалан, тўқ-қизилга ўхшаган «Малинаранг жаранг» ҳам бўлади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам қизилга яқин, лекин чуқурроқ, текис ва мулойимроқ. Қўнғироқ жуда кўп йиллар чалингандан кейин, ишқивозлар айтганидек, унинг овози очилади. Унинг овозидаги ғализлик йўқолади, қулоққа ёқадиган бўлиб қолади, бундай қўнғироқнинг овозини «Малинаранг жаранг», дейдилар. Бир неча қўнғироқларни бир-бирига моҳирлик билан жўр қилиб ҳам ана шундай овозни чиқариш мумкин.

Пётр моҳир қўллари билан пианинони чалиб юборган эди, почта аравасининг қўнғироқчаларига ўхшаган жаранглаган садо эшитилди.

– Йўқ, – деди Максим, – мен буни жуда ҳам қизил дердим...

– Ҳа, ҳа, эсимда!

Пианино бир текисда янгради. Баланд, тез ва аниқ эшитилган товушлар борган сари оғирроқ ва юмшоқроқ эшитила борди. Оқшом пайтда йўл чангитиб узоқ томонларга сокин, бир хилда майин овоз чиқариб кетаётган, то сўнгги овози жимжит далаларда сингиб кетгунча тобора оҳиста эшитилиб турадиган рус тройкасининг дўғасига тақилган қўнғироқчалар ана шундай жиринглаб эшитилади.

– Ҳа, баракалла! – деди Максим. – Сен фарқини тушунибсан. Бир вақтлар – ёшлик вақтингда, онанг рангларнинг тусини товуш воситаси билан тушунтирмоқчи бўлган эди.

– Ҳа, эсимда... Нега ўшанда буни давом эттиришга йўл қўймадинг? Балки, ўша вақтда тушунган бўлардим.

– Йўқ, – хаёл ичида жавоб берди чол, – бундан натижа чиқмас эди. Аммо, аслини суриштирганда, товуш ва рангдан ҳосил бўладиган таассуротлар кишининг қалбига бир хилда ўрнашса керак, деб ўйлайман. Биз: ҳамма нарса унинг кўзига чиройли бўлиб кўринади, деймиз. Бу – ўша одамнинг кайфи чоғ эканлигини билдиради. Товушларнинг маълум тарзда бирга уйғунлашиши ҳам кишида ана шундай хурсандлик кайфиятини туғдириши мумкин. Умуман товуш билан ранглар кишининг руҳий кайфиятига бир хилда таъсир қилади.

Чол трубкасини тутатиб, Пётрга диққат билан тикилди. Кўр, афтидан, Максимнинг ҳар бир сўзини иштиёқ билан тинглаётган бўлса керак, қимир этмай ҳаракатсиз ўтирар эди. «Давом эта бераймикан?» – деб ўйлади чол, лекин орадан бир дақиқа ўтгач, миясида пайдо бўлган ғалати фикрларга берилиб, хаёлчанлик билан сўзлай бошлади:

– Ҳа-я, менинг миямга ғалати фикрлар келадиган бўлиб қопти... Қонимизнинг қизиллиги тасодифийми ёки тасодифий эмасми? Гап шундаки... Миянгда бирон та фикр туғилганда, туш кўриб уйғонгач, хафа бўлиб қалтираганингда ёки йиғлаганингда, одам бирдан эҳтиросда тўлиб қизишиб кетганда, танангдаги қон тезроқ ҳаракат қилади, миянгга қип-қизил бўлиб қуйилади, Шунинг учун ҳам қонимиз қизил...

– Қизил... иссиқ... – деди Пётр, хаёл суриб.

– Худди шундай – қизил ва иссиқ бўлади. Шундай қилиб, қизил ранг ҳам, «қизил» товуш каби бизнинг руҳимизни ёритиб, ўзимизни ҳаяжонлантириб ва завқлантириб туради, шунинг учун ҳам уни «қизғин», «қайноқ», «иссиқ» деб атайдилар. Шу нарса ажойибки, рассомлар ҳам қизғиш тусларни «иссиқ» деб атайдилар.

Максим трубкасини тортди-да, буруқсатиб чиқазаркан, сўзида давом этди:

– Агар қўлингни бошинг устида айлантириб, ярим доира чизасан. Энди сен, қўлингни чексиз узун деб фараз қилгин. Агар шу қўлингни бошинг устида айлантира билсанг, чексиз узоқликларда ярим доира чизган бўлардинг... Тепамиздаги ярим шарга ўхшаган осмон гумбази ҳам бизга ана шундай узоқ кўринади, осмон теп-текис, чексиз ва кўм-кўк... Биз осмонни булутсиз ҳолда кўрганимизда кўнглимиз равшанлашади, ўзимизни хотиржам сезамиз. Осмонни у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган қора булутлар босганда эса, бизнинг ичимизни ҳам қандайдир ноаниқ ҳаяжон қоплайди, кўнглимиз ғаш бўлади. Сен ҳам чақмоқ чақнайдиган булутнинг яқинлашиб келаётганини сезасан-ку...

– Ҳа, сезаман, кўнглим нима учундир ғашланиб туради.

– Тўғри айтасан. Биз булут орасидан қачон яна мовий осмон кўринаркин, деб турамиз. Чақмоқ чақиб ўтиб кетади, осмон эса кўм-кўклигича туради, биз буни биламиз, шунинг учун ҳам момақалдироқ бўлганда ортиқча ташвишланмаймиз. Осмон ана шундай мовий... Денгиз ҳам тинч турганда мовий кўринади... Онангнинг кўзлари ҳам мовий, Эвелинанинг кўзлари ҳам мовий...

– Осмонга ўхшаш... – деди кўр, бирдан юмшоқлик билан.

– Ҳа. Мовий кўз оққўнгиллик белгиси ҳисобланади. Энди мен сенга яшил рангни айтиб бсрай. Ернинг ўзи қоп-қора, дарахтларнинг танаси ҳам баҳорда қора ёки кулранг бўлади, лскин қуёшнинг ёруғ ва иссиқ нури қоп-қора ерни исита бошлаши билан ердан ям-яшил кўкатлар, дарахтлардан япроқлар ўсиб чиқа бошлайди. Кўкатлар учун ёруғлик ва иссиқлик керак, лекин ёруғлик ва иссиқлик жуда ҳам кўп бўл-

маслиги керак. Шунинг учун кўкат кўзга жуда ёқимли кўринади. Кўкат – гўёки иссиқлик билан намли салкинликнинг бир-бири билан қўшилганига ўхшайди: кўкат кишининг баҳрини очади, соғломлаштиради, лекин кишини ҳаяжонга солмайди, одамлар бахт деб атаган нарсани бағишламайди... Тушундингми?

– Й-йўқ... яхши тушунмадим... Майли, гапиравер!..

– Хўп, бўпти!.. Буёғини эшит. Ёш қизиғида ўсимлик худди ҳаёт кучини ўзига сиғдиролмагандай тинкаси қуриган кўринади, япроқлар сўлиб, шалвираб қолади ва агар ёмғир ёғиб қуёш иссиғининг тафти қайтмаса, кўкат бутунлай сарғайиб кетиши мумкин. Аммо кузда чарчаб ҳолдан тойган япроқлар орасида мевалар етилади ва қизаради. Одатда, меванинг офтобрўя томони қизил бўлади: гўёки ҳаёт кучи, ўсимликлар дунёсининг бутун кучи шу мевада мужассам бўлгандек. Кўрасанки, бу ерда ҳам қизил ранг эҳтирос белгиси ва унинг рамзи бўлиб хизмат қилади. Бу ранг масталастлик, гуноҳ-бадкирдорлик, қаҳр-ғазаб ва қасос-ўч рангидир. Халқлар оммаси кўзғолон кўтарган вақтда умумий ҳиссиётни қизил байроқ билан ифодалайди, бу байроқни ўз устларида аланга каби ҳилпиратиб борадилар... Лекин, сен яна тушунмаяпсан, назаримда?

– Бари бир, давом этавер!

– Кеч куз келади. Мевалар шира олиб оғирлашади, узилиб ерга тушади... У ўлади, аммо унинг ичидаги уруғи ўлмайди, яшайди, бу уруғда бўлажак ўсимлик яшайди, унинг келажакдаги янги ям-яшил япроқлари ва мевалари яшайди. Уруғ ерга тушади, ҳарорати қолмаган қуёш пастлаб, ўтиб кетади, совуқ шамол эсади, булутлар суза бошлайди. Эҳтиросгина эмас, балки ҳаётнинг ўзи ҳам оҳиста, кишига сезилмай сўнади... Кўкатлар йўқолиб, ер борган сари кўпроқ қорайиб кўринади, осмонда совуқ эсиб юради... ниҳоят, шундай бир кун келадики, тинч ва жим ётган бу яланг ерга миллион-миллион қор парчалари тушади ва ернинг ҳамма жойи текисланиб бир хилда оппоқ қор билан қопланади... Оқ ранг-совуқ қор туси одам етолмайдиган баланд осмонда сузиб юрган совуқ булутлар тусидир, улуғвор ва жонсиз

ётган тоғ чўққиларининг тусидир... Бу – эҳтироссизлик ва совуқ, муқаддас юксаклик белгиси, келажакдаги мевасиз, самарасиз ҳаёт белгисидир. Энди қора рангга келганда...

– Биламан, – деб гапни бўлди кўр, – бунда товуш ҳам йўқ, ҳаракат ҳам йўқ... тун...

– Тўғри, шунинг учун ҳам, бу – ғам-ғусса ва ўлим, белгисидир...

Пётр бир сесканди ва секин деди:

– Ўлим белгиси деб ўзинг айтиб турибсан ахир, менга бутун жаҳон зулмат-ку... ҳамма ёқ ҳамиша қоп-қора!

– Янглишасан, – деб кескин жавоб қайтарди Максим, – сен учун товуш, иссиқлик, ҳаракат бор... сени ҳамма севади... Сен ақлсизлик қилиб назар-писанд қилмаган нарсалар учун кўп одамлар кўз нуридан кечишга рози... Лекин сен ўз нуқсонингни ҳадеб пеш қилаверма...

– Тўғри! – деб қичқирди Пётр, эҳтирос билан, – мен унга ўлганимнинг кунидан кўниб юрибман: у мендан сира ҳам ажралмаса, мен ундан қаёққа қочиб қутулай?

– Агар сен тушунсанг, дунёда сенинг кулфатингдан кўра юз чандон ортиқроқ ғам-ғуссалар ҳам бор, шундай бахтсизликлар борки, уларнинг олдида сенинг таъмин этилган ва ҳамма ардоқлаб келаётган ҳаётингни ҳолва деса бўлади, ўшанда...

– Тўғри эмас, нотўғри! – деб жаҳл билан сўзни бўлди кўр. – Мен ўз ҳаётимни энг паст гадой ҳаёти билан алиштиришга ҳам розиман, чунки гадой мендан кўра бахтлироқдир. Умуман айтганда, кўрларга ҳам бунчалик ғамхўрлик қилишнинг кераги йўқ! бу катта хато... кўрларни йўлга олиб чиқиб, қўйиб юбориш керак, тиланчилик қилсинлар. Эрталабдан бошлаб овқат топишни ўйлардим, одамлар берган тийинларни санардим, пулнинг озлигини кўриб, ваҳимага тушардим, кўпроқ пул тушса қувонардим, кейин тунашга бошпана ахтарардим. Агар тополмасам, совуқдан ва очликдан азоб чекар эдим... ва шу кулфатлардан бўшамас эдим ва... ҳозиргига қараганда, йўқчиликда камроқ азоб чекардим.

– Сен шундай деб ўйлайсанми? – деб сўради Максим совуққина ва Эвелина томонга қаради. Чолнинг қарашида та-

ассуф ва шафқат пайдо бўлди. Қиз ранги ўчиб, қони қочган ҳолда жиддий ўтирар эди.

– Имоним комил, – деди Пётр, ўжарлик билан. – Ҳу анави қўнғироқхонадаги Егорга ҳавасим келиб юради. Кўпинча, эрта билан уйғонганимда, айниқса ҳовлида шамол ва қор бўрони бошланган пайтларда Егор эсимга тушиб кетади: у ўз минорасига чиқиб кетаётган бўлади...

– Дийдираб, – деди Максим.

– Тўғри, у дийдирайди, қалтирайди, йўталади. Унга пўстин тиктириб бермаган Памфилийни сўкади. Сўнгра совқотган қўллари билан арқонни тортиб эрталабки ибодатга қўнғироқ чалади. Кўрлигини унутиб юборади... Чунки у ерда, кўр бўлмаган одам ҳам совқотиши мумкин... Мен бўлсам кўрлигимни унутмайман, мен...

– Демак, нолишингга ўрин йўқ!..

– Ҳа! Нолишимга ўрин йўқ! Менинг бутун ҳаётим зулмат ичида. Ҳеч ким айбдор эмас, лекин мен ҳар қандай гадойдан ҳам бахтсизроқман.

– Сўзингни нотўғри демайман, – деди чол совуққина, – балки ҳақлидирсан. Ҳар ҳолда, агар сенинг турмушинг ёмон бўлганда эди, эҳтимол, сенинг ўзинг яхшироқ бўлармидинг.

У қиз томонга яна бир марта ачиниб қаради-да, қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб уйдан чиқиб кетди.

Бу сўзлардан кейин Пётрнинг руҳий кайфияти яна ҳам кескинлашди ва у ўзининг изтиробли хаёлига янада кўпроқ берилди.

Баъзан шундай бўларди: Максим айтиб берган тасаввурлар бирдан унинг эсига тушиб, унинг кенглик тўғрисидаги тасаввури билан қўшилиб кетарди. Қора ва ғамгин ер узоқ жойларга ёйилиб кетар ва уни ўлчаб кўрмоқчи бўлганда поёнига етолмасди. Ернинг устида эса, нимадир бошқа бир нарса турар эди... Унинг хаёлида момақалдироқ гумбурлаб эшитилар, шунда бепоён осмон фазоси тўғрисидаги тасаввур гавдаланар эди. Сўнгра момақалдироқ тинар, лекин баланд осмонда нимадир қолгандек туюлар, шунда у қалбида улуғворлик ва равшанлик сезарди. Баъзан бу ҳиссиёт равшанлашар, унга «кўзлари осмондек мовий» Эвелина би-

лан онасининг овози қўшилар, сўнгра, зўр куч билан хаёлда тикланган ва жуда равшан бўлиб кўринган образ бирдан йўқолар ҳамда бошқа образга айланиб кетарди.

Бу қоронғи тасаввурларнинг ҳаммаси уни қийнар ва қаноатлантирмас эди. Уларни тасаввур қилиш жуда оғир ва шу қадар ноаниқ эдики, натижада қаноатланмай руҳан эзилар, бу эса ўз сезгиларини тўлиқ тиклашга беҳуда интилаётган касалнинг руҳини баттар қийнар эди.

VIII

Баҳор ҳам келди.

Попельскийлар кўрғонидан олтмиш чақиримча нарида, ставрученколарникига борадиган йўлнинг қарши томонида, кичкина шаҳарчадаги католиклар черковида мўъжизали икона бор эди. Донишманд одамлар унинг мўъжиза кучини ҳам аниқ билардилар: кимки шу иконага бағишланган байрам куни зиёратга пиёда келса, йигирма кунлик қилган ҳамма гуноҳларидан фориғ бўлармиш, яъни йигирма кун ичида қилган ҳамма қонунга хилоф ишлари у дунёда гарданидан соқит қилинармиш. Шунинг учун ҳар йили эрта баҳорда, маълум кунда кичкина шаҳарчага жон кирар ва уни таниб бўлмасди.

Черков илк кўкат ва гуллар билан безанар, шаҳар осмонида бутхона қўнғироқларининг жаранги янграр, панларнинг «аравалари» гумбурлар ва зиёратга келганлар кўчаларга, майдонларга ва ҳатто шаҳарчадан ташқари далаларга ҳам манзил қурар эдилар. Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳам католик эмас эди. Бу иконанинг довруғи жуда узоқ ерларга тарқалган эди, шунинг учун шаҳарлик кўп провославлар, ногиронлар ва майиблар ҳам зиёратга келар эдилар.

Байрам куни «каплица»нинг[1] икки томонидаги кўча турли-туман кийинган халойиққа тўлди. Бу халойиққа шу ердаги адирлардан бирига чиқиб қараган одам баҳайбат йиртқич ҳайвон кичкина ибодатхона олдидаги кўчада чўзилиб ётипти, баъзан хилма-хил ва олачипор танасини сал-пал

[1] Каплица – кичкина ибодатхона.

қимирлатиб қўяяпти, деб ўйларди. Халқ тизилган кўчанинг ҳар икки томонида бир талай гадойлар садақа тилаб қўлларини чўзиб, саф тортиб турардилар.

Максим қўлтиқтаёғини дўкиллатиб, унинг ёнида Иохимнинг қўлини ушлаб келаётган Пётр кўча бўйлаб дала томонга оҳиста борар эдилар.

Сон-саноқсиз оломоннинг ғовур-ғувури яҳудий даллолларнинг бақиришлари, араваларнинг дукур-дукури, буюк бир тўлқин каби у ёқдан-бу ёққа ғала-ғовур қилиб юрганларнинг ҳаммаси орқада қолиб кетди, энди уларнинг ғала-ғовурлари узоқдан эшитилаётган улкан тўлқин каби шовиллаб, оҳиста эшитиларди. Бу ерда гарчи одам сийрак бўлса ҳам, пиёдаларнинг тапир-тупур юришлари, арава ғилдиракларининг ғижирлаши, одамларнинг гангир-гунгур гапиришлари эшитилиб турарди. Дала томондан келган чумаклар[1] карвони оғир юк ортилган араваларни ғижирлатиб, яқин кўчалардан бирига бурилиб кетарди.

Пётр одамларнинг бу ғала-ғовурларига паришонхотир қулоқ солиб итоаткорлик билан Максимнинг кетидан борарди, изғирин совуқ эди, шунинг учун дам-бадам пальтосининг барини ёпарди, у жуда қаттиқ хаёл суриб борарди.

Ана шундай чуқур ўйга чўмиб борастган бир пайтда уни бир нарса шу қадар ҳайратга солдики, у бир сесканиб тушди-да, бирдан тўхтаб қолди.

Шаҳар уйлари шу ерга келганда тугарди, каттакон тош йўл, яланг ер ва деворлар орасидан ўтиб шаҳарга кириб борарди. Далага чиқавершида художўй одамлар томонидан бир вақтлар икона билан фонус қўйилган тош устун ўрнатилган эди, бу фонус шамолда ғижирлаб турарди, холос. Чунки у сира ёқилмас эди. Худди шу устун тагида бир тўда кўр гадойлар ўтирар эди: уларни кўзи очиқ рақиблари сердаромад жойлардан сиқиштириб шу ерга чиқариб қўйган эдилар. Кўрлар қўлларида заранг косаларини тутиб, аҳён-аҳёнда улардан биттаси мунгли овоз билан тиланиб қўярди:

[1] Чумак – илгари вақтда Қрим ва Донга озиқ-овқат ташиб юрган украин деҳқони.

– Ҳазрати Исонинг ҳаққи-ҳурмати, биз, кўзи ожизларга ҳам хайр қилиб кетинг.

Кун совуқ, кўрлар эса даладан эсаётган изғирин шамолда эрталабдан бери ўтиришар эди. Улар исиниб олиш учун бу ғужғон ўйнаган одамлар орасида юролмас эдилар, навбатма-навбат зорланиб айтган ашулаларида жисмоний эзилганликлари ва батамом заиф эканликлари эшитилиб турарди. Ашуланинг биринчи сўзлари анча равшан эшитилса ҳам, кейинчалик қайғу-ҳасрат тўла ва совуқда титраган нола-фиғон эшитилар эди. Шундай бўлса ҳам, кўчанинг шов-шувида зўрға эшитиладиган энг кейинги, энг секин айтилган сўзлар ҳам кишининг қулоғига бориб етар ва улар чекаётган азоб-уқубат ҳар қандай одамнинг ҳам юрагини эзарди. Пётр тўхтади, азоб-уқубатли нола-фиғон садолари унинг олдига худди бир даҳшатли овоз шарпаси каби кслиб тургандек, юзи буришиб кетди.

– Ҳа, нсга кўрқасан? – деб сўради Максим. – Булар ўша сен ҳавас қилган бахтли одамлар-ку, – кўр гадойлар, тиланчилик қилиб ўтиришипти... Албатта, улар бироз совқотишган. Лекин, сенингча, булар совуқда роҳат қилишаётган бўлса керак.

– Кстамиз! – деди Пётр Максимнинг қўлидан ушлаб.

– Ҳа, кетаман, деб қолдинг? Бировларнинг нола-фиғонини эшитишга тоқатим йўқ дегин! Тўхта, мен, сен билан худди шу ерда очиқчасига гаплашмоқчиман. Сен, замон ўзгариб кетди, энди кўрлар бандурист Юрко каби тунги жангларда югурмайдилар, деб нолийсан, мсн Егорга ўхшаб ҳеч кимни қарғай олмайман, деб оҳ тортасан-у, аммо ичингда кўрларнинг бу бахтли қисматидан сени маҳрум қилганликлари учун ўз яқинларингни қарғайсан. Қасамёд қилиб айтаман, балки сен ҳақдирсан! Ҳа, шундай, кекса солдат виждони билан қасамёд қилиб айтаманки, ҳар бир одам ўз тақдирининг эгаси бўлишга ҳаққи бор, сен бўлсанг аллақачондан бери мустақил одамсан. Энди гапимга қулоқ сол: агар сен бизнинг хатомизни тузатмоқчи бўлсанг, агар туғилган кунингдан бошлаб сенга ҳаёт берган имтиёзлардан воз кечмоқчи бўлсанг, агар сен ана шу бахтсизларнинг

қисматини синаб кўрмоқчи бўлсанг, мен, Максим Яценко, сени ҳурмат қилишга, сенга ёрдам беришга ва кўмаклашишга тайёрман... Эшитяпсанми сўзларимни, ҳой, Пётр Яценко? Мен бошимни ўтга ва ажалга тутиб берганимда сендан сал катта эдим... меннинг онам қандай йиғлаган бўлса, сенинг онанг ҳам шундай йиғлайди! Майли, қўявер! Мен ўз ҳақимни таниб иш қилганим каби, сен ҳам ўз ҳақингни билишинг керак!.. Ҳар кимсага умрида бир марта тақдир келиб, қани, танла, дейди. Шундай қилиб, ихтиёр сенда... Хведор Кандиба, шу ердамисан? – деб қичқирди. Максим, кўрлар томонга қараб.

Хор бўлиб ашула айтаётганлар орасидан:

– Шу ердаман... Чақираётган сизмисиз, Максим Михайлович? – деган овоз эшитилди.

– Мен! Бир ҳафтадан кейин мен айтган жойга бор!

– Бораман, отахон, бораман, – деди кўр ва бошқаларга қўшилиб яна ашула айта бошлади.

– Мана энди сен, – деди Максим кўзларини олайтириб, – тақдирдан ва одамлардан нолишга ҳаққи бор одамни кўрасан... ўз тақдирига тан беришни ундан ўрганасан... Сен бўлсанг...

– Юринг, панич, кетамиз, – деди Иохим, чолга ўкрайиб қараб.

– Йўқ, тўхта! – деди ғазаб билан Максим. – Кўрларнинг олдидан ўтаётган одамларнинг биронтаси ҳам бир мири ташламай ўтмайди. Наҳотки, сен садақа бермай туриб қочсанг? Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор, дегандек, сен, қорни тўқ, фақат ношукрлик қилишни биласан, холос!..

Пётр, худди елкасига қамчи тушгандек, бошини кўтарди. Чўнтагидан кармонини олиб, кўрлар турган томонга қараб кетди. Ҳассаси билан олдинда ўтирган кўрни топди-да, чақа ташланадиган заранг косани қўли билан пайпаслаб топиб, ёнидаги бор пулини косага ташлади. Ўтиб кетаётган бир неча одам тўхтаб яхши кийинган, келишгангина бойваччага таажжуб билан қараб турарди, бойвачча кўрга садақани пайпаслаб берар, гадой ҳам пайпаслаб олар эди.

Шу орада Максим орқасига қайрилиб, оқсоқланиб кставерди. Унинг юзи қип-қизарган, кўзлари чақнар эди... Афтидан, унинг жазаваси тутиб қолди шекилли, ёшлигидан биладиганларга унинг бу феъли маълум эди. Ҳозир у ҳар бир сўзни ўйлаб айтадиган педагог эмас, балки ғазаби ичига сиғмай, жазаваси тутган одам эди. Фақат Пётрга кўз қирини ташлаб шаштидан тушгандай бўлди. Пётрнинг ранги пахтадек оқарган, лекин қошлари чимирилган, юзи зўр ҳаяжонли кўринарди.

Уларнинг кетидан совуқ шамол эсиб, кўча чангини тўзитарди. Орқада, кўрлар орасида, Пётр берган пул устида талаш бошланиб, шовқин кўтарилди...

IX

Шамоллашнинг оқибати бўлдими, ёки анчадан буён давом этиб кслаётган руҳий тангликнинг тарқалишими, ёхуд иккисининг бирга қўшилиши эдими, ҳар ҳолда, эртаси куни Пётр ўз бўлмасида иситмалаб ётар эди. У юзи буришган ҳолда ўрнида тўлғанар, нималаргадир қулоқ солар ва қаёққадир кочмоқчи бўларди. Шаҳардан келган кекса доктор унинг томирини ушлаб кўриб, баҳорги совуқ шамолни тилга олди. Максимнинг қовоғи очилмас, синглисига қарамасди.

Дард жуда оғир эди. Касал жуда оғирлашиб кетган вактда бемор бир неча кунгача қимирламай ётди. Ниҳоят, ёш организм касални енгди.

Бир куни, баҳорнинг чарақлаб турган тонгларидан бирида, қуёш шуълалари деразадан кириб, касалнинг бош томонига тушди. Буни кўрган Анна Михайловна Эвелинага қараб:

– Пардани тушириб қўй... Мен қуёш нуридан жуда қўрқаман, – деди.

Қиз буйруқни бажо келтириш учун ўрнидан турган эдиямки, беморнинг биринчи марта эшитилган ва кутилмаган овози уни тўхтатди:

– Майли, зарари йўқ. Илтимос, пардага тегманглар.

Иккала аёл хурсанд бўлишиб унинг устига энгашишди.

– Эшитяпсанми?.. Мен шу ердаман!.. – деди онаси.

– Ҳа! – деб жавоб берди Пётр, кейин ниманидир эслашга урингандек, жим қолди.

– Ҳа, айтмоқчи!.. – деди кейин секин ва ўрнидан туришга ҳаракат қилди. – Анави... Фёдор келдими? – деб сўради.

Эвелина билан Анна Михайловна бир-бирларига қарашди, Анна Михайловна қўли билан ўғлининг оғзини ёпти.

– Жим, жим! Жим ёт: сенга зарарли, – деди.

Пётр онасининг қўлини лабига босди, ўпа бошлади.

Унинг кўзлари ёшга тўлди. У анча вақтгача йиғлаб ётди ва шу билан юрагини бўшатди.

Бир неча кунгача у ювош, ўйчан эди, лекин ҳар сафар Максим у ётган бўлма ёнидан ўтганда, унинг юзида ташвиш аломатлари пайдо бўларди. Хотинлар буни сезиб, Максимни нарироқдан юришини илтимос қилишди. Бироқ, бир куни Пётрнинг ўзи Максимни чақириб, иккаласини танҳо қўйишларини илтимос қилди. Максим кириб, унинг қўлини ушлади-да, эркалатиб силади.

– Хўш, ўғлим, – деди Максим. – Айтгандек, мен сендан афв сўрашим керак эди...

– Мен биламан, – деди секин Пётр. – Сен менга сабоқ бердинг, бунинг учун мен сендан миннатдорман.

– Лаънат бундай сабоққа! – деди Максим тутоқиб. – Жуда ҳам кўп педагоглик қилсанг – одам жинни бўлиб кетар экан. Йўқ, бу сафар мен ҳеч қандай сабоқ бериш тўғрисида ўйлаганим йўқ эди, фақат сендан ҳам, ўзимдан ҳам хафа бўлган эдим...

– Демак, сен истаган эдингки...

– «Истадинг» деяверма!.. Одам қутуриб кетганда, унинг нима қилмоқчи бўлганини ким билсин... Мен сенинг ҳам бировларнинг кулфатини, ғам-ғуссасини билишингни ва ўз қадрингга етишингни истаган эдим...

Иккиси жим қолди...

– Ўша ашула, – деди Пётр, орадан бир дақиқа ўтгач, – ҳатто алаҳлаган вақтимда ҳам ёдимдан кўтарилмади...

– Сен чақирган Фёдор ким эди ўзи?

– Фёдор Кандиба – менинг эски танишим.

– У ҳам... кўр туғилганми?

– Ундан ҳам ёмон: унинг кўзи урушда куйиб тушган.

– Шундай қилиб у, шу ашулани айтиб дунёда юриптими?

– Ҳа, бундан ташқари у бир гала етим қолган жиянларини ҳам боқади. Бунинг устига, жиянлари билан ҳазиллашиб ҳаммасини хурсанд ҳам қилиб юради.

– Шундайми? – деб сўради Пётр, хаёл ичида. – Ҳар нарса десанг ҳам, бунда қандайдир бир сир бор. Мен ҳам истардимки...

– Нимани истардинг, ўғлим?..

Бир неча дақиқадан кейин оёқ товуши эшитилди. Анна Михайловна кириб келди-да, уларнинг ҳаяжонли юзларига хавотирланиб қаради. Анна Михайловна кириши билан уларнинг сўзи бўлинди. Ёш организм касални узил-кесил енгди, Пётр тезда соғайиб, икки ҳафталардан кейин оёққа турди.

У жуда ҳам ўзгариб кетди, ҳатто чеҳра тузилиши ҳам ўзгариб кетган эди, илгариги руҳий азоб аломатлари энди кўринмас эди. Руҳий изтироб энди хаёлчанлик ва сокин ғамгинликка айланган эди.

Максим, бу – фақат касалликдан асаблар бўшашиб қолганлиги натижасида вақтинча ўзгариш бўлса керак, деб қўрқарди. Бир куни кечқурун Пётр касалдан кейин биринчи марта фортепьяно олдига келиб, одатдагидек, ўзи куй тўқиб, чала бошлади. Чалаётган куйи худди ўзининг кайфиятидек ғамгин ва бир оҳангда чиқар эди. Бироқ, ғам-ғуссага тўла оҳиста товушлар ичида бирдан, кўрлар ашуласининг оҳанги эшитилди. Куй бирдан узилди... Пётр дарҳол ўрнидан турди, юзи буришиб кетган, кўзидан ёш чиққан эди. Афтидан, у ҳаётда юз берадиган ва унга ана шу оғир нола-фиғон шаклида эшитилган кучли қарама-қаршиликларни енга олмаган бўлса керак.

Шу куни кечқурун Максим Пётр билан яна ёлғиз ўтириб, узоқ сўзлашди. Шундан кейин бир неча ҳафта ўтди, кўрнинг кайфиятида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Гўёки унинг руҳини туширган ва ғайратини бўғган ана шу мусибатини

ҳаддан ташқари ҳис этиш ўрнига нимадир бошқа бир нарса пайдо бўлгандай эди. У ўз олдига яна мақсадлар қўйди, режалар туза бошлади, қурий бошлаган дарахт баҳорнинг ҳаётбахш сувидан баҳра олиб, янги куртаклар чиқарганидай, унинг ҳам синган қалбида янги умидлар уйғонди, ҳаёт жўш ура бошлади. Айтгандек, машҳур пианистдан дарс олиш учун шу йил ёзда Пётрни Киевга юбориш тўғрисида қарор қилинган эди. Шу билан бирга Киевга фақат Максим икковигина боражагига ҳаммани кўндирган эдилар.

X

Июлнинг илиқ тунларидан бирида қўш от қўшилган арава ўрмоннинг четида, далада тунашга қўйилди. Эрта билан, энди тонг ёриша бошлаган вақтда, йўлдан иккита кўр стаклашиб ўтди. Уларнинг бири жўнгина бир асбобнинг сопини бураб борарди: ичи бўш қутининг тешигига ўрнатилган ёғоч ўқ айланиб, таранг тортилган торларни чертиб, ундан ғинғиллаган ғамгин ва ғалати бир садо чиқарарди. Бироз манқарок бўлса ҳам, аммо ёқимли овозли чол эрталабки ибодат қўшиғини айта бошлади.

Аравaнинг олдида гилам тўшалган бўлиб, унда даштда тунаб қолган бойлар ўтирарди, уларнинг ҳалиги кўрларни чақирганларини балиқ ортиб кетаётган аравакашлар кўриб қолди. Бироздан кейин аравакашлар бир қудук олдида отларини суғориб туришганда ҳалиги кўрлар уларнинг олдидан ўтиб қолишди, лекин улар энди уч киши эди. Ҳаммадан олдинда, узун ҳассасини дўқиллатиб, бир чол борарди, узун, оппоқ соч ва мўйловлари шамолда ҳилпираб борарди. Унинг пешонаси худди куйгандан кейин қолган доғдек, йиринг боғлаган эски яра билан қопланган эди, кўзнинг ўрнида фақат кўз косачалари қорайиб кўринарди, холос. Елкасига тақилган тасманинг бир учи иккинчи кўрнинг белбоғига боғланган. Иккинчи кўр узун бўйли чўтир юзидан заҳар томиб турган, барваста йигит эди. Уларнинг иккиси ҳам худди осмондан йўл қидиргандек, кўр кўзларини осмонга тикиб одатдагича қадам ташлаб боришарди. Учинчиси эса жуда

ёш, деҳқончасига янги кийинган, ранги қочган, юзи худди бир нарсадан қўрққандек кўринарди, у қўрқа-писа қадам ташлаб юрар ва баъзан орқадан келаётган одамга қулоқ солгандек, тўхтаб-тўхтаб қолар ва ўртоқларининг юришига халақит берарди.

Соат ўнларда улар анча узоқлашиб қолган эдилар. Ўрмон уфқда қолиб кетди. Ҳаммаёқ дашт, зоғ учмайди, олдинда тупроқ босиб ётган йўлни кесиб ўтган тош йўлда офтоб қизитган симларнинг гувиллаган овози эшитилади. Кўрлар тош йўлга чиқиб, ўнгга бурилганда, орқа томондан от туёғининг дукир-дукири ва арава ғилдирагининг шағал устида ғижирлаши эшитилди. Кўрлар йўлнинг четига чиқиб қатор бўлиб туришди. Яна ёғоч ўқ, таранг тортилган торларни чертиб, ғинғиллаган овоз чиқарди, кекса кўр овозини чўзиб:

– ...Биз, кўзи ожизларга ҳам хайр қилиб кстинглар... – ёғоч ўқдан ғижиллаб чиққан товушга ўсмир бармоқлари билан чертиб чалган бандуранинг мунгли садолари жўр бўлди.

Танга пул кекса Кандибанинг оёғи остига бориб жаранглаб тушди. Арава овози тўхтади: чамаси, аравадагилар кўрлар пулни топа олишдими-йўқми, билиш учун тўхташди шекилли. Кандиба тангани дарҳол топиб, севиниб кетди.

– Худо хайр берсин, – деди у, арава томонга қараб, аравада сочлари оқарган чорпахилдан келган кекса бой ўтирар, икки ёнида қўлтиқтаёғи чиқиб турарди.

Аравадаги чол ёш кўрга тикилди... Кўр, ранги оппоқ оқариб, лекин ўзини босиб олган эди. Ашула бошланиши билан унинг бармоқлари торларни черта бошлади, бу билан у, ашуланинг сўниқ товушини тор мелодияси билан бостириб юбормоқчи бўларди... Арава жўнади, лекин чол анчагача орқасига қараб-қараб кетди.

Кўп ўтмай, ғилдиракларнинг овози узоқлашиб, эшитилмай қолди. Кўрлар яна олдинма-кетин тизилиб, тош йўлдан кетишди...

– Юрий, сснинг қўлинг енгил экан, ҳам яхши чалар экансан... – деди чол.

Бир неча дақиқадан кейин кўрларнинг ўртанчаси:

– Почаевга зиёратга кетаётибсанми?.. – деб сўради.

– Ҳа, – деб ескин жавоб берди Ўсмир.

– Кўзим очилади деб ўйлайсанми? – деб сўради бояги кўр, яна заҳархандалик билан.

– Ажаб эмас, – деди чол, меҳрибон товуш билан.

– Кўп йиллардан буён юраман-у, аммо кўзи очилган кўрни учратганим йўқ, – ҳамон қовоғини солиб эътироз билдирди чўтир, кейин яна жим кетаверишди. Қуёш тобора юқори кўтарилар, фақат ўқдек тўғри кетган тош йўл оқариб ундаги кўрлар қорайиб, боя ўтиб кетган арава олдинда нуқтадай бўлиб қорайиб кўринарди, холос. Кейин йўл иккига айрилди. Арава Киевга қараб кетди, кўрлар эса қишлоқ йўли билан Почаевга бурилишди.

Орадан кўп ўтмай Киевдан, Максимдан кўрғонга хат келди. Максим хатда: иккимиз ҳам соғ-саломатмиз, ишимиз яхши, деб ёзган эди.

Бу орада учала кўр ҳамон зиёратгоҳга етишгани йўқ эди. Энди улар баравар қадам ташлаб боришарди. Олдинда, йўлни яхши биладиган ҳамда катта қишлоқлардаги байрам ва бозорларга вақтида етиб борадиган Кандиба ҳассасини дўқиллатиб борарди. Кичкина оркестрнинг ёқимли овозига кўп халқ тўпланар, Кандибанинг шапкасига чақа ва тангалар жаранглаб ёғиларди.

Ўсмирнинг юзидаги ҳаяжон ва қўрқувлар аллақачон йўқолиб кетган, унинг ўрнига бошқа ифодалар пайдо бўлган эди. У қадам ташлаган сари, сокин қўрғоннинг беозор ва кишини аллаловчи товуши ўрнига кўзга кўринмас, кенг ва беписён дунёнинг янги ҳаётбахш товушлари эшитиларди... Кўрмас кўзлари катта очилган, кўкраги кенгайган, кулоғи янада ўткирлашган эди, у ўзининг йўлдошлари – меҳрибон Кандибани, сержаҳл Кузьмани энди яхши танирди, чумакларнинг шалоқ аравалари кетидан юрар, чўлда гулханлар ёнида тунар, ярмарка ва бозорларнинг шовқин-суронларини эшитарди, кўрларнинг ҳам, кўзи очиқларнинг ҳам азоб-уқубатларини билди, буларни эшитганда юрак-бағри ачишарди... Ажабо, энди бу нарсалар унинг қалбига бемалол сиғиб кетаверарди. У кўрларнинг ҳамма ашуласини билиб олди ва унинг мумкин бўлмаган нарсага бўлган шахсий интилишла-

ри ана шу буюк денгиз тўлқини остида кундан-кунга тарқалиб, йўқ бўлиб борарди... Унинг ўткир зеҳни ҳар бир янги ашула ва оҳангни дарҳол илиб оларди, йўлда кетаётганда ўз созини чала бошлаганда эса, ҳатто заҳар Кузьманинг ҳам чеҳраси очилиб кетарди. Почаевга яқинлашган сари, кўрлар тўдаси тобора ортиб борарди.

Кеч кузда қор босган йўлдан гадой кийими кийган паничнинг иккита кўр билан қайтиб келганини кўрган қўрғондагилар ҳайратда қолишди. Ҳаммаёққа: «Пётр назр-ниёз олиб Почаевга борипти», – деган дув-дув гап тарқалди.

Бироқ, унинг кўзи илгаридек очиқ ва илгаридек кўрмас эди. Лекин қалби, руҳи, шубҳасиз, шифо топган эди. Гўёки лаънати қора даҳшат қўрғонни тарк этиб кетгандек бўлди... Киевдан хат ёзиб турган Максим ҳам ахийри қайтиб келганда, Анна Михайловна уни: «Бу қилиғингни асло эсимдан чиқармайман», – деган сўзлар билан қарши олди. Аммо чеҳрасидаги мамнуният унинг бу қаттиқ сўзларига мос келмас эди.

Пётр кечқурунлари узоқ вақт ўтириб ўз саргузаштларини сўзлаб берар, кечалари фортепьянодан шундай мунгли куйлар эшитилардики, бундай куйларни илгари ҳеч ким эшитмаган эди. Киевга бориш бир йилга кечиктирилди. Бутун оила Пётрнинг умид ва режалари билан яшарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Ўша йили куздаёқ Эвелина «қўрғондаги» кўрга тегишга сўзсиз қарор қилганини чол-кампир ескульскийларга билдирди. Кампир онаси йиғлаб юборди, отаси эса, иконаларга сажда қилгандан кейин, менинг фикримча, бу Худонинг иродаси, деди.

Тўй қилишди. Пётр учун янги сокин бахтли ҳаёт бошланди. Лекин бу бахт остида қандайдир ташвиш борлиги сезилиб турарди, энг хурсанд бўлган чоғларида ҳам у шундай

жилмаярдики, унинг бу табассумидан қандайдир шубҳа, гўё бу бахтни қонуний ва мустаҳкам бахт эмас, деб ҳисоблагани сезилиб тургандай бўларди. Бир куни унга сен ота бўлишинг мумкин деб айтганларида, у кўркиб кетди.

Шунга қарамай, унинг ўз устида жиддий ишлаш, хотини ва туғилажак боласи тўғрисидаги ўйлар, ташвишлар билан тўлган ҳаёти илгаригидек хом хаёлларга берилишига имкон бермасди. Баъзан шундай хаёлларга берилган пайтларда, кўрларнинг мунгли нолалари эсига тушиб кетарди. Шундай кезларда у, қишлоққа, Кандибанинг олдига кетарди. Фёдор Кандиба билан унинг чўтир жияни қишлоқ чеккасига солиб берилган янги уйда туришарди. Фёдор ўзининг қўбузини чалиб берарди ёки улар узоқ суҳбатлашиб ўтиришарди, Пётрда янги фикрлар туғиларди, унинг тузган режалари янада мустаҳканланарди.

Энди у, ёруғлик таассуротларига унча берилмас, илгариги руҳий машаққатлари ҳам босилган эди. Ҳаяжонга солиб турувчи узвий куч ҳам сўнди. У турли-туман ҳиссиётларининг ҳаммасини бир бутун ҳолда тасаввур қилмоқ учун ўз ички ҳиссиётларини атайлаб қўзғатмас эди. Бу беҳуда ва самарасиз уринишлар ўрнини жонли хотиралар ва умидлар босди. Ким билсин, бу кўнгил таскинлиги эҳтимол, организмнинг ишига мадад бергандир ва бу ноаниқ ва тарқоқ ҳиссиётларни унинг миясида бир-бирини янада тезроқ ва осонроқ топиб олишига таъсир қилгандир. Киши ўз ихтиёри билан ҳеч вақт ярата олмаган воқеа ва образларни мия тушда жуда осонлик билан яратади.

II

Бир вақтлар Пётр туғилган ўша хонада жимжитлик ҳукм сурар, бу сукунатни фақат чақалоқнинг ўктин-ўқтин «инга»ларигина бузарди. Унинг туғилганига бир неча кун бўлди, Эвелина тез соғая бошлади. Бироқ Пётр, худди қандайдир бир бахтсизлик яқинлашиб келаётгандек, кўнгли хижил бўлиб юрди.

Доктор келди. Доктор болани қўлига олиб, деразага яқинроқ жойга ётқизди. Пардани бирдан очиб юборган эди,

уй ёп-ёруғ бўлиб кетди, доктор асбобини қўлига олиб, боланинг тепасидан энгашиб қаради. Пётр ҳам худди шу ерда бошини эгиб, илгаригидек маъюс, руҳи тушган ҳолда индамай ўтирар эди. У худди натижани олдиндан билгандек, докторнинг ҳаракатларига ҳеч эътибор бермай ўтирарди.

– Бола кўр бўлса керак, – дерди ҳадеб у. – Туғилмаса яхши бўларди.

Ёш доктор индамасдан ўз ишини давом эттирарди. Ниҳоят, у офтальмоскопини столга қўйди-да, қатъий бир оҳангда:

– Боланинг кўз қорачиғи ишлаяпти. Боланинг кўришига шубҳа йўқ, – деди.

Пётр ўтирган ерида бир сесканиб тушди-да, сакраб ўрнидан турди. Унинг бу ҳаракати докторнинг сўзларини эшитганини кўрсатса ҳам, лекин унинг юзидаги ифодаларга қараганда у, доктор айтган сўзларнинг маъносига тушунмагандай эди. Қалтираган қўллари билан дераза токчасига суяниб оппоқ оқарган юзини юқори кўтарган ҳолда, турган ерида қотиб қолди.

Бунга қадар аллақандай асабий ҳаяжон тутқуни эди. У ўзини сезмагандек ҳис этар ва шу билан бирга, бутун вужуди бирон воқеа бўлишини ошиқиб кутганини сезар эди.

У ўзини қуршаб олган зулматни сезарди. Бу зулмат қанчалик чексиз, бепоён бўлишига қарамай, уни ўзидан ажратиб ташлаган, ўзини ундан холис сезарди. Зулмат унинг устига бостириб келар, у бўлса гўёки зулмат билан куч синашгандек, уни ўз тасаввури билан чулғаб оларди. У мавж уриб келаётган бепоён зулмат оқсанидан ўз боласини ҳимоя қилиш учун кўтариларди.

Доктор индамасдан ўз иши билан машғул бўларкан, у ана шундай кайфиятда эди. У илгари ҳам кўркарди, лекин илгари унинг қалбида умид куртаклари ҳали сўнмаган эди. Энди ҳозир, кишини толиқтирадиган даҳшатли кўркув авжга чиққан, унинг асабларига чанг солган, умид эса юракнинг энг теран жойига кириб яширинган эди. Мана энди «Бола кўра олади» деган икки оғиз сўз унинг бутун кайфиятини бирдан ўзартириб юборди. Кўркув дарҳол йўқолди, ишончга айланган умид эса кўрнинг руҳини ёритди. Бу зулмат ичи-

да ётган қалбга чақмоқ каби ёркин нур билан ёриб кирган ва қўққисдан ҳаммаёқни остин-устун қилган ўзгариш бир зарба эди. Докторнинг икки оғиз сўзи худди унинг миясини чақмоқдек ёритиб юборди... Унинг ичидан худди учқун кўтарилиб, бутун вужудини, кўнглининг энг қоронғи бурчагини ҳам ёритгандай бўлди. Бутун вужуди ларзага келди, худди чертилган таранг тор каби титраб кетди. Ана шу чақмоқдан кейин, унинг туғилмасдан олдин сўнган кўзлари бирдан ялт этиб кетди. Бу нур эдими ёки товуш эдими, бунга ўзининг ҳам ақли етмасди. Бу нарса жон кирган, ҳар хил шакл олган ва нур билан ҳаракатланувчи товушлар эди. Бу товушлар осмон гумбази каби яркирар, ёркин куёш каби осмонда сузар, кўм-кўк даладаги ўтлар оҳиста шитирлашиб, тўлқинлангани каби мавжланар, сокин турган дарахтлар каби оҳиста тебранар эди.

Бу фақат биринчи дақиқа эди, бу дақиқанинг аралаш ҳиссиётигина унинг хотирасида қолди. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини кейин унутиб юборди. У фақат ана шу бир неча дақиқа ичида кўзим кўрди, дерди.

Нимани кўрди, қанақа қилиб кўрди ва умуман бирон нарсани кўрдими – мутлақо номаълум эди. Кўп одамлар унга: Бу – мумкин эмас, дейишарди, лекин у, мен осмон ва ерни, ойимни, хотинимни ва Максимни кўрдим, деб ўз айтганида турарди.

У завқ билан кулган юзини баланд кўтариб, бир неча сония турди. У шу қадар ғалати кўриндики, бирдан ҳамма унга тикилди, уй ичи жим бўлди. Ҳамманинг назарида бўлманинг ўртасида тикка турган одам уларга жуда яхши таниш ва яқин одам бўлмай, балки бошқа, нотаниш одамдек туюлди. Илгариги одам қандайдир бир сир ичида бехосдан ғойиб бўлгандек эди.

Ҳақиқатан ҳам, у ана шу сирлар билан бир неча дақиқа танҳо ўзи бўлди... Кейинчалик у бу сирлардан муродига етган кўринар ва ўшанда кўрганига астойдил ишонарди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиши мумкинмиди?

Кўр очиқ кунга қараб, изтироб билан бутун асабларини ишга солган дақиқаларда номаълум йўллар орқали қоронғи

миясига кирган ноаниқ ва норавшан сезилган ёруғлик, ҳозир бирдан хурсанд бўлиб кетган бир пайтда, ёришаётган хира негатив каби мияга қуйилиб кириши мумкинмиди?..

Кўр кўзга мовий осмон, нурли қуёш, адир этагидан оқаётган дарёнинг тиниқ сувлари, ёшлик вақтида ўтириб кўп нарсаларни кечирган, кўп бора ўксиб-ўксиб йиғлаган тепалиги кўринган эмиш... Сўнгра, тегирмон уни кўп қийнаган юлдузлар, чарақлаган тунлар, ғамгин ой ҳам... Чанг йўл, лентадай шоссе, ғилдиракларидаги темир ялтираб кетаётган араваралар, ола-була оломон ва бу оломон ичида юриб ашула айтгани кўзига кўринган эмиш...

Ёки унинг миясида аллақандай афсонавий тоғлар, бепоён даштлар, афсонавий дарёларнинг теп-текис сатҳи устида тебраниб турган ажойиб дарахтлар ва бу манзарани ёруғ нур билан тўлдириб турган қуёш унинг сон-сонақсиз авлод-аждоди кўриб келган қуёш зоҳир бўлдими?

Ёки буларнинг ҳаммаси, Максим айтгандек, нур ва товушлар хурсандчилик ёки ғам, шодлик ёки ҳасрат бўлиб бир хилда ўрнашадиган коронғи миянинг ичидаги ва муқим бир қолипга кирмаган ҳиссиёт ва туйғулармиди?

Кейинчалик у қалбида бир лаҳзагина садо берган ёқимли бир аккордни эсларди, бу аккордда унинг ўз ҳаётида учратган ҳамма таассуротлари, табиатда сезганлари ва меҳри-муҳаббати бир бутун бўлиб ифодаланган эди.

Ким билади?

Унинг эсида фақат бу сирлар унга қандай қилиб ёпирилгани ва қандай қилиб уни ташлаб кетгани қолган эди, холос. Таранг тор чертиб юборилганда қандай тебраниб садо берса, қандай титраб, қандай тинса, ана шу сўнгги лаҳзадаги товуш – қиёфалар ҳам ана шундай бир-бирига қўшилиб ва чатишиб кетди: товуш аввал баланд ва қаттиқ, сўнгра тобора ескин, сунг аранг эшитилди... Гўёки бир нарса таги йўқ жаҳаннамга думалаб тушиб кетаётгандек бўларди...

Ана, у думалаб бориб энг тагига етди-да, жим бўлди.

Зулмат ва жимжитлик... аллақандай хира нарсалар яна ўша зулмат ичидан бош кўтаришга уринарди, лекин энди уларнинг аниқ бир шакли ҳам, овози ҳам, туси ҳам йўқ эди...

Фақат узоқ бир срда, пастликда, бир-бирига оҳангдош товушлар жаранглаб эшитилди-да, сўнгра зулматни ёриб ўтиб, улар ҳам фазода йўқ бўлиб кетди.

Ана шу вақтда ташқи товушлар унинг қулоғига одатдаги шаклда эшитилди. У гўёки уйқудан уйғонгандек бўлди, лекин чеҳраси очиқ ва шодланган ҳолда онаси билан Максимнинг қўлини сиқиб ҳамон тикка турарди.

– Сенга нима бўлди, сенга? – деб сўради онаси, ташвишланган товуш билан.

– Ҳеч нима... мен... мен сизларнинг ҳаммангизни кўргандай бўлдим. Ахир... мен уйғоқманми?

– Энди-чи? – ҳаяжон билан сўради онаси. – Эсингда қолдими, эсингда сақлайсанми?

Кўр хўрсинди.

– Йўқ, – деб жавоб берди у зўрға. – Лекин, бунинг аҳамияти йўқ, чунки... бунинг ҳаммасини... унга... боламга ва... ҳаммага... бсрдим.

У турган ерида гандираклаб, ҳушидан кетди. Оппоқ оқариб кетган чеҳрасида муродига етгандан севингани порлаб турарди.

ЭПИЛОГ

Орадан уч йил ўтди.

Киевда, «Контрактлар»[1] вақтида ажойиб мусиқачини эшитиш учун жуда кўп халойиқ тўпланди. Мусиқачи кўр эди, аммо унинг истеъдоди ва унинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги овозалар тсварак-атрофни тутиб кстганди. Бировлар гўёки кўрлар шайкаси уни бой оиладан ёшлигида ўғирлаб кстган ва машҳур бир профсссор унинг ажойиб истъдодли мусиқачи эканлигига эътибор бермагунча ана шу бандитлар билан бирга ҳаёт кечирган эмиш, десалар, бошқалар, унинг ўзи романтик ҳиссиётларга берилиб уйдан чиқиб кетиб, кўрлар билан бирга ҳаёт кечирган, дер эдилар. Ҳар ҳолда, контракт зали одамга лиқ тўлган ва жуда кўп пул тушган эди (унинг хайр-эҳсонга аталганини халойиқ билмас эди).

[1] «Контрактлар» деб Киев ярмаркаси айтилишини эслатиб ўтамиз (Муаллиф изоҳи).

Кўзлари катта ва чиройли, юзи оппоқ ёш йигит саҳнага чиққанда, зал сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Агар унинг кўзлари бақрайган, ҳаракатсиз бўлмаса, агар уни малла сочли ёш жувон, одамларнинг сўзига кўра, унинг хотини етаклаб чиқмаганда эди, ҳеч ким уни кўр, деб ўйламас эди.

– Унинг бу қадар кучли таъсир қолдириши бежиз эмас, – деди залда ўтирган танқидчи шоввозлардан бири ёнидаги одамга қараб, – унинг жуда ажойиб драматик қиёфаси бор экан.

Дарҳақиқат, унинг зўр диққат билан ўйланиб турган рангсиз чеҳраси, ҳаракатсиз кўзлари ва унинг келишган қомати ҳамманинг эътиборини мисли кўрилмаган нодир бир нарсадек ўзига жалб этган эди.

Жанубий рус халқи умуман ўзининг қадрдон ашула ва куйларини яхши кўради ва қадрига стади, аммо бу ерда, «Контракт»да ўтирган халойиқ хилма-хил бўлишига қарамай, мусиқа ифодаларининг самимийлигига тан берди. Қадрдон табиатни чин дилдан ҳис этиши, халқ куйи манбалари билан ажойиб равишда бевосита боғланганлиги – кўр мусиқачининг бармоқлари остидан қуйилиб чиқаётган самимий куйлардан сезилиб турар эди. Турли-туман оҳангларга бой, ихчам ва ёқимли куйлар жаранглар экан, гоҳ тантанали мадҳия каби авжига кўтарилар, гоҳ кишининг руҳига маъюсона таъсир қилиб секинлар эди. Баъзан худди осмонда, чексиз бўшлиқда момақалдироқ гумбирлагандай туюлар, баъзан эса, дашт шабадаси тепаликдаги майса ўтларни секин тебратиб, ўтмишнинг ширин хотираларини эслатарди.

У тўхтаганда завқли ҳаяжонга тўлган халойиқнинг гулдурос олқишлари улкан зални босиб кетди. Кўр мусиқачи бошини эгиб, халқнинг гулдурос қарсагига таажжуб билан қулоқ солиб ўтирар эди. Бироқ у яна қўлларини кўтариб, пианинонинг клавишларини босди. Одам лиқ тўла зал бирдан жимиди.

Шу пайтда залга Максим кириб келди. У бутун назари, эътиборини бериб иштиёқ билан кўр мусиқачига тикилган халойиқни кўздан кечирди.

Чол мусиқани тинглаб кутиб ўтирди. Бу куйларнинг жонли фожиасини Максим бу ердагиларнинг ҳаммасидан кўра яхшироқ биларди. Максимнинг назарида, мусиқачининг юрагидан шу қадар эркин отилиб чиқаётган бу қудратли куйлар худди илгаригидек, уни яна ташвишга солаётган ва эзаётган сўроқ каби узилиб қоладигандек, бу эса ўзи тарбиялаб вояга етказган кўрнинг қалбида янги жароҳатлар ҳосил қиладигандек туюларди. Бироқ, садолар кўтарилиб, мустаҳкамланиб ва тўлишиб борар ва бир кишидек нафас чиқармай тинглаб ўтирган халойиқнинг қалбини ўзига янада кучлироқ мафтун этиб борар эди.

Максим қанчалик иштиёқ билан қулоқ солса, кўрнинг чалишида таниш куйлар шу қадар равшанроқ жаранглаб эшитиларди.

– Ҳа, мана бу – ҳу, ўша гавжум кўча. Қувноқ, жўшқин, ғала-ғовурли халойиқ тўлқини оқиб бормоқда. Бу тўлқин гоҳ кўтарилади, зўраяди, гоҳ эса бир хилда ва эҳтироссиз эшитилиб, яна ўша узоқдаги тинимсиз шов-шувларга ўхшаб, пасайиб кетади.

Бирдан Максимнинг юраги шув этиб кетди. Мусиқачининг бармоқлари остидан яна илгаригидек, нола-фиғон чиқа бошлади.

Бу фиғон отилиб чиқиб, жаранглаб эшитилди-ю, шу ондаёқ сўнди. Яна қувноқ, жонли ва серҳаракат, бахтиёр ва ёркин куй янграй кетди.

Булар энди фақат биргина кишининг ноласи, биргина кўрнинг тортган ғам-ғуссаси эмас эди. Максимнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Унинг ёнида ўтирганларнинг кўзларидан ҳам ёш оқа бошлади.

«Унинг кўзи очилипти, тўғри, унинг кўзи очилипти», деб ўйлади Максим.

Эркин дашт шабадаси каби енгил, эркин ва хушвақт, ўзи каби бсғам ва қувноқ куйлар ичидан, халқ куйининг гоҳ ғамгин, гоҳ улуғвор наволари ичидан бирдан кишининг руҳига қаттиқ таъсир қиладиган қандайдир бир куй тобора тсз-тсз, тобора қаттиқ ва кучлироқ эшитилиб турар эди.

«Ҳа, ҳа, балли, ўғлим, – деб ўзича маъқуллаб қўярди Максим, – уларни шод-хуррамлик ўртасида бос...»

Бир дақиқадан кейин зўр иштиёқ билан тинглаб ўтирган катта залда кўрларнинг кишига қаттиқ таъсир қилиб, ҳаяжонга солувчи ашулаларининг куйигина янграрди...

– Худо хайр берсин... Биз, ожиз кўзиларга ҳам хайр қилиб кетинг.

Аммо энди бу хайр-эҳсон тилаб, кўчанинг шовқин-суронида эшитилмай кетадиган ва кишини ачинтирадиган нола эмас эди. Бу куйда ҳамма нарса ўз ифодасини топган эди: илгари бу ашуланинг таъсири остида Пётрнинг юзи бужмаярди ва у фортепьяно чалиб турган еридан ирғиб туриб кетарди, юрагини эзган бу ашулани эшитганда, бир ерда туролмас эди. Энди у ўзининг юрагидаги бу аламларни енгган ва ҳаётий ҳақиқатнинг чукурлиги ва мудҳишлиги билан шу ерда турган халойиқ устидан ғалаба қозонган эди... Бу – равшан ёруғликда кўринган зулматни, бахт тўла ҳаёт билан бир қаторда бахтсизликнинг ҳам борлигини эслатувчи бир мадҳия эди.

Халойиқнинг устига худди тоғ ағдарилгандек бўлди, худди кўр мусиқачи эпчил қўллари билан тегиб ўтгандай, ҳамманинг қалби титради. Пётр чалишдан тўхтаган бўлса ҳам, халойиқ нафас олмай, жим ўтирар эди...

Максим бошини эгиб хаёлга чўмди:

«Шундай, унинг кўзи очилди... Энди у, азоблар чекиб, жафолар қаърига ғарқ бўлиб юрадиган кўр эмас, балки ҳаётни қалби билан сезадиган, одамларнинг шодлигини ҳам, ғам-ғуссаларини ҳам тушунадиган одам, унинг кўзи очилди, энди бахтлиларга бахтсизларни эслатиш қўлидан келади...».

Кекса солдат бошини тобора қуйи солди. Ана энди у ҳам ўз зиммасидаги бурчини адо этди, унинг ҳам умри бекор ўтмади; залдагиларнинг ҳаммасини ўзига мафтун этган қудратли куйлар бунинг шоҳиди эди...

Кўр мусиқачи, ана шундай қилиб, биринчи марта саҳнага чиқди.

1887 – 1898

ИЗОҲ

Ушбу этюд 1886 йилда «Русские ведомости» газетасида босилиб чиқди. Муаллифдан сўрамасдан ва у мутлақо кутмаганда, таҳририят «Кўр мусиқачи»нинг бош қисмини босиб чиқарди, ҳолбуки бу вақтда этюднинг давоми ҳали ёзилмаган эди. Бу эса Короленконинг ўз қиссасини жуда тез ёзиб тамомлашга мажбур қилдики, баъзи бир боблари вақт стишмаганидан, ёзилиши биланоқ, тўғридан-тўғри нашрга юборилди. «Кўр мусиқачи» «Русские ведомости» газетасининг ўн сонида (32, 34, 44, 46, 73, 76, 82, 92, 100 ва 101-сонларида) босилиб чиқди ва ўз асарининг бунчалик тез босилиб чиқишидан ёзувчи кўп хижолат тортди.

В. Г. Короленко бу асарнинг вужудга келиши тўғрисида «Ёзувчилар луғати» учун 80-йилларда ёзган, лекин цензура томонидан рухсат этилмаган қисқача таржимаи ҳолида бундай деб ёзади: «Бу этюдда мен кўрнинг психологик фожиасини кузатишни мақсад қилиб қўйган эдим. Психологик жараён соф ҳолда кўриниши, кўзнинг ногиронлиги туфайли бўлган азоблар иккинчи даражали сабаблар билан мураккаблашмаслиги учун, мен ўз қаҳрамонимни жуда қулай, эҳтимол, ҳатто бирмунча яхши шароитларга қўйдим. Менимча, «психологик» этюд вазифаси шуни талаб этса керак. Ёшлигимда бир кўр қизни билардим, шунингдек, менинг бир ўқувчи шогирдимнинг аста-секин кўзи ожиз бўлиб қолган эди. Ана шу кўр қиз тўғрисидаги хотираларим, кўздан қолган ўқувчим устида бўлган кузатишларим ва, ниҳоят, ўқимишли ва билимдон, шу билан бирга касби мусиқачилик бўлган бир катта ёшли кўр одам устида ўтказган кузатишларим этюд учун материал бўлди».

Короленко асарининг биринчи махсус нашрига ва ундан кейинги ҳар бир нашрига ўзгартиш киритиб борди. Хусусан, «Кўр мусиқачи»нинг 1898 йилда чиққан олтинчи нашрига катта қўшимчалар киритди. Шу олтинчи нашрига Короленко «Муаллифдан» деган қисқа сўзбоши ҳам илова қилди. Шундан бошлаб бу сўзбоши «Кўр мусиқачи»нинг ҳар бир

нашрида такрор-такрор босилмоқда. Бу сўзбошида Короленко реал воқеликдан олиб ёзган янги эпизод тўғрисида сўз лайди ва бу эпизод этюднинг асосий ғояси учун ҳал этувчи аҳамиятга эгадир. Бу – қўнғироқхонада ишловчи икки кўр қўнғироқчи ҳақидаги эпизоддир. Саров монастирида ўз кўзи билан кўрган бу манзарани Короленко хотира дафтарларига ҳамда йўл хотираларига ёзиб олган эди. (В. Г. Короленко. «Хотира дафтарлари». Госиздат, Москва, 1935.)

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 3

Биринчи боб 5

Иккинчи боб.....22

Учинчи боб.....44

Тўртинчи боб 60

Бешинчи боб 69

Олтинчи боб.....95

Еттинчи боб.....140

Эпилог 145

Изоҳ.....149

10200

Адабий- бадиий нашр

Владимир
Галактионович
Короленко

КЎР МУСИҚАЧИ

Қисса

Муҳаррир: *Саидмурод Холбеков*
Бадиий муҳаррир: *Иззат Йўлдошев*
Техник муҳаррир: *Екатерина Корягина*
Саҳифаловчи: *Умида Валижонова*

Нашриёт лицензия рақами
AI № 154. 14. 08. 09.
2016-йил 29-январда босишга
рухсат этилди.
Бичими 84x108 $^{1}/_{32}$. Times New
Roman гарнитураси. Офсет босма
7,98 шартли босма тобоқ.
7,41 нашр босма тобоғи.
Адади 500 нусха.
135 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигининг Ғафур Ғулом
номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди.
100128 Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Telefon: (371) 241-25-24, 241-48-62,
241-83-29
Faks: (371) 241-82-69
www.gglit.uz **info@gglit.uz**